

Др ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ
в. професор Универзитета

УВОД

у

СОЦИЈАЛНУ ПОЛИТИКУ

БЕОГРАД, 1931

САДРЖАЈ

ГЛАВА ПРВА	3
СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА У ОПШТЕ.	3
I. Шта је социјална политика?	3
II. Мотиви социјалне политике.....	7
III. Социјализам и социјална политика.....	11
ГЛАВА II.	17
ИСТОРИЈА СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ.	17
I. Стари Век.	17
II. Средњи Век.	21
III. Нови Век.	25
IV. Режим слободне конкуренције.....	28
V. Програм социјалне политике.....	34
ГЛАВА III.	42
РАДНИЧКО ПИТАЊЕ.....	42
I. Радничко питање у 19. веку.....	43
II. Главне радничке невоље.....	49
III. Еволуција радничког питања.....	62
ГЛАВА IV.....	75
РАДНИЧКА ЗАШТИТА.	75
I. Физичка заштита.....	76
II. Материјална заштита	112

СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА

Предавања проф. Унив. др. Драгољуба Јовановића

ГЛАВА ПРВА

СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА У ОПШТЕ.

1. Шта је социјална политика?

По Аристотеловој дефиницији, политика је „однос према општем“, или старање о општим интересима. Социјална политика је једна врста политике, један део старања о општим интересима. За разлику од чисто економске политике, која се бави појединим привредним гранама (трговина, занат, аграр, саобраћај), социјална политика је нешто особито, што излази из оквира саме привреде. Било да је посматрамо као науку, било као практично делање, социјална политика увек значи свестан рад у смислу *социјалних* интереса. Она дакле нема у виду само једну привредну грану, нити само једну друштвену класу, већ се стара о људском друштву као таквом, о томе да људска заједница не пропадне и не закржља, већ да се развија и напредује.

1. Појам социјалне политике због тога је у вези са појмом *социјалног интереса*. Шта је то социјални интерес? Кажемо социјални, за разлику од индивидуалног. На тој разлици се заснива и сам социјализам, велика доктрина, која на супрот индивидуалним интересима, схватањима и осећањима ставља социјалне интересе, схватања и осећања. Али заштита социјалног интереса, то није подједнака заштита свачијег интереса, заштита сваког члана друштва. Тиме се неједнакости и неправде које постоје у друштву не би умањиле већ би се овековечиле. Социјална политика значи старање о онима који се сами не могу заштитити; то је старање о онима који су *социјално слаби*. То је тежња да се свима људима омогући да под једнаким условима ступе у животну борбу; спортским језиком речено, да под истим условима стартују у животној утакмици, и да могу наставити игру ако им се деси несрећан случај.

Друштво се, дакле, појављује као целина, као засебан колективитет, и у име своје будућности узима у заштиту оне који би без те заштите пропали или не би дали свој потпун животни принос. Социјална политика није старање о свима, ни о већини; то је старање о социјално слабима, и то старање од стране органа јавне власти: државе, области, општине, који делају у име друштвене заједнице.

2. Циљ. Иде ли социјална политика на то да укине неједнакост међу људима? Или пак она ствара нову неједнакост помажући једне на рачун других? Ни једно ни друго. Класне и сталешке неједнакости постоје и оне чине да поједини људи живе и раде под различитим условима и са више или мање успеха. Социјална политика не иде за тим да ове разлике потпуно уклони, већ само да их *ублажи*,

како би извесне појединце спасла од пропасти. Она државу схвата као једну заједницу, као колективитет, сличан породици, или сличан друштву које сачињавају путници на једној лађи. Разне класе постоје на лађи, и путници уживају различите удобности. Али кад наступи опасност, спасавају се најпре жене и деца, без обзира на имовно стање, па они који не умеју да пливају. Социјална политика има да спасе од пропасти и оспособи за потпун принос оне који су у датом тренутку, опет спортски речено, хандикапирани, као што посада на броду има да донесе циљу све путнике, здраве и болесне.

У томе, она се служи двојаким *средствима*, негативним и позитивним. Негативна средства су она која бране, штите и спасавају слабе (децу, жене, раднике, инвалиде, сиромашне станаре) од оних који своју снагу злоупотребљавају на штету слабијих (послодавци, родитељи, кућевласници): то чини на пр. заштитно радничко, инвалидско, станбено законодавство. Позитивна средства допуњују она прва. Она оспособљавају човека да дође до изражаја што потпуније, искоришћујући благодати социјалне заштите. То су разне установе социјалног благостања: опоравилишта за децу и за раднике, народни домови, кооперативе, и разне „установе социјалне економије“, како би рекао Шарл Жид. *Социјална економија*, то је у правом смислу социјална политика, то су два израза за исту ствар: одбрана социјално слабих и њихова афирмација као људи и као произвођача.

3. Социјално слаби нису били увек исти у току времена. Појмови су се непрестано мењали у томе погледу. Зар Спартанци нису убијали немоћне старце, док ми за њих дижемо нарочите домове и дајемо им пензије: „држава старца“ у Данској, радничке и сељачке пензије у Француској, опште социјално осигурање у Енглеској, и т. д. Кржљаву децу су такође некад бацали, док се данас стварају за њих санаториуми, колевке, заводи за находчад, и т. д. Ко би раније помишљао да штити децу од родитељског исисавања или жену од пијанства и распикућства мужевљевог, и т. д. Зрели људи, најзад, иначе слободни и пуноправни грађани, немају слободу да раде колико хоће, а још мање да друге запосле у невреме. Шта више, послодавац мора да осигура своје раднике од разних опасности на раду, па некад и од беспослице. О ратним инвалидима стара се држава, из средстава која доприносе сви грађани. Пасибне крајеве често хране власти, из општих средстава, као што се брину за оне који су страдали од поплаве или земљотреса.

Кога, дакле, брани социјална политика? Све оне који су, услед слабог економског положаја, заgroжени у своме опстанку или своме развоју. Заgroжени од кога? Од оних што располажу јачим економским средствима, капиталом, и та средства употребљавају за искоришћавање и исисавање других. Социјална политика се тако појављује као одбрана економски и социјално слабих од капиталиста и од капитализма. У току 19. века, као што штићеници социјалне политике истакли су се нарочито *најамни радници* (деца, жене и одрасли). Касније се почело мислити и на заштиту људи из *средњег сталежа*: ситни занатлије и трговци, мали рентијери. У неким земљама говори се о читавој политици средњег сталежа (*Mittelstandspolitik* у Немачкој). Најзад, у најновије време, у област социјалне политике све више продиру и сами *сељаци*, најпре пољопривредни радници, касније ситни поседници. У току светског рата и после њега, појавиле су се нове врсте социјално слабих: *ратни инвалиди*, улагачи и *штетише* чија имовина је упропашћена услед инфлације, *станари* у великим градовима, сиротиња из

пасивних крајева, и т. д. Да ли *просјаци* спадају у ред социјално слабих који заслужују јавну заштиту? Социјалну политику не руководи милосрђе, већ друштвена корисност, и зато она диже руке од лица која су потпуно декласирана и за која нема изгледа да ће се подићи. О њима се обично старају општине и хумана друштва, док државна социјална политика обихвата само оне који могу да буду корисни и да напредују, и који би се без њене потпоре декласирали.

4. Органи социјалне политике јесу на првом месту државне власти: она је *један део* опште државне политике. Тако схваћена, поверава се обично једном нарочитом министарству, или пак то ради једно или више одељења министарства Рада, Здравља, Исхране и т. д. За време и после рата, образована су у неким земљама министарства за снабдевање и исхрану, а 1929 основано је у Енглеској министарство за сузбијање беспослице. – Социјална политика би се могла схватити и друкчије, као *један вид* опште државне политике. У томе случају, сва министарства, или бар привредна, имала би по једно социјално одељење или одсек. Овај би се старао о заштити, осигурању и подизању најамног особља у дотичном ресору, или о установама социјалног прогреса: станови, кооперативе, просветна и културна делатност, и т. д.

Централне власти, нарочито у погледу радничке заштите, имају своје надзорне и помоћне органе: најпознатији су инспектори рада. Извесни послови социјалне политике поверени су аутономним телима, као што су на пр. средишни и окружни уреди за осигурање радника. С друге стране, сама централна власт обично дели цело подручје на више административних јединица: окрузи, области, покрајине, или код нас бановине. Свако од ових представља централну власт у минијатури.

У Југославији, одмах после рата (7. дец. 1918) образовано је министарство Социјалне политике, са одељењима: општим, за заштиту и осигурање радника, за јавну помоћ и исхрану, за заштиту деце и младежа, за социјално осигурање, за станове, са дирекцијом за инвалиде и дирекцијом статистике. 1929, оно је спојено са министарством Народног здравља, а инвалидска дирекција је пребачена у министарство Војске и морнарице. После поделе земље на бановине (3. октобар 1929), при свакој бановини је створено одељење за народно здравље и социјалну политику. Осигурање радника је од почетка поверено Средишном и окружним уредима, а под надзором одељења за социјално осигурање.

5. Дејство социјалне политике у толико је веће што су јаче по броју и по организацији оне силе које од ње очекују заштиту и потпору. Установе социјалне политике нарочито су се развиле у току рата и непосредно после рата; тада се оскудевало у радној снази, она се штедела и чувала. Оне исто тако напредују у доба привредног полета, када наднице расту и радно време се скраћује, и када су раднички синдикати јачи. Чим радне снаге има доста на пијаци, притисак радника и њихових организација на државне власти и на послодавце бива слабији, и разне мере социјалне политике се запуштају па и напуштају. Као и свака политика, социјална политика изражава однос снага у сукобу. У овом случају, снаге су с једне стране *социјално слаби*, с друге *држава*, која у име заједнице чини сама извесне жртве у корист слабих или тера економски јаке (послодавце и др.) да такве жртве чине. Разумљиво је да ће те жртве бити у толико веће што је притисак са стране социјално слабих снажнији. Онда ће на њиховој страни бити и *јавно мњење*, које

такође учествује у одмеравању снага, стајући уз ону страну која у датом тренутку најбоље представља општи интерес.

Незгода је у томе што економски јачи елементи врло успешно утичу на држање јавних власти и на расположење јавног мњења, путем својих листова или плаћајући т. зв. независну штампу. Отуда се јавља потреба да и социјално слаби имају своју штампу, и на тај начин крепе своје чланове у борби, излажу своје захтеве и утичу на јавно мњење. Ова борба и ово мерење снага највише се огледа у времену каквог сукоба (на пр. штрајка) или кад се расправља о каквом социјалном закону: ради се о томе да ли ће се повећати или смањити жртве које чини целина или економски јачи у корист слабијих, радника, инвалида, станара, и т. д.

Шта би имало бити крајње дејство социјалне политике? Да ли то да нестане класних разлика и чак имовних разлика између појединаца? У времену индустријске производње, која иде само на то да избаци што више *еснапа*, социјална политика скреће поглед од производа на *људе*, и не допушта да они буду жртвовани материјалним богатствима. Машине и алати су средства, узвикнуо је још Сисмонди, а циљ су људи! Социјализам тежи да *укине* класе и борбу међу класама, да нестане исисивача и исисаваних. Социјална политика не иде дотле: она се задовољава да *ублажи* класне супротности, да исисавање смањи, и да од експлоатисаних створи један ред људи способних за животну па и класну борбу, ред који ће у будућности моћи да се организује и сâм да се брани, па чак и да се бори за укидање свих неједнакости и неправди. Она потсећа на Црвени Крст у рату: не укида рат, али уклања са војишта оне што су рањени, и оспособљава их да борбу продуже.

6. Дефиниција социјалне политике до које смо дошли могла би гласити овако: то је *збир јавних напора и мера који иду на то да социјално слабе заштите од експлоатације социјално јачих и да их оспособе за привредну и општу животну борбу*. – Дефиниција има више, нарочито код немачких писаца, који су и саму реч створили. – Густав *Шмолер* сматра да социјална политика значи ублажавање класних супротности. – По Адолфу *Вагнеру*, она државним средствима сузбија неправду у расподели добара. – Вернер *Сомбарт* каже да је социјална политика једна класна политика, као и свака друга, и да се она води у корист једне (радничке) класе. – Рудолф *Штамлер* сасвим одбацује тај израз. Реч социјалан, вели он, није ни мало јасна, пошто има неких пет значења. – *Цвидинек Сиденхорст* у њој види „политику која је управљена на то да се обезбеди трајно постизавање циљева.“ – *Амон* мисли да су то „политичке тежње и мере које служе томе да се одржава и јача унутарња материјална кохезија друштва“. *Визе (Wiese)* разликује социјалну политику у ширем смислу (делање државе на социјалном пољу) и у ужем смислу (делање државе према друштвеним класама). – Шарл *Жид* под социјалном економијом или политиком разуме „установе социјалног прогреса“, т. ј. оне које поправљају положај радних класа.

Све ове дефиниције излазе на једно: да социјална политика спречава да се извесне снаге одвише осиле на штету других и притиче у помоћ које се већ одупиру тим јачим снагама, али су сами немоћни да се потпуно одбране. Очигледно је да социјална политика спутава слободан развој индивидуалних енергија и богатстава. Против либерализма 19. в., она је извесно приближавање идеалу социјализма. Али као што не уклања сасвим слободу рада и слободну

утакмицу, она не укида приватну својину над средствима за производњу ни експлоатацију човека над човеком. Често се врло успешно одупире разузданом либерализму, али не заводи социјализам. Не уклањајући неједнакости, она поправља правни и материјални положај потиснутог друштвеног реда, и тако смањује извор нових неједнакости и претераних неправди.

II. Мотиви социјалне политике.

Различита по лицима на која се односи, социјална политика је исто тако, у разним временима и земљама, различита по мотивима који инспиришу и руководе њене мере. Социјалне политике нема све док се помагање слабих односи само на појединце и док се оно руководи искључиво личним милосрђем: то је само милостиња, као што је индивидуално лечење само обична медицина. Социјална политика, као и социјална медицина, значи рад смишљен и систематски; то јест рад који потиче од једног друштвеног осећања, од једне друштвене концепције, и односи се на читаве и одређене групе људи; рад, најзад, који не лечи само тренутну незгоду, већ делује превентивно, водећи рачуна о будућем положају људи у друштву, о њиховим способностима и о њиховој вредности за заједницу.

Тако схваћена, социјална политика извире из три различита духовна надахнућа, из три различите инспирације: *хуманистичке*, *политичке* и из инспирације *социјалног оптимума*. Прва је најстарија, последња најмлађа, по времену кад су владале, али све три још данас у разним земљама руководе доношење и спровођење појединих социјално-политичких мера.

1. Хуманистички мотив потиче из осећања људске самилости према патњама и невољама ближњих, који су наша браћа. Ово се осећање у Европи и Америци највише развило под утицајем *хришћанске цркве*. Ако се пређе преко заједничких „обеда љубави“ и извесног практичног комунизма који су водили међу собом први хришћани, онда се најживљи трагови тога осећања налазе у средњевековним манастирима и монашким редовима. Манастири су били онда прави органи социјалне политике: болнице, склоништа, помагачи у глади и заразама, у рату и поплави. Зар, осим тога, црквени оци нису први устали против зеленаштва, против високе па и сваке камате на позајмљени новац? Током времена, црква се приближила власницима, нашла оправдање за све неправде и тираније, и изазвала против себе мржњу и гнев сиромашних и тлачених. У Револуцији и после ње, црква се у неколико препородила, и у току 19. века поново нашла негдашње акценте: кроз уста једнога Ламнеа, Лакордера и других, проговорила је она опет у корист општег браства, љубави и једнакости.

Док је млади и необуздани индустријски капитализам мрвио у своје победоносном ходу здравље и живот милиона, хришћанска црква је са висине својих олтара проповедала социјалну правду. То се најпре чуло у Америци и Енглеској, где је утицај пуританаца остао необично јак. А затим се и на европском континенту изградио мало по мало читав један *хришћански социјализам*. У тај ред долазе идеје Фредерика Ле Плеја (Le Play), графа д Мена (de Mun), и читаве плејаде француских, белгиских и германских писаца из средине и друге половине 19. века.

Они иду на то да ублаже разуданост либерализма и слободне утакмице, који су нагомилали толике жртве, и да изазову извесно мешање државе у привредне односе (интервенционизам) или бар да послодавце и капиталисте побуде на очинско понашање према радницима (патернализам). Како се у то време снажно развијао раднички покрет са социјалистичким и комунистичким покретом (I и II Интернационала), разумљиво је што су далековидније присталице капиталистичког поретка почели да траже једну средњу линију, између обесног капитализма и револуционарног социјализма. Као обично, католичка црква, са Ватиканом на челу, и овога пута је изразила опште расположење, управо предложила мере које данас ваља учинити милом, ако се неће да сутра буду спроведене силом.

Папа Пије IX издао је 1891 своју чувену енциклику *Rerum novarum*, којом је преко епископа и свештеника позвао верне да окрену своје уши јауцима и уздасима који долазе из рудника и фабрика, да нађу лека њиховим невољама, уводећи извесне мере које се данас врстају под именом социјалне политике. Ватикан – тај непогрешиви барометар свих збивања и свету, најстарија и највештија дипломатска канцеларија – осетио је сву опасност која прети утврђеном друштвеном поретку од новог класног покрета. Опасност је претила и самој католичкој цркви, јер, у очима радничких маса, социјализам се јавио као нова вера. Требало је дакле све тежње незадовољних маса узети под своје окриље. Тако почиње велики социјално-политички рад католичких свештеника широм целог света. Хришћански социјализам добија видљиве и практичне облике: раднички синдикати, народне штедионице, кооперативе, болнице, школе за радничку и другу сиромашну децу, посете по кућама, затворима, фабрикама, и т. д. Све то паралелно са социјалистичким покретом међу радницима, против њега, као конкуренција њему: Црна Интернационала на супрот Црвеној...

Хуманистички мотив се овде меша са политичким. Нешто под утицајем из Рима, више из страха од социјализма, а увек у име хришћанске љубави према „скромној браћи у Исусу“, створила се у католичким земљама читава струја, код интелигенције и међу буржоазијом, у смислу социјалне политике. То се нарочито види у Француској, Белгији, Аустрији, и код нас у Словенији. У другим земљама и међу некатолицима, сличне идеје су се развиле у *патернализам*, т. ј. схватање да је послодавац као родитељ, као отац својим радницима, и да тако треба са њима и да се понаша: да их штеди, чува и унапређује. Од тога, па до демократског *солидаризма* слободоумне и увиђавне буржоазије у западној Европи и у Америци, само је један корак. Тако се идеологија Вагнера, Шарла Жида, Ериоа, Пенлевеа и других, о солидарности и сарадњи класа, и о јавном старању у корист потлачених, поји на извору који се налази на средини између хуманистичке и политичке инспирације.

2. Политички мотив је највише дошао до изражаја у Енглеској и Немачкој. Овде имамо посла са неком врстом *политичког рационализма*: старати се о радницима, али не зато што их жалимо, већ зато што их се бојимо. И док је исту идеју католичка црква закукуљила у верску мистику, дотле су немачки и енглески државници то рекли јасно и отворено. Бизмарк, највиднији носилац и може се рећи творац овог схватања, био је чак бруталан. Кад је видео навалу социјалистичког таласа, он је учинио ово. Једном руком је дао све реформе у корист радника које су у то доба биле могућне, а другом руком је 1878 издао чувени *Sozialistengesetz*, на

основу кога су забрањене све радничке организације, синдикалне као и политичке. Ако треба, мислио је он, т. ј. ако мора нешто да се учини за раднике, *ја* ћу учинити. Нећу допустити да ми бунтовници револуционари то *отимају*. Да би уништио или бар ослабио социјалну демократију, он је спроводио социјалну политику. Либерали су оклевали да гласају за изузетни закон против социјалиста. Бизмарк се користи једним неуспелим атентатом на краља, и привољева Рајхстаг да изгласа давно жељени закон. (Тако је исто пет година раније донео закон против католика.) У ово време, Немачка спроводи неколико социјално-политичких мера у корист радничке класе: заштита надница, осигурање против болести и против несрећних случајева, закон о задругарству, осигурање против старости, закон о индустриским судовима, о индустриској хигијени, и т. д.

Слично су радили у Енглеској либерали и конзервативци да би спречили напредовање радничке партије. Тамо је позната тактика: туците непријатеља на тај начин што ћете остварити његов програм. Још четрдесетих година, енглеска буржоазија је водила борбу против чартизма, и у томе се између осталог послужила радничким законима: о заштити радничких надница, о стручним организацијама, о недељном одмору, о инспекцији рудника, о радничким становима, о радној хигијени, и т. д. Пре рата, у томе послу се је нарочито одликовао г. Лојд Џорџ, коме се има захвалити за неколико напредних мера: брзе рада, стручни савети за одређивање минималних надница, обавезно национално свеопште осигурање (1911), минимум наднице за рударе, и др. А зар, после рата, енглеска држава и њена буржоазија не издржавају стално по неколико милиона беспослених радника? Они то не чине из хуманог осећања, већ из политичког рачуна: више воле дати нешто него изгубити све. То је друго начело енглеске политике, у земљи и споља: Боље спроводити социјалне реформе него дочекати револуцију. Судаћи по ономе што је до сада било, рекло би се да је тај начин успешан: револуционарни покрет је најслабији у Енглеској, и ако она има највише радника, а Немачка је избегла револуцију само зато што је имала заштићену, јаку и добро организовану радничку класу.

3. Мотив социјалног оптимума, инспиришући социјалну политику, нема у виду човека, као хуманистички мотив, нити грађанина, као политички, већ *произвођача*. Место сентименталног мистицизма и политичког рационализма, овде имамо неку врсту *социјалног рационализма* или реалног идеализма. Штитим децу, жене, раднике, инвалиде, речју социјално слабе, – вели друштво, – не што их сажалевам, нити пак што их се бојим, већ зато што хоћу да их сачувам и најбоље искористим. Сваки човек представља један капитал који је друштвена заједница у њ инвестирала током времена. Зар није лудо допустити да сав тај капитал пропадне, ако се један човек сувише брзо упропасти богатећи некога капиталиста, можда чак без користи и за овога, каквом непажњом, несрећним случајем? Људи су велика драгоценост, и њих ваља штедети. Социјална политика, инспирирана овим мотивом, претвара се у праву *социјалну економију*, т. ј. у штеђење и неговање друштвених, у првом реду људских вредности.

Није чудновато што се ово схватање најпре јавило у Америци: тамо је човечија радна снага најскупља и смисао за вредност људског живота највећи. Американци, крај свега свог практичног реализма, имају много идеализма, који су наследили од својих предака пуританаца и квакера, пионира и реформатора.

Зацело, Америка је у своје индустријској развоју имала један херојски период, када се немилосрдно сатирао радна снага, и када се место домова за старце подизало гробља око фабрика. Она је земља „интензивног живота“, како се изразио председник Рузвелт, земља Тејлоризма и механизованог рада, али зрно пуританског идеализма није умрло. „Efficiency“, кажу Американци, и то значи напор да се постигне што већи резултат, по било коју цену; максимум, дакле, рекорд, на сваком пољу, нарочито у производњи. Али ево где се јавља ново гесло: „beneficiency“, то значи најбољи, не само највећи принос, оптимум, не само максимум. И то оптимум не индивидуални, већ социјални, то јест резултат највише за друштвену заједницу, опште и трајно користан.

Мотив социјалног оптимума се, у осталом, врло успешно наслања на прва два. Он их управо допуњује, и чини да социјална политика данас може да се брани троструко: разлозима срца, разума и рачуна. Када су творци Пакта о Друштву Народа унели главу XIII под насловом „Рад“, они су несумњиво подлегли трострукој сугестији од стране председника Вилсона. Тражећи да се радничкој класи обезбеде што већа права и што бољи услови рада, Вилсон је конзервативцима латинских земаља износио хуманистичке разлоге, представнике европске либералне буржоазије убеђивао је политичким аргументима и страхом од револуције, а Американцима је показивао сву практичну и трајну корист од једне здраве и чиле радничке класе, која има велику произвођачку и потрошачку моћ.

4. Улога ових мотива. Не треба губити из вида што је горе речено: да социјална политика зависи од односа сила у друштву, на првом месту од стања на пијаци радне снаге. Горе набројани мотиви делују више или мање енергично, према томе да ли је притисак од стране јачи или слабији, а јачина тога притиска највише зависи од броја, свести и организованости радничке класе. У доба рђаве коњунктуре и беспослице, и држава и послодавци забораве све мотиве за вођење социјалне политике, али почињу да их се сећају чим радници запрете каквим великим штрајком или грађанским ратом. У земљама где је, као на пр. Балкану, животни ниво радника врло низак, и где су њихове организације немоћне, где, најзад, има радне снаге у изобиљу, и то јевтине, која хрли из села у градове, – у таквим земљама немају никаква дејства разни мотиви које смо побројали, и ништа не чини што су дотичне државе чланице Друштва Народа и потписнице Пакта који садржи главу XIII под насловом „Рад“! Ту чак могу постојати врло добри социјални закони, рођени у доба инфлације и у време када се стрепело од револуције. Закони се бацају у архиву чим се поредак консолидује и чим прође опасност од насилних промена. Зар се изиграва и саботира аграрна реформа, где је извршена расподела поседа, те да се занемаре прописи који зависе само од контроле инспектора рада, рђаво плаћених и мало стручних државних чиновника!

Поједине мере и установе социјалне политике имају своје идејно порекло у разним осећањима, мислима и рачунима, како државника тако заинтересованих личности и организама, али њихов опстанак и развој, или њихово опадање и смрт, зависе од потпоре коју им пруже сами интересенти. Ако су ови свесни својих интереса, имају развијене потребе и готови су и способни да их бране, онда ће те мере и установе живети. Ту су од особитог значаја *организације* дотичних *интересената*, радника, инвалида и т. д. Оне једино могу ефикасно да утичу на јавно мњење и да врше притисак на супротне организације и на државу. Социјално-

политичка заштита није и не може бити никакав поклон. Дође ли пак без заслуге и без напора, она ће брзо увенути: одузеће је онај који је из буди каквих мотива дао. И сами мотиви за вођење социјалне политике морају се стално одржавати у будном стању. Ако их не подржавају фактори који су их изазвали, они заспе и угину. До сада се као најуспешније средство за освежавање свих мотива социјалне политике показала социјалистичка пропаганда и радничке организације које стоје под утицајем ове пропаганде. То нас доводи да се питамо какав је однос између социјализма и социјалне политике.

III. Социјализам и социјална политика.

Та два појма често се мешају. Нарочито противници социјалне политике и у опште тога да се држава меша у привредне односе воле да кажу како сваки нов раднички закон значи једну победу социјализма над данашњим друштвом. С друге пак стране, комунисти пребацују социјалној политици да успављује револуционарни дух радничке класе, да од борца прави ушкопљенике. Шта је тачно?

1. Индивидуализам и социјализам. У свету се одавно, можда од вајкада, боре два начела: индивидуалистичко и социјалистичко. По првом, човек, индивидуа, има право да се развија и да се пење докле год и колико год може, бацајући под ноге и ништећи све друге и служећи се чак другима као средствима за своје дизање. Зар моћан храст не угуши све нејако дрвеће наоколо, отимајући за себе сав простор и сву светлост? – Социјалистичко начело каже: индивидуа нема сва права, она није циљ свега збивања и стварања. Њена слобода ограничена је слободом других и њиховим правом да се исто тако развијају. Људско друштво се не уређује по угледу на дивљу шуму (џунглу), већ по сасвим другим, својим законима, који остварују ред и хармонију, и баш укидају хаос и узајамно сатирање. Ако индивидуализам узима као лозинку *слободу*, социјализам се позива на *организацију*.

Посматрана у светлости ова два начела, социјална политика несумњиво више одговара социјалистичком него индивидуалистичком. Она ограничава слободу оних који су економски јачи, не допушта им да злоупотребе своју снагу и да исцрпљују слабије. Она спречава да се неједнакост између људи сувише развије, и стара се да у животној борби сваки буде у истом положају, или бар да борбу почну сви под једнаким условима, па ма се после и разликовали. Притиче у помоћ онима који у борби посрну, прихвата их и оспособљава да продуже. Све то врло много личи на социјализам. Зато су многи рекли: остварите до краја социјалну политику, имаћете готово социјалистичко друштво. Други, мање склони овим идејама, бацају као прекор: ко се заузима за социјалну политику, тај свесно или несвесно ради за социјализам, за његово униформисано и касарнско уређење.

Је ли, дакле, социјална политика исто што и социјализам? Ако није исто, каква је разлика, и где је граница између та два појма? Неке разлике мора бити, пошто су извесне владе доносиле разне социјално-политичке мере баш у намери да сузбијају социјализам. И зар суштина *социјалне политике* није у томе да ублажава класне супротности, да отупљује оштрице класне борбе, да стишава и мири

противнике? Она хоће да смањи јаз који раздваја сиротињу и богаташе, и не допушта да на једној страни дође до крајњег сиромаштва док се на другој ствара претерано богатство. Она, најзад, цео друштвени напредак заснива на мирном и лаганом развоју установа. – Код *социјализма* је све друкчије. Социјалисти све своје наде заснивају на т. зв. класној диференцијацији, на јасном издвајању појединих друштвених класа, са свима њиховим одликама. Тек онда кад се формира и јасно издвоји, притиснута класа ће бити свесна својих интереса и повешће борбу за своје ослобођење. Сам друштвени развитак, кажу они, води томе да се својина средстава за производњу гомила у све мањи број руку, да се врши т. зв. концентрација капитала, а да на другој страни остану без својине сви они који раде, и којих је све више. Тако се, по Марксу, спрема један неизбежан и крајњи сукоб, између сконцентрисаног Капитала и организованог Рада, и тај сукоб се зове социјална револуција.

Разлика изгледа одиста велика. Социјална политика уклања, избегава или бар одлаже оно што социјалисти највише желе, т. ј. дефинитиван обрачун између експлоатисаних и експлоататора. Социјална политика посведневно изглађује несугласице и решава поједине спорове између радника и послодаваца, док социјалисти желе да једном за свагда реше социјално питање, путем једне катастрофе. Разумљиво је отуда што су социјалисти – бар они међу њима што су присталице револуције по сваку цену – противници социјалне политике. Чинимо ову ограду зато што има велики број социјалиста који не мисле да је револуција апсолутно неизбежна. Социјално питање мора се *решавати*, држе они; али њега је немогуће *реши*ти од једном. То су реформисти, на супрот револуционарима и комунистима.

У колико су економски односи у једној земљи сложенији, што је радничка класа организованија, у толико је број катастрофичних социјалиста мањи, а већи број реформиста. У заосталим земљама, где има мало правих класно-свесних пролетера, где је радништво бедно и неорганизовано, мало се очекује од рефорама, и све наде се полагају у ослободилачку катастрофу, у револуцију. Од два програма које има свака социјалистичка странка - максималан и минималан, - у развијеним земљама се више наглашава овај други, минималан, док се у некултурним срединама све очекује од остварења крајњег циља. Зар у индустриској и хипер - капиталистичкој Енглеској не воде раднички покрет реформисти, док се у сељачкој и назадној Русији још пре рата имали већину (бољшинство) крајњи револуционари? Па ипак, сви социјалисти, реформисти као и комунисти, слажу се у томе да социјална политика не може бити њихов циљ, већ само средство за постизање крајњег циља. Разлика је само у већој или мањој вредности коју једни и други придају мерама социјалне политике.

На супрот социјалистима свих нианса, праве присталице социјалне политике (солидаристи, радикал - социјалисти, демократи) у њој гледају најбољи начин да се потпуно али стално решава друштвено питање, да се револуција учини непотребном. Она мирним путем, без грађанског рата, – спорије али сигурније, – даје оно што би се кроз револуцију добило одједном, али би било несигурно, јер масе нису у стању да искористе и сачувају све нагло освојене повластице. За својину, као и за сва друга права, нарочито за учешће у управи производње и расподеле добара, нужна је претходна школа. Зар разне установе социјалне

политике, – које чине да радници лакше раде, боље живе и уживају већи углед, – нису најбоља припрема за њих да сутра учествују у руковању привредном и државном машином? Ако су корените промене баш потребне, и ако револуција мора доћи, нека јој се утре пут из раније, нека се масе за то спреме. Социјална политика, додају њени најнапреднији заступници, можда је кочница социјалне револуције. Али то јој не треба уписати у грех, као што чине комунисти, већ је за то треба похвалити: ни таљиге не смеју бити без кочнице, а како би био велики воз социјалног прогреса?!

Социјална политика, дакле, није исто што и социјализам, али је, по речима Цвидинек-Сиденхорста, „парче социјализма“, или још боље, школа за социјализам. Прудон је, говорећи о „политичкој способности радничке класе“, тврдио 1865 да су радници *свесни* свога особеног положаја, да имају свој друштвени *идеал*, али да још нису успели да из ове свести и идеала извуку и израде своју одговарајућу практичну *политику*. Можда су мере и установе социјалне политике у стању да их оспособе и у томе правцу.

2. Релативна вредност социјалне политике. Очигледно је, из свега што смо до сада рекли, да социјална политика, ни у теорији ни у пракси, нема неку апсолутну вредност. Она задовољава свакодневне ситне потребе социјално слабих људи: решава њихова животна питања, не успевајући да реши социјално питање. Зато ово увек остаје отворено. То је као у личном животу: свакодневном бригом и старањем човек подмирује потребе тела, док проблем душе остаје увек нерешен. Али, то није тако рђаво као што се на први поглед чини. Зар и ту немамо, као на свима другим пољима, ону поделу рада коју налазимо у Јеванђељу: од двеју сестара, Марије и Марте, једна слуша науку Исусову о спасењу душе, док друга спрема шта ће гост јести. Христос прекореваш Марту што се не угледа на своју сестру, али ће мало после ипак сести за сто. . .

Социјална политика се стара о садашњици радничке класе. Сталним реформама и поправкама, она мало поправља услове њеног живота и рада: скраћује радно време, подиже номиналну и реалну надницу, осигурава раднике од животних недаћа, штити жене и децу, инвалиде и страдалнике, пружа јевтине намирнице и станове, и т. д. То су све скромне мере, које решавају насушна питања, – *питање тела*, – док велико питање дефинитивног ослобођења, укидањем најамног система, могли бисмо рећи *питање душе*, остаје нерешено. Али зато поред социјалних политичара стоје социјални теоретичари, идеолози, доктринари, фанатици, који се не задовољавају полу - мерама, траже све или ништа. Поред минималиста стоје максималисти, шибају ове прве, ругају им се и силе их да буду енергичнији и радикалнији. Радничка класа слуша једним ухом ове, другим оне: годе јој обадве музике, јер она поред тела има и душу; поред душе, гладне идеала и апсолутне правде, има тело које хоће да боље живи, да лакше ради, да иде напред.

Тако се у пракси измирују социјализам и социјална политика који у теорији изгледају непомирљиви. Чак и крајњи револуционари морају да признају: социјална политика има несумњив практичан и актуелан значај. Зар радички синдикати – против којих међутим не смеју да устану ни комунисти – не раде исти посао који обавља социјална политика? Свима средствима борбе и помоћу свих могућих органа, они се старају да освајају од послодаваца једно по једно право, уступак за уступком, макар напредовали стопу по стопу. Тиме они само одговарају

природној тежњи коју има сваки човек да непрестано диже свој животни степен, да брани стечене олакшице и да задобија нове. Из безличне људске масе издвајају се тако појединци и групе људи, добијају своју физиономију, неку врсту индивидуалности. Урођене одлике – у физичким и духовним способностима – боље се обелодањују и подвлаче у слободи и благостању, него у мраку, незнању и општој беди читаве једне класе. Стварајући боље могућности за развој социјално слабих, социјална политика не изједначује и не нивелише све људе, већ, напротив, изазива истицање најбољих и најспособнијих. Колико је генија – трговачких, индустријских, уметничких – спашено од пропасти и од смрти баш јавним социјално-политичким старањем! Пре 19. века, велики људи су се рекрутовали само из прилегисаних сталежа. Од кад се спроводи социјална политика у свима видовима, знатан број способних индустријалаца, проналазача, уметника, изашао је баш из најнижих слојева, из разних азила, склоништа за нађену децу, занатских школа, и т. д. Да их у детињству и у оној беди друштво није прихватало, ма у ком облику, пропали би вероватно без трага један Едисон, Рокфелер, Форд, Ептон Синклер и толики други.

Горе смо рекли да је социјализам противан индивидуализму. То је истина у толико што кад има да се бира између индивидуалног и социјалног, он увек стаје на страну социјалног: сузбија привилегије, класне и личне, а помаже и појачава оно што је друштвено. Али, социјализам не значи укидање свих разлика међу људима, не значи изједначавање, нивелисање, униформисање. Он баш иде на то да се свакој личности допусти и омогући потпун и свестран развој. Његов крајњи циљ је да друштво буде састављено од савршено изражених и израђених индивидуа. Он је, у крајњој линији, нека врста индивидуализма, оплемењеног и проширеног на све људе. Утакмица се не укида, већ се само уклањају неједнаки услови при такмичењу, и до крајњих граница се проширује круг такмичара. Не укида он неједнакости, већ привилегије; циљ му није једнакост, већ социјална правда. Разлике физичке и духовне међу људима остају, али нико не може на основу свога преимућства да исисава и тиранише друге. Нарочито, не на основу материјалног преимућства, за које често појединац нема никакве заслуге, на пр. ако је наследио. Социјалистичко друштво, према томе, није касарна, где сви живе, раде и мисле по једном калупу, где је свака индивидуалност угушена. Оно се пре може поредити са грчком академијом, где се код свкога слободно развијају све способности, васпитавају укуси, оплемењују склоности, каналишу страсти, једном речи изграђују богате и разноврсне јединке.

Социјализам, схваћен као *оплемењени индивидуализам*, и социјална политика, вођена по начелу *социјалног оптимума*, подударују се у својим крајњим циљевима: да се у човечанству образује што већи број потпуних и хармоничних индивидуа. Социјална политика прихвата оне које би судбина или живот ставили у тежак положај, спасава их од пропасти и помаже их да се усаврше. Социјализам без престанка жигосе све неправде, сузбија све привилегије и тежи идеалу правде и слободе. Она је сва релативна, у свакидашњици, у животу; он је сав апсолутан, у будућности, у сну. Она иде по чврстом тлу; он лети у облацима. Али без облака, социјализам показује пут којим треба да иде социјална политика, и својим заносним летом убрзава њен ход.

3. Њихов став према штрајку. Поред свих ових практичних и теориских подударности, остаје несумњиво да има великих разлика између социјализма и социјалне политике. Нарочито је велика *разлика у методима*, у начину на који желе да постигну своје циљеве. Ову разлику ћемо најбоље уочити на једном примеру који је карактеристичан за читаво схватање живота и света код разних људи и група. То је питање *штрајка*. Кад радници или друга нека врста потчињених људи желе да постигну какав циљ, они заједнички обустављају рад. У право време, то су радници чинили без нарочитог реда, мимо закона, и државне власти су их гониле и кажњавале као бунтовнике. За законско право на колективну обуставу рада они су се борили десетинама година. Најзад им је скоро у свима земљама то право признато. Држава га не признаје својим службеницима, а негде ни железничарима и рударима. Ипак је долазило до учитељских и поштанских штрајкова, у Француској, а у Енглеској се десило да су штрајковали и полицајци. Ни у једној пак држави није допуштено штрајкачима да силом спречавају у раду т. зв. штрајколомце.

Како гледају на штрајк – ово драгоцену и ефикасно средство у борби између најамних радника и послодаваца – социјални политичари, а како социјалисти? Штрајк спада међу најважније тековине социјалне политике. Она у њему види једно зацело незгодно, али нужно средство да се сломи тврдоглавост и самовоља непопустљивих послодаваца. Њега треба избећи кад год се може – преговорима, посредовањем нарочитих органа, судова или редовних власти – али он је често неизбежан. Њиме се могу постићи извесна побољшања у корист радника: краће радно време, бољи услови рада, веће наднице, избацивање неорганизованих радника, и т. д. Али то је све. Штрајк, у очима социјалних политичара, нема друге сврхе, и они чине све што могу да он траје што краће и да се понавља што ређе.

Социјалисти, нарочито револуционари, гледају на штрајк сасвим друкчије. За њих, то није средство да се одбране извесна раније стечена права или да се освоје нова, више или мање важна за раднички живот. Штрајк је прилика да се покаже и да се вежба класна солидарност међу радницима. За време заједничке обуставе рада, они уче да се боре удружено, да помажу једни друге, да примају симпатије и помоћ других радника из разних места и заната. Штрајк је за радничке синдикате оно што је ратна служба за војску: вежбање за велики догађај који једнога дана може да наступи. Какав велики догађај? – Општи, *генерални штрајк*, штрајк свих радника једнога града или једне земље. То је за раднике оно што је рат за војнике. Сваки штрајк је школовање, вежбање, припремање за онај велики, прави, када ће сви радници показати своју свест и снагу, и нужност своју за привредни и друштвени живот: кад они скрсте руке, све стане.

Органи социјалне политике воде рачуна о штрајковима, и у званичним статистикама их деле на успеле, делимично успеле и пропале. Они истичу чијом интервенцијом је штрајк скраћен, да ли је дошло до колективног уговора и је ли нађен какав начин да се у будуће спорови решавају мирним путем, да се штрајк избегне. За социјалисте, напротив, нема пропалих штрајкова: изгубили смо један штрајк, али смо добили једну борбу, веле они. Јер, по Маркс - Енгелсовим речима, „пролетаријат у опште нема шта да изгуби, осим својих окова“.

Још даље иду у томе правцу револуционарни синдикалисти Сореловог правца. Жоржу Сорелу ни сам Маркс није довољно црвен, јер допушта учешће у

парламенту и прима редовну политичку борбу. Сорел учи раднике да мисле само на једно, на генерално штрајк. Штрајк у опште, а нарочито генерални, није за њега средство, већ циљ за себе. Он ствара од штрајка мит, догму, веру. Генерални штрајк, то је оваплаћање свих жеља, мисли и тежња радничке класе, то је последњи чин у великој социјалној драми, у борби између два цина, Рада и Капитала, који се има завршити стварањем социјалистичког друштва. Сорел, – учитељ Лењина и Мусолинија, писац *Размишљања о насиљу*, – у сваком штрајку види по једну пробу за велику представу, а генерални штрајк је главна проба, после које долази сама представа, то јест социјална револуција.

4. Класни компромис. На овоме примеру се најбоље види да је између социјалне политике и социјализма разлика мање у циљу који желе постићи а више у начину како да се он оствари. Социјалисти не верују да се њихов циљ може постићи друкчије него борбом класа и победом пролетаријата над капитализмом. Социјални политичари теже да неправде уклоне и неједнакости ублаже договором, сарадњом класа, компромисом. Борба постоји, веле они, али њу не треба распиривати. Раздоре ваља стишавати, број жртава треба свести на минимум, и њихове патње умањити колико год се то може.

Па то је онда социјална политика у привредном животу оно што је Црвени Крст у рату? Јесте, и ми смо то поређење већ учинили. Ствар изгледа апсурдна са гледишта голе логике: пуцам да убијем непријатеља, али ако га само раним, онда шаљем своје болничаре да га однесу са бојног поља, негују и спасу. Ништа лакше него ругати се таквој установи. Али може ли се данас замислити ратовање без Црвеног Крста или неке сличне службе? Тако је и са социјалном политиком. Она не сече зло у корену; она стаје на пола пута. Зато је мање примамљива и мање лепа него генерални штрајк или револуција, нарочито за младе људе и праволиниске духове. Њен задатак је скроман, као што је њена улога често врло незахвална. Посредник између зараћених страна, она добија прекоре и ударце с лева и с десна. Капиталисти у њој гледају коначара социјалне револуције; комунисти је зову слушкињом капитализма. Не спасава је ни етикета неутралности, као што болничарима и болницама слабо користи знак црвеног крста: туку их често са обадве стране, а нико им не признаје да су ратовали...

Сва релативна, практична и актуелна, социјална политика није зато мање корисна и неопходна: скромна је и насушна као хлеб. У сукобима између радника и послодаваца, она се јавља као посредник, – у виду разних комисија, судова, арбитраже, – и предлаже *компромис*. Цела социјална политика је у суштини ствар компромиса, онако исто као што је социјализам ствар начела и класне борбе, борбе економске, политичке, филозофске. Колико је социјализам, поред све своје ниансираности, искључив, толико је социјална политика широкогрудна. Социјализам је везан за једну класу, за једну идеологију, чак за једну партију. Социјална политика је општа, мерђукласна и међупартиска. Најбољи пример за то имамо у првом и највећем Друштву за социјалну политику, „Verein für Social - politik“, које су 1872 основали у Немачкој људи разних класа и разних странака. Поред економиста теоретичара, као што су били Шмолер и Вагнер, ту су се нашли представници послодаваца и радника. Слично су састављена и друга друштва истога смера, од којих су најчувенија „Међународно Друштво за законску заштиту радника“ (Париз, 1900) и „Међународно Друштво за борбу против беспослице“

(Париз, 1910), као и „Међународно Друштво за социјално осигурање“ (Хаг, 1910). После конгреса у Прагу 1924, сва ова друштва и многа друга широм света, спојила су се у „Међународно Друштво за Друштвени Прогрес“, са седиштем у Базелу, где је до тога времена заседавао „Међународни уред рада“, од 1901 године. „М. Д. за Друштвени Прогрес“ има за циљ да унапређује друштвени прогрес овим средствима: 1) научним истраживањима; 2) обрађивањем јавног мњења у корист друштвених рефорама; 3) пропагандом за усвајање и примену међународних конвенција о раду и опште узето за поправљање положаја радничке класе.

Литература. R. van der Borgh, *Grundzüge d. Sozialpolitik*. Лајпциг, 1904. – Otto v. Zwiédineck-Südenhorst, *Sozialpolitik*. Лајпциг, 1911. – Paul Pic, *Traité élém. de législation industrielle. Les lois ouvrières*. Париз, 4. изд., 1922; 6. издање, 1931. – Ludw. Heyde, *Abriss der Sozialpolitik*. Лајпциг, 5. изд., 1930. – Н Herkner, *Die Arbeiterfrage*. 2 књ., Берлин, 8. изд., 1923. И његова студија „Unbestrittene und bestrittene Sozialpolitik“ у Шмолеровом *Jahrbuch*-у, 48. год. (1924), 1. и 2. свеска, стр. 201-218. – Ch. Gide и Ch. Rist, *Histoire des doctrines économiques*. Париз, 4. изд., 1922. – Leopold v. Wiese, *Einführung in d. Sozialpolitik*. Лајпциг, 1921. – Adolf Günther, *Sozialpolitik*, 1. књ., Берлин, 1922. – „Sozialismus u. Kommunismus“, чланци у *Wörterbuch d. Volkswirtschaft*, II књ., Јена, 1898 и у *Handwörterbuch d. Staatswissenschaften*, VII књ., Јена, 1926. – „Sozialpolitik“, чланак у *Handw. d. Staatsw.*, VII књ. – Alfred Ammon. „Der Begriff der Sozialpolitik“, Шмолеров *Jahrbuch*, 48. год., 1. и 2. свеска (1924), стр. 159-199.

ГЛАВА II.

ИСТОРИЈА СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ.

Социјална политика је нова појава. Млађа је од економске политике. Она је чедо модерне индустрије и капитализма. Управо је реакција на капиталистичку експлоатацију, као што је аграрна политика реакција на претерани индустријализам. И раније је било извесних социјално-политичких мера и установа, – јер је увек било несрећа, неправди и неједнакости које је ваљало исправљати у корист слабијих, – али јавног старања о социјално слабима као редовне праксе не налазимо пре 19. века. Један сасвим кратак историски поглед показаће колико се у ранијим мало рачуна водило о људској радној снази, зависној и најмљеној.

I. Стари Век.

Овај период, који иде све до 5. века после Христа, обележен је установом ропства. Робови су апсолутна својина њихових господара, и за њих никаква

законска заштита не постоји. У корист слободних људи у најамном односу, дужника и сиромаша, налазимо међутим извесне обичаје или прописе, и једино они би могли спадати у историју социјалне политике.

1. Израилљ. Из *Библије* видимо да су стари Јевреји имали неколико обичаја и установа који представљају неку врсту социјално-политичког старања. Пре свега ово: свака педесета година је јубиларна, и тада се врши у сваком племену поновна расподела стада и земаља. (Слично руском *миром* где се земља дели сваке пете или шесте године.) У томе размаку, већ се појаве извесне разлике у имовном стању, и поновна расподела, по броју глава у породици, има за циљ да уклони насталу неједнакост. Богаћење не бива само људском заслугом: оно је божји дар у облику плодности, среће у послу, и т. д. Није, дакле, право да поједине породице саме уживају те благодати. Друге опет осиромаше без своје кривице, опет божјом вољом: немају среће, морају да деле имање на већи број деце, десе им се губитци, и т. д. Право је да се те невоље такође расподеле на цело племе.

Осим тога, код Јевреја, ропство се никад није тако дубоко укоренило као код других народа, и обично је било привремено, а не за цео живот. Суботом, нико није смео радити, па ни робови ни слуге. Сваке седме године, земља се остављала на миру: плодове које те године донесе могли су слободно да беру сиромаси. А иначе, после сваке жетве и бербе, сиротиња и странци – путници имају право „пребира“, у њиви и на винограду. Сваки зајам уз интерес сматрао се као зеленашки, а сурово поступање зајмодавца према дужнику држало се за неморално. У књизи „закона“ стоји да поверилац не може за дуг узети извесне ствари (на пр. ручни млин), и да чак не сме да уђе у дужникову кућу и да сам изабере залогу. Радницима се наднице морају исплатити истога дана, пре заласка сунца. Сваке треће године, Јеврејин мора да подели сиротињи, левитима, удовицама и сирочади десети део целог годишњег прихода. Сваке седме године, праштају се дугови, ради спасења душе. Ето пуно социјално-политичких мера!

То не значи да у јеврејском друштву није било богатих и сиромашних, тлачитеља и тлачених. Код пророка, нарочито код Исаија, налазимо огорчене протесте против силника и богаташа, против луксуза у оделу и зградама, против неумерености у јелу, пићу и сладострашћу, и т. д. Слично код Јеремије, Езекиља и других пророка, чије надахнуте пламене речи и данас могу да служе као страшна опомена повлашћенима овога света. У књизи о царевима, нарочито код мудрог Соломуна, као и у књизи о судијама, видимо да су многи шефови били прави социјални политичари: штитили сиротињу, делили правду и ублажавали суровости у томе времену кад за слабијег није било милости ни поштеде.

2. Стари Грци су сматрали да су робови изван човечанства, и никоме не пада на памет да њих заштићује. Против тога се не буне чак ни изванредно високи духови као Сократ, Платон и Аристотел. Једино у Ксенофоновој *Економици* налазимо неке савете господарима: да пазе на робове, да их негују кад су болесни, да им приређују извесне мале радости. Они ће их тако боље привезати за себе, радиће у свом властитом интересу, као што би чували своју ствар или своје марвинче. Ропство је одговарало схватањима тога времена, као што се до скоро нико није бунио против најамног рада. Домаће радове и ситне занате обављају и слободни људи, али читава производња почива на ропском раду. Срамота је радити и прљати руке; чак и слободне занатлије су лишени сваког угледа. Међу

привредницима, угледа имају само крупни трговци и индустријалци, сопственици фабрика и бродова, који лично не раде.

Занатлије су често удружени у *еране* (еранос), али то нису професионалне ни сталешке заједнице, већ удружење за узajамно помагање, за заједничке обеде и приношење жртве, за што свечанију сахрану умрлих чланова. Иначе, ни трага нема од неке јавне заштите радне снаге, од контроле хигијенских и других услова у радионицама. Још мање се помишљало на заштиту робова. Чак је слободан човек могао постати робом, ако није платио своје дугове, ако би био заробљен у рату, и т. д.

Међутим, стара Грчка је ипак познала неке социјално-политичке мере. Ако нису штићени робови и најамни радници, постојали су, извесни прописи у корист слободних грађана који би дошли у тежак положај. Тачно је било прописано под којим условима неко за дуг може бити претворен у роба, а 594 г. пре Христа, Солон, – највећи грчки реформатор и законодавац, – је то у опште онемогућио. С времена на време, у доба глади, а нарочито после каквог политичког преврата, сиротињи се бесплатно делила храна, о државном трошку или за победникове кесе. Држава је често изводила велике јавне радове (храмове, позоришта, водоводе, и т. д.), да би запослила и помогла сиротињу: то је нарочито чињено у Периклово доба. Како се варошки пролетаријат рекрутовао поглавито из осиромашених и презадужених сељака, тадашње социјалне мере имале су више аграрни него градски карактер: забрањивало се племићима да купују сељачку земљу, хранило се из јавних средстава сиромашно и за оружје дорасло становништво, спречавао се луксуз, забрањивала куповина нових робова, богатији су опорезивани за јавне радове, за војску и за флоту, а Пизистрат је чак парцелисао велике поседе, као Солон, и делио сељацима; хелоти (полуслободни људи) ослобођивани су у више махова, и т. д.

Код Спартанаца, стање је било друкчије него у Атини. И ако са аристократским схватањима и уређењем, они су водили скроман и строг живот, који потпуно личи на војнички логор и донекле подсећа на комуно: достојанство и част су долазили од јунаштва у врлине, не од богатства, и добар војник је могао ићи далеко без обзира на своје хелотско порекло. Великог имања нема нико, а нема ни сиротиње. Овде нема слободног варошког пролетаријата, као у Атини и у Риму. Један спартански краљ, Агис IV, покушао је поновну расподелу земљишта, а Клеомен III је то чинио са још више успеха, и ослободио је неких 6000 хелота (222 г. пре Хр.). Све ове мере су имале више војнички карактер, као што је социјално старање у Атини и Риму вршено из политичко-партиских разлога. Праве социјалне политике, у данашњем смислу, још нема.

3. У Риму, класа сиромашних слободних људи била је још већа него у грчким градовима (плебс). Највећи део плебса сачињавали су *пролетери* – реч је из тога доба – т. ј. људи што имају много деце, дакле сиротиња. Више још него у Јелади, у Риму се развио читав трговачки, индустријски и аграрни капитализам (латифундије). Салвиоли говори с правом о „античком капитализму“. Рим је постао велики град, центар једне светске империје, и са свих страна су онде хрлили људи разног економског и друштвеног положаја. Услед демократског уређења државе, плебс је дошао рано до политичког утицаја, и о њему се морала водити јавна брига. Диктатори, триумфатори, кандидати и победници на изборима, приређују за народ

светковине и представе, деле им жито: *panem et circenses*. То је био један облик социјалне политике. Још пре се тако могу сматрати закони и декрети о продавању по јевтиној цени жита донесеног из Картагине и из других римских колонија. Број плебејаца је све више растао у колико се, место слободног и малог сељачког поседа, развијао крупан земљишни посед, са најамним радницима, презадуженим закупцима, наполичарима и гладним сељацима. Сви су они бежали у Рим, и тамо служили као гласачи и као маса за разне побуне и преврате.

Против патриција и других богаташа, они су постављали ове захтеве: уживање државне земље (*ager publicus*), смањење пореза и ратних терета, запослење и зарада, заштита од зајмодаваца, смањење или опроштај дуга. Амбициозни и вешти политичари и војсковођи то су обећали плебејцима, и давали им кад су имали успеха у својим подухватима. То су све били облици социјалне политике у Риму, како за републике, тако и под царством. Најзнаменитија социјално-реформаторска личност тога доба био је Тиберије Грах, који је ограничавао максимум поседа на 500 јутара државне земље. Његова реформа није успела, али је она била сигнал једне опасности. Зато се после тога у већој мери увозило жито са стране и по јевтину цену делило народу. За Цезара, ово дељење жита претворило се у једну редовну државну праксу, и ако је број прималаца смањен од 320.000 на 150.000. Осим жита, делило се још ово: зејтин, со, месо, одело. Доцније, под Тројаном, место жита давао се хлеб, који је лиферовала држави пекарска колегија.

Међу занатлијама, налазимо једну установу сличну грчким еранима, али о којој има више података, и која је можда оставила више трага. То су *колегије* разних заната. Оне су изгледа створене још за време краљева, а одржале су се све до краја републике, да под царством буду претворене у обавезне за све који се баве неким занатом. *Collegium* је професионална организација у толико што окупља људе истог заната у једном граду. Тако су у Риму постојале колегије пекара, обућара, грађевинара, људи што балсамују мртва тела, и др. Али њихов циљ није био да бране своје стручне интересе, већ да приређују заједничке обеды, да се узајамно помажу у невољи, да свечано сахрањују своје чланове, и т. д. Колегије су пре служиле за политичке и партиске сврхе него за сталешке и економске.

У једном тренутку, кад се римско царство пољуљало из темеља, – услед претеране централизације, унутрашње расточености и варварских навала на свима границама, – јавила се мисао да се колегије употребе као костур за одржање државне целине. Оне су учињене *обавезним*. Упоредо са том мером, предузета је још једна, у истом циљу: сељаци, нарочито близу граница, везани су за земљу. Сваки човек је натеран да остане на своме месту: тако ће, мислило се, држава поново добити ранију чврстину. Колон је, дакле, био везан за земљу, декурион за колегију, чиновник за државну службу, роб за господара. Предвиђене су биле казне за оне који своје место напусте без одобрења. Сва звања, положаји, па чак и занати, учињени су наследним.

Шта је био резултат свих ових мера? – Римском царству продужен је живот за неких сто година. Али су сви ти лекови могли помоћи само привремено. За трајно спасење, требало је царство лечити од његове две основне болести, политичке и економске. *Политичка* болест је долазила отуда што је сва власт била сконцентрисана у Риму, а држава је била толико пространа и односи у њој тако

сложени да се са једног места није више могло управлајти. Дobar у доба стварања државе и освајања, централизам је био штетан доцније. *Економска* болест затим: настала је криза рада, људи су престали да раде. Везивање за земљу, за занат и за колегију, није могло да их осоколи на рад. Људи су тражили слободу, а не нову стегу. Требало је дозволити слободу рада, утакмицу у производњи и у размени добара. Царевима је било згодније оно прво, нису разумели потребу времена, – и царство је пропало под најездом варвара (4. и 5. век по Хр.).

Положај најамних радника био је бољи него положај робова. Али ни они нису били нарочито заштићени. Уживали су неку помоћ као грађани, као гласачи, али нису имали заштите као произвођачи: било је милостиње и корупције, али не и социјалне политике.

II. Средњи Век.

1. До крсташких ратова. После сумрака римског царства, античка цивилизација је бачена у прашину. Градови су пропали. Занати су ишчезли, људи се вратили на првобитан начин живота, на натуралну привреду. Са морске обале и из градова, живот се склонио у поље, и добио нова средишта: утврђене замке великих поседника, шефова банди и других силника. Остављени без заштите власти, људи се тискају око нових господара, и тако настаје феудални режим.

У томе режиму нема индустрије ни заната. Све потребе подмирује домаћа радиност, у сељачким кућама или на дворовима феудалних господара. Духовна култура скоро потпуно ишчезава: једина њена прибежишта су манастири, где се још по мало чита и пише, и по неки племићски замак, где се пева и прича.

Средњи век је био под јаким утицајем хришћанске вере и њених организација, а хришћанство је у великој мери било прожето социјалним идејама. Само Христово учење било је највише намењено сиромашнима, и никако није ишло у корист богатима и силнима овога света. Оно је у велико допринело укидању ропства, развило осећање саучешћа и самилости, људску симпатију и солидарност. Први хришћани живели су у правим комунистичким заједницама. Црквени оци су осуђивали зеленаштво, а манастири и калуђерски редови су били прави органи социјалне политике у то доба: хранили су сиромашне помагали удовице и сирочад, старце и богаље, напуштене девојке и болесне, прихватили путнике, сахрањивали мртве. „Ксенодохије“, претходнице болница, азила и завода за находчад, биле су чисто црквене установе. У манастирима су, осим тога, радили сами калуђери, а издавали су и сељацима земљу у закуп по умереној цени. Осим ових прихода, манастири су добијали поклоне и завештања од побожних људи и располагали су тако читавим једним буџетом за социјалну политику. Тек при крају Средњег Века, јавна помоћ је прешла у световне руке: еснафа, општина и најзад државе.

Тако је трајало читавих пет стотина година, од 5. до 11. века. Онда настаје обнављање градова, стварају се муниципије, оживљује поморска и унутрашња трговина. То је време *крсташких ратова* (први 1096-1099, остали у 12. и 13. веку): они у привредном погледу значе читаву револуцију. Сличан значај имају доцније

само отварање пута за Америку и Индију у 16., и употреба парне машине у 18. веку.

Крсташки ратови су обновили везу између европског запада и југоистока, између Европе и Мале Азије. Оживели су трговину, развили потребе, створили смисао за занатске производе и за луксуз: одело, наките, посуђе, зачине. Велики број европљана остао је уз пут, у Италији, Грчкој, на Балкану. Још већи број источњака пошао је за крсташима у Европу: они су овамо донели квасац трговине и заната. Сада ће се обновити економски живот. Домаћа радиност неће више бити довољна. Све више ће се тражити мајстори и вештаци. У почетку су то били странци, доцније ће се такви појавити у самој земљи. Пољопривреда и домаћа радиност даће сировине и полу прерађевине. Остало је посао заната. У градовима је све већи број занатлија и мајстора. Феудални режим је начет али неће ишчезнути све док и на занатској радиности не остави свој печат: занати не могу измаћи општој повезаности која одликује овај систем.

2. Еснафско уређење. Сви мајстори истога заната у једном граду били су удружени у *еснаф* или цех (corporation, Zunft). За разлику од ерана и од колегије, еснаф је више професионална организација, а не само удружење за хуманитарне и забавне цели. Он има два задатка, један у општем интересу, други у интересу својих чланова: 1) да контролише технику рада, квалитет производа и број запосленог особља код својих чланова; 2) да држи у својим рукама монопол дотичног заната за читав град, натерајући све који се њиме баве у организацију, забрањујући у онемогућујући рад онима који нису мајстори признати од еснафа.

Као и све друштвене установе, еснафи су у једном историском периоду били нужна појава, јер су одговарали извесним потребама и били гаранција за одржање друштвене организације и за њено напредовање. Доцније, они су, по закону дијалектике, постали сметња за прогрес, и морали су да уступе место другим, савременијим установама. Од оквира, нужних за одржавање извесних корисних облика, они су се претворили у кврге, и логика историје, која их је донела, морала их је уклонити.

Шта су управо еснафи? Историчари се не слажу у мишљењима о њиховом пореклу. Једни мисле да је то наставак римских колегија, док други сматрају да су они чисто германске установе. Али откуда еснафи у тако развијеним облицима на Балкану? Можда су турског, или у сваком случају источњачког порекла. То, најзад, није тако важно. Еснафи, рекли смо, удружују све занатлије истог заната у једном граду. То су организације признате од јавних власти, и којима ове притичу у помоћ за извршење њихових одлука у погледу бесправних мајстора, и т. д. Сваки еснаф има своја правила, статут по коме ради. *Статут* је одобрен и потврђен од јавних власти, на које еснаф увек може да рачуна на његово спровођење, према члановима као и према нечлановима. Статути су различити за сваки занат и за сваку варош. Разуме се да они сви личе један на други, али је значајно за то доба да је сваки еснаф био тело за себе, и да међу њима никакве везе није било. Једино им је била заједничка власт која је потврђивала статут и еснафу издавала повељу. То је био краљ, бар у 15. и 16. веку, када су се у западној Европи стварале териториалне државе и када је јачала краљевска власт. Монархија је имала двоструки рачун да помаже образовање корпорација и да их држи у својим рукама: 1) одатле су краљеви имали лепих прихода и 2) снажили су се градови и буржоазија, који су

били природни савезници краљева, против племства. Од 12. века па даље, налазимо све већи број „слободних“ или „краљевских“ градова, који су измицали надзору и правосуђу феудалаца, и потпадали директно под краља. Тако се монархија ојачала у савезу са буржоазијом, и срушила превласт феудалних господара, најпре формално, отимајући им једну по једну привилегију, а после и стварно, револуцијом од 1648 и 1688 у Енглеској, 1789 у Француској, и током 19. века у осталим европским државама.

Изучавање еснафског уређења добија у новије време нарочити значај. Зар се данас на свим странама не говори против чисто политичке демократије? Зар се не критикује досадашња формула државе? Све чешће се чују речи: „професионална организација“, „корпоративно уређење“, „технички и стручни савети“, место крилатица избацише на површину енглеска и француска Револуција: „народни суверенитет“, „демократија“, „парламентаризам“... Васкрсавају дакле стари појмови, сто педесет година после француске Револуције која их је анатемисала. Можда ће се, у другом подмлађеном виду, јавити старе установе, и чак један нови тип државе. Фашизам је у Италији у Шпанији покушао да створи т. зв. „корпоративну државу“, на темељу обавезних професионалних удружења или корпорација. На другој страни хоризонта, у Совјетској Унији, представништво је уређено такође на професионалној основи. Је ли то васкрс старих еснафа, или имамо сасвим нове облике, који само у неколико потсећају на еснафе? Било једно или друго, несумњиво је да еснафска организација данас побуђује велико интересовање, у толико пре што су у многим државама, па и у Југославији, еснафи обновљени или реорганизовани, управо модернизовани. То нам налаже да се овом установом више забавимо.

3. Занатска хиерархија. За социјалну политику није без важности да су у еснаф поред мајстора улазили и помоћници, разуме се са рангом који им припада на еснафским степеницама. Еснаф је дакле професионална, али не и класна организација. У њој могу бити и они мајстори који немају плаћеног помоћног особља, па и они који још немају или више немају своје радње, те су сами запослени код другога. Еснаф обухвата цео један занат, са свима његовим чиниоцима, од најнижег до највишег. *Мајстор* није економска, већ професионално-стручна категорија: – то је највиши степен у занатској хиерархији. Нижи је помоћник или *калфа*, а најнижи је ученик или *шегрт*. Циљ је свакога шегрта да постане калфа, а сваког калфе да постане мајстор. Окупљени сви, они сачињавају еснаф, на челу са главним мајстором, или *устабаишом*, председником еснафа. На основу статута, они воде рачуна о томе да се очувају стари добри методи рада, фасони и модели; да се не увуче у занат каква штетна новина, која би извитоперила утврђену праксу и покварила технику; да поједини мајстори не држе сувише велики број ученика, и на тај начин не створе сувишну радну снагу. Осим тога, еснаф одређује и број помоћника у свакој радњи и њихов положај. Он, најзад, помоћнике производи за мајсторе, на основу нарочитог мајсторског испита. Еснаф, дакле, регулише техничке и персоналне односе у једном занату, а поред тога има и чисто друштвено-представничку улогу: слави дан свога патрона (свеца заштитника), представља дотични занат код власти и других заната, учествује на погребу својих чланова, помаже њихове удовице и сирочад, и т. д.

Да видимо изближе три главна степена занатске хиерархије: ученик, помоћник, мајстор. Тако ћемо упоздати у исто време радне односе које данас регулише социјално-политичко законодавство.

Ученика су родитељи поверили мајстору да га овај научи занату, и да му буде први и највећи ауторитет. Трајање учења и услови под којим ће ученик становати, јести и радити код мајстора одређени су еснафским статутом. Трајање шегртовања трајало је, како у ком занату, од две до пет, па и до једанаест година. За то време, шегрт станује и храни се код мајстора, ради му домаће послове, и мало по мало учи занат. Од мајстора не прима никакву плату, чак често он мора нешто да плаћа мајстору, или му доноси поклоне у натури.

Помоћник или калфа (compagnon, Geselle) постаје од ученика на тај начин што положи помоћнички испит. Пре тога, кад се приближи испиту, у радионици га сматрају за „калфића“. Испит полаже пред еснафском комисијом, али је мајстор у главном тај који одлучује да ли је довољно способан да постане помоћником. Онда он добија „калфенско писмо“ и улази у еснафски регистар помоћника. Као такав, он мења више мајстора, и чак више градова. У Француској, тај обичај, – скоро обавезан, – да калфа неколико година путује из места у место да би боље испекао занат, познат је под именом „tour de France du compagnon“, а у Немачкој као Fremd (отуда и у нашим крајевима „френт“). Он не може да држи самосталну радњу, осим ако наследи очеву фирму, или се ожени мајсторовом ћерком, па га заступи. Иначе, као калфа мора провести, код једног или више мајстора, изванстаж, који траје три до пет година. За разлику од шегрта, који су потпуно бесправни и везани за једнога мајстора, помоћници могу да се удружују у своја друштва, и тако се узајамно помажу, нарочито при путовању. Ова помоћничка друштва била су позната под именом „compagnonnages“ у Француској, „Gesellenverbände“ у Немачкој, или као „братства“, и она су у извесној мери претече данашњих стручних радничких синдиката. Током времена, мајстори су се све више издвајали у један привилегисан ред, развио се изванстаж породични непотизам у корист мајсторских синова и рођака, мајсторска права су се куповала за новац: све је то продубљивало и ширило провалију између мајстора и помоћника, и они су се морали засебно организовати, против мајстора. Најпре верске и другарске заједнице, ова друштва су добијала све више економско-политички карактер. Прве борбе између њих и послодаваца забележене су у 14. веку, и оне су бивале све жешће у колико се, услед привредне револуције, положај помоћника погоршавао. Али то је већ значио сумрак еснафског уређења.

Мајстор је највиши степен у занатској хиерархији. Постати мајстором, – то је остварење једног сна. Ако је ученик онај који прима шамаре, а калфа онај који даје, мајстор је свој господар, шеф радње, учитељ, судија, администратор. Да би помоћник постао мајстором, мора да полаже мајсторски испит. Овај се састоји у томе што помоћник изради једну целину из свога заната: пар одела, пар ципела и папуча, умеси и испече фуруну хлеба и т. д. Том приликом, он еснафу плаћа извесне таксе, еснафлијама приређује ручак, председнику еснафа даје поклон. Предмет који помоћник изради на испиту зове се ремек-дело (chef d'oeuvre), и оно се чува у еснафу: тако се буди дух утакмице међу помоћницима и обележава се техничка еволуција једнога заната. Захваљујући томе испиту, занат се одржавао на висини, његова традиција се чувала и техника усавршавала. Но и поред овога,

занати су се дегенерисали кад се појавила мануфактура и индустрија са јефтинијим производима: више се није исплаћивало буљуги очи око савршеније израде. Мајсторски испит постао је једна формалност, прилика да се еснафлије провеселе, па ма дело и не било ремек-дело: „каква ти је вечера, таква ти је тескера (диплома)“. Мајсторско писмо су добијала често деца у наслеђе од оца, или се оно за новац куповало. Једном речи, установа се изродила.

Чланови еснафа су нека врста *привилегисаног реда*. Еснаф је затворена организација са посебном управом: старешина и његови помагачи, чауши, калфабаша и др., често са нарочитом ритуалом, заставом, знацима, и т. д. Еснаф има и изванполитички значај, што чини да се за те организације интересују владе и краљеви: једни их помажу и чине обавезним за све занате и градове; други их ометају и забрањују. Монархија је обично у њима гледала један елемент реда и стабилности, али је било прилика кад је од њих презала, јер су били легла разних завера и помагачи разних превата, у Француској у Фландрији, у Италији. У неким великим градовима Немачке, еснафи су наоружавали своје чланове и формирали их у војничке батаљоне, и тако су добијали велику политичку моћ. Зато су се извесни краљеви мешали не само у уређење већ и у унутрашње послове еснафа: одређивали су максималне цене роби, највеће наднице, одобравали већи број ученика него што су хтели мајстори, и т. сл.

III. Нови Век.

У 16. и 17. веку, краљевство је било добро расположено према еснафима, али је њихово златно доба било прешло. 1597, издат је у Француској један едикт којим се наређивало да се у свима варошима и варошицама морају основати еснафи. У Енглеској и Немачкој, то је учињено још раније. Под Лујем XIV, у другој половини 17. века, корпорације су биле захватиле све градове и све занате: краљу је требало много новца, за рат са Холандијом, и он их је учинио обавезним. Велики министар трговине, Колбер, предузео је још једну важну меру. Он је, из државних средстава и у државној режији, оснивао велике фабрике и мануфактуре, независно од корпорација: за израду скупочених ћилимова „гоблена“, за златне и сребрне израђевине у Сен Мору, за штофове и чоху у Елбефу, за порцелан и стакларију у Севру, и т. д. То је било цветно доба *меркантилизма*. Држава је помагала развој градске привреде, нарочито производњу предмета чији би извоз донео у земљу веће количине злата и других драгоцених метала, нужних за вођење ратова и за уређење централизоване државе, за војску и чиновништво. Али у то време, када се управо почела водити економска политика, изашли су на видело сви *недостаји еснафског система*. Он више не само није обезбеђивао напредак заната и привреде у опште, већ је постао сметња за тај напредак. Буржоазија, образована у еснафима, почела се осећати скученом и стешњеном у њихову оквиру, и овај је морао да пукне под снажним притиском њеног бујања.

1. Позитивне и негативне особине еснафског уређења, упоређене, изгледају овако:

A. ПОЗИТИВНЕ ОСОБИНЕ. – 1) Еснафи чувају *занатску технику* и не допуштају да се занат изметне, у изради, квалитету и укусу. – 2) Мајсторски

испит чини да занат остане у рукама способних и солидних људи: „еснаф. - човек“ и данас означава некога ко даје не само техничке него и моралне гаранције. Еснафи су чувари *професионалног морала*. – 3) Еснафско уређење спречава или отежава долажење сељака у градове, и на тај начин одржава на висини *градску културу*. Сељаку и сељачком детету није било лако проћи кроз све ступеве занатског уздицања, од шегрта до мајстора. Отуда тако велика разлика између села и градова у крајевима где је постојало еснафско уређење (код нас Луж. Србија, Хрватска, делом Босна), док је разлика врло мала онда где еснафа није било (Зап. Србија, Војводина). – 4) За оно време, еснафи су били скоро једини елеменат реда и *друштвене кристализације* у трећем сталежу. Они су одржавали унапред утврђену и у главном на заслуги, раду и способности засновану хиерархију.

Б. НЕГАТИВНЕ ОСОБИНЕ. – 1) У почетку корисни, еснафи су касније постали једна *сметња за технички развој* заната. Никома није било слободно да уводи новине, мења фасоне и калупе, да одбацује старе методе рада и уноси нове: чувар занатске традиције, еснафје постао кочница и препрека за привредни живот. – 2) Кад се отворио пут за Америку и за Индију, и кад су се створиле велике државе, развили се градови, прошириле се пијачне области, показало се тада да је *локална производња недовољна* да подмири све потребе. Морало се довозити из других места и са стране, што је противно прописима еснафа: тако су они опет кочили привреду. – 3) Еснафски статuti не допуштају да се створи никаква нова радиност, занат или индустрија; мајсторско писмо је све теже добити, јер или се чува за синове, или је одвише скупо. Еснафи зато значе *победу рутине и учмалости*. Еснафски монопол онемогућава или јако *ограничава конкуренцију*, не само у погледу израде, већ и у ценама и у надницама: он значи високе цене за потрошаче, ниске награде за раднике. – 4) Пошто је сваки еснаф тачно ограничио своју струку, често врло уско, поједини еснафи стално долазе у сукоб око тога шта спада у који занат: кројачи, абације и терзије, на пр., поричу једни другима право да производе овај или онај комад одеће. Слично код обућара, папуција и опанчара, код ковача и поткивача, и т. д. Раније чиниоци реда, еснафи доцније *изазивају професионалне сукобе*.

2. Опadaње еснафа. Услед своје неспособности да се прилагоде новим приликама, да задовоље нове потребе, да производе више и јефтиније, еснафи су морали пасти под жрвањ историје. Постали су сметња за технички, економски и социјални напредак, и морали су бити уклоњени. Поједини увиђавни владари и министри предузимали су против еснафа разне мере: прописивали су услове рада за ученике и помоћнике, ограничавали им слободу састајања, одузимали им самосталност, кажњавали их новчано, забрањивали помоћницима да се слободно крећу, допуштали – и то је најважније – да поред еснафских постоје и нееснафски занати, који су могли да раде без икакве сметње, и т. д.

У Француској, велики министар Тирго је укинуо еснафе на 13 година пре Револуције, едиктом од 1776, али двор је устао против тога, и корпорације су обновљене. Истина само за кратко време, пошто ће их Уставотворна скупштина све збрисати. „Од 1. априла 1791 биће свакоме слободно, каже декрет од 2-17 марта 1791, да се бави оном врстом трговине, заната или вештине којом жели, под условом да се снабде патентом, да плати таксу и да се покорава полициским прописима који постоје или буду донесени.“ Сваки мајстор је могао узимати

колико ученика хоће, а радници су могли ићи куда хоће и радити шта хоће. Под Царством, подвргнути су системи концесије пекари, месари и штампари, док су сви други занати били потпуно слободни.

Слично се десило у околним земљама. – *Италија* је већ од 11. века имала по својим градовима занате груписане у корпорације, са статутима и обичајима. Оне су узеле живог учешћа у династичким и другим политичким борбама у Ђенови, Флоренцији, Венецији, и т. д. – У *Фландрији*, већ од 12. века налазимо еснафе (гилде) у свима занатима. Ту се касније развијају мануфактуре, нарочито платнарство и бродарство. Француска Револуција и Наполеонов поход само су довршили распадање гилда које је било почело под утицајем живље прекоморске трговине, везе са Новим Светом, појавом парних машина и развојем индустрије. – *Енглеска* је и овде ишла испред континента, ма да са мање ларме и без крвавих револуција. Гилде се јављају врло рано и достижу необично велики развој: сведок је величанствени еснафски дом у Лондону (Guild Hall). Али овде откриће Америке и пута за Индију, доцније појава парних машина, револуционишу привреду још у току 17. и 18. века. Под овим утицајима, корпорације су се нагло распадале. Још у 17. веку било је много слободних заната ван еснафа; а у овима су остале само празне форме. Законима од 1814 и 1835 и ове су укинуте. – У *Немачкој*, овај процес је ишао много спорије. Од прве половине 12. века ту налазимо еснафе (Zünfte) у појединим градовима. Већ у 16 веку појављују се едикти који хоће да целокупну привреду подвргну истим прописима. Градски и еснафски партикуларизам побеђује: еснафи никад нису били наметнути свима градовима ни свима занатима, али нису доцније једном мером свуда ни укинуги. Еснафска традиција је овде остала жива врло дуго, све до наших дана. Исто се десило у Аустрији, Мађарској, Русији и у балканским државама.

3. Остаци еснафског уређења опајају се у току 19. века нарочито у германским и словенским земљама. У Аустрији су Марија Терезија и Јосиф II покушали да неке занате ослободе еснафске обавезе и да ублаже разна ограничења. Но еснафско уређење је ипак остало до 1859. Тада је ублажено, да би 1883 било опет поштрено. У неким немачким државама (Виртемберг, Саксонска) еснафи су остали обавезни све до 1862. У целом северно-немачком Савезу, еснафи су укинуги 1869, али у другим државицама су остали све док нису васкрели у новом облику. У Аустрији су еснафи обновљени за занате и за мале индустрије законом од 1883: „хоћемо да повратимо еснафе, рекао је кнез Лихтенштајн, један од шефова конзервативне странке, али под новим обликом, у духу нових схватања и у складу са постанком модерне индустрије“. У Немачкој су еснафи текође обновљени 1897, и чак учињени обавезним за занате и малу индустрију. Исто су урадиле и неке балканске земље: Румунија 1902, Бугарска 1903, и Србија 1910.

Пре Закона о радњама од 1910, у *Србији* је важила Еснафска уредба од 1847.

Закон од 29 јуна ствара обавезне еснафе за све „еснафске занате“. Чл. 12 набројио је тридесет таквих заната, а чл. 99 предвиђа да се еснаф мора образовати у сваком срезу где има најмање 20 мајстора еснафских заната. Сви они улазе у један исти еснаф, не у онолико колико је заната, као што је било у Средњем Веку, и у Србији под Еснафском уредбом. Власници не-еснафских занатских радња могу такође ући у еснаф, али не морају. У раду еснафа могу учествовати унеколико и помоћници који су запослени у радњама чланова еснафа (чл. 110). Они бирају из

своје средине један одбор од пет лица (помоћнички одбор), који представља помоћнике дотичног еснафа и заступа њихове интересе у свима питањима која се тичу њиховог положаја у радњама. Сам еснаф не регулише ни производну технику, ни цене производа, нити се у опште меша у унутрашње пословање својих чланова. Он је само представник свих занатлија једнога града или једног према трговцима, индустријалцима и радницима истога подручја, и према осталим занатлијама у земљи, организованим у заједничку занатску комору. Еснаф има више морално-васпитни и друштвени карактер: стара се о одржавању добрих односа између појединих занатлија и између мајстора и њиховог особља, води бригу о моралном васпитању, општем и стручном образовању ученика, стара се о установама које развијају поједине струке и занатство у опште (задруге, музеји, школе, читаонице, домови и т. д.). Од његове економске улоге остало је само то што „мистри да ко бесправно не упражњава радње његових чланова, и против тога предузима потребне мере“ (преко занатске коморе).

Далеко смо од правог средње- вековног еснафског уређења, пошто закон даје право занатлијама, трговцима, индустријалцима и радницима свих врста да образују слободне синдикате за одбрану својих професионалних интереса.

IV. Режим слободне конкуренције.

У марту 1791 укинута су у Француској корпорације, а 14 јуна исте године Конституанта је донела чувени закон Л Шаплине (L Chapelier) којим су забрањена сва удружења која имају за циљ да штите посебне сталешке, класне или професионалне интересе. Овим се хтела да обезбеди појединцима потпуна *слобода рада*, која се сматрала као природни атрибут грађанске и политичке слободе. У име слободе, дакле, из страха од притиска над индивидуом, забрањена су сва удружења са економском и социјалном наменом. Неће проћи ни 60 година, а радници свију земаља тражиће, – опет у име слободе, – право да се удружују, ради одбране својих класних и професионалних интереса. Али зато је требало да, у међувремену, режим економске слободе покаже, поред многих сјајних резултата, све своје несрећне последице.

1. Позитивне последице слободне утакмице очитовале су се најпре у Енглеској, и то је учинило да су тај режим усвојиле у току 19. века, једна за другом, све остале земље. Он је у осталом одговарао идејама тога доба на свима пољима. У биологији, Дарвин је открио борбу за опстанак код животиња и код биља (*struggle for life*), борбу у којој најјачи побеђују и надживљују, слабији подлежу и умиру: то је услов за одржавање врсте и за њено усавршавање. У филозофији, Шарл Диноаје уздиже слободу савести. Политички писци не престају да славе слободу човека и грађанина. У економској науци, најречитији заступник новог система, Фредерик Бастија, тврди да слободна утакмица доводи до „економске хармоније“: људи раде са више воље него икад, индустријска производња постиже нечувене размере и друштво је богато и све богатије. Овај режим је својим позитивним резултатима у велико оправдао наде које се у њега полагале. Ево тих резултата:

а) *Све енергије су ошинуте*, као никада пре тога времена. Нема више ни монопола, ни привилегија, нити постоје ограничења у раду и кретању за појединце

и за групе: свако може да ради шта хоће, где хоће и како хоће. Једино мерило и једини потстрек му је *лични интерес*. А лични интерес, по Адаму Смиту, изазива „природни напор свакога човека да поправи свој положај“. Ево, дакле, једнога уређења где је тај природни напор добио прилику да се манифестује. Тако се, у привредном животу, изграђује идеалан тип човека, *homo oeconomicus*, који слуша само мотиве личног интереса, и који остварује оно економско начело: са што мање напора постићи што више резултата. Оно што су страсти (симпатије) у моралном свету, то је лични интерес у економском, а он никад није имао више ширине и могућности да се испољи у режиму слободне утакмице. У колико има више слободе, у толико има више слободе, у толико је више потстицаја за лични интерес, и у толико се више енергије, воље и љубави уноси у производњу,

б) *Индустријска производња се увећала* до неслућене мере. Зашто? – Зато што су, после унутрашњих препрека, уклоњене и спољашње. Захваљујући проналаску парног котла, развио се машинизам, и створена су гвоздена чудовишта која ухиљадостручују човекову снагу. Захваљујући машинама, створила се велика индустрија, која прерађује читаве планине сировина, даје посла огромним војскама радника. Велики градови и светски путеви отворили су пијаце за ту индустрију, а ту су у исто време многољудни потрошачи за пољопривредне производе. На свима странама ничу фабрике, рудници, радионице. Отварају се велики и мали магацини, за продају робе на велико и на мало. Образују се акционарска друштва, те и најскромније уштеђевине малих људи и радника улазе као капитали у џиновска предузећа. Још веће количине народне штедње пролазе кроз банке. Маса, и не знајући, учествују у величанственом процесу модерне економије: индустријске производње, трговине, заната, саобраћаја, пољопривреде. Цео тај интензиван и стваралачки замах у производњи није био могућан под режимом еснафског уређења: он је дошао тек са режимом слободне утакмице.

в) *Опште богаство је увећано*. И то не каквом чаробном палицом, већ на начин достојан човека: великим и мучним радом. Запослене су непрегледне масе људи који су дотле чмавали у мраку и беди. „Капитализам је, истиче Жорес, од просјака начинио произвођаче.“ Сељаци су слободно могли долазити у градове и улазити у индустрију: никаква велика припрема није била потребна, пошто подела рада и машине укидају стручност за обичне раднике. Сав тај свет сада добија редовно наднице, има да једе, и може се снабдети свима потребама. Одиста, индустрија не производи само у изобилју, она даје јевтину робу. Новац циркулише како никад није: много се купује, много се продаје, и најмања услуга се плаћа. По великим градовима најпре, затим по све мањем, па и по селима, број потреба је све већи, и од нужних ствари прелази се на луксуз. Преко луксуза, блиставог и лажног, у широке масе продире култура: извршује се закон опште демократизације. Култура, најпре материјална, постаје затим духовна. Проповедник либерализма, Бастија, рећи ће нешто врло смело: слобода води прогресу, а прогрес комунизму. Он овако мисли: пошто има све више богастава, до њих је све лакше доћи, те ствари губе непрестано од своје вредности. Тиме и својина престаје бити монопол и постаје општа појава. Богастава престају да буду предмет људске пожуде. Модерно друштво, и не слутећи, у великој мери је већ комунистичко. „Ви сањате о комунизму, узвикује Бастија, а не видите да га већ имате.“

2. Негативне последице. Овако приказано, друштво, под режимом слободне утакмице, изгледа свршено. Медаља, међутим, има и другу страну: она је мрачна. Бастијина фраза о комунизму у који урастамо само је један софизам. Далеко од тога да су се разлике у богатству смањиле, оне никад нису биле веће: када је у историји човечанства већа количина богатава била у рукама једнога човека или неколико људи! Слободна утакмица је развила енергије, али је она повећала и патње код већег дела човечанства. Она је увећала производњу добара, али је зато борбу међу људима довела до очаја. Место свеопште хармоније, слободна утакмица је родила свеопшту борбу, борбу без милости, до истраге. Слободна игра економских и друштвених сила имала је да донесе ред и равнотежу: ми међутим свуда видимо хаос и непрестане кризе. Славопојке слободној утакмици у сваком случају треба свести на праву меру. Зато је нужно да се виде из ближе њене негативне последице.

а) *Експлоатација и оскудица радничке класе* достигла је свој врхунац баш у времену када је либерални систем био на власти сасвим несметан, у првој половини 19. века, нарочито од 1830 до 1850. Истргнути из својих мирних лежишта, на селу или у граду, сељаци, занатлије, радници, убачени су у дивљу хуку фабричног и велико-варошког живота. Како се данас, после 100 година, осећају наши сељаци када као животиње путују последњом класом на лађама, које их носе у Нови Свет, на стотине метара испод земље, у творнице где се тешко ради, у станове где се рђаво живи!? Може се мислити како је било онда, кад ни социјални закони, ни радничке организације нису обуздавали предузимаче у њиховој похлепности. Затим, је ли награда коју су ти људи добијали одговарала њиховој муци? Још Ж. Б. Сеј (1767-1832) је признао да је учешће радника у створеним богатствима врло слабо. А други један писац (К. Кауцки) као да је одговарао на Бастијан софизам када је потсетио како се мало усавршила на возовима и на лађама она класа којом путује сиротиња, док се у путовању богатих људи дошло до невероватних удобности. Ово поређење могло би се учинити за све, – за куће, станове, одело, храну, уживања. Онда би се дошло до закључка, да је експлоатација радника под режимом потпуне економске слободе несразмерно већа него што је њихово учешће у богатствима која својим трудом стварају.

б) *Сукоби између појединих грана*, у индустрији и трговини, у режиму слободне утакмице нису ништа мањи него раније. Они су чак већи, и иду до узајамног уништавања конкурената. Еснафи једнога града цевелајли су се међу собом око тога који је занат позван да израђује поједине предмете. Сада је борба добила сасвим друкчије размере. 1) Бори се индустријалац с индустријалцем, трговац са трговцем, банка са банком, и то се боре свима средствима: сва су допуштена, пошто смо у режиму *laissez faire*. 2) Бори се једна индустријска грана с другом, око сировина и око пијаца: расипа се лудо на рекламу, и то је најневинији облик те борбе. Али они се боре, примећују браниоци либерализма, око тога ко ће дати публици јевтиније и боље: зар то није племенита и друштвено корисна утакмица? – Не, одговарају интервенционисти, они се такмиче ко ће радити са мање производних трошкова, то значи са нижим надницама, дужим радним временом, сировинама горег квалитета. Ко уме боље да подвали радницима и публици, тај задовољава са малом зарадом. 3) Слична борба, ни мало кориснија, води се између читавих привредних грана исте државе: између заната и индустрије,

између велике и мале, тешке и лаке индустрије. У тој борби побеђују, – као и у друштвеном животу под истим системом, – не најбољи, ни најспособнији, већ најподобнији, они који се сналазе, не бирајући средства. И резултати су често такви да дају за право ономе ко је узвикнуо: “ваша слободна утакмица, то је закон џунгле!” 4) И то није најгоре. Борба у границама државе преноси се напоље. Индустрије разних земаља боре се око сировина: угља, нафте, рудника и шума; и око пијаца: пристаништа, градова, колонија. Рађа се империјализам, а са њиме све обимнији ратови. Тако је „економска хармонија“ Фредерика Бастија довела до Светског Рата, и он није последњи...

в) *Сукоб између Рада и Капитала*, – сталан рат, који пламти свуда, од мале радионице и од пилање са мотором од 10 коњских снага до џиновских кланица у Чикагу и фабрика оружја у Крезоу или у Плзњу, на плантажама кафе у Бразилији и на поседу браће Ледерер у Чоки, – тај класни рат такође се развио под режимом слободне утакмице до невиђених размера. У борби против феудализма нашли су се пре заједно, као трећи сталез, буржоазија, радници, сељаштво и буржоаска интелигенција. Нису били само савезници, већ су одиста представљали један сталез: велике разлике нису их делиле, и постојала је жива веза међу њима. Сада се трећи сталез поцепало. У његовом крилу, издвојиле су се две класе, радничка и капиталистичка; сељаштво је остало по страни, а интелигенција се, према својим интересима и схватањима, приволела капиталистичкој или радничкој класи, или пак сељаштву. Прекинуте су све везе међу њима, и од савезника они су постали непријатељи. 1) Између радника и подузетника (предузимача, послодаваца) прекинута је *лична веза*, која је некада спајала мајстора са његовим помоћницима и ученицима. Капиталист и радник не раде и не живе никако заједно, често се и не познају, или чак не знају један за другог, ако је сопственик предузећа каква банка или акционарско друштво. 2) Прекинута је *економска веза*, која је раније чинила да су мајстор и његови помагачи имали истоветни интерес: да радња цвета и напредује. Капиталист и радник имају супротне интересе: један хоће високу надницу, кратко радно време, хигијенске услове рада; други се бори за велики профит и за мање производне трошкове. 3) Прекинута је, најзад, *социјална веза* између појединих учесника у производњи. Раније су они сви спадали у једну друштвену категорију; данас су радници и капиталисти два света, како по начину живота, тако по идејама и по осећањима. На рушевинама старог феудализма, створио се *нови феудализам*, индустријски и финансијски, са банкарским магнатима и индустријским војводама. Чак и кад је капитализам демократизован, путем акционарског друштва, ново племство ипак постоји, јер поједини капиталисти имају већину акција и помоћу малих акционара само удвостручују своју снагу. – Је ли чудо што оваква подвојеност и супротност на целом фронту између капиталиста и радника изазива непомирљиву класну борбу? Ова се испољава у т. зв. индустријским сукобима, као што су бојкоти, штрајкови, лок - аут, генералне обуставе рада и т. д. Како је на страни капиталиста често државна власт, ти сукоби се каткад претварају у крваве борбе, у читав грађански рат...

г) *Економски хаос и кризе*. 1) Машинизам и слободна утакмица изазивају повећану *производњу добара*. И то би повећање било још веће кад би у истој размери могла да расте потрошња добара. Али, цене не падају онолико и онако брзо како се увећава производња: троши се мање него што се производи, на пијаци

се јавља пренатрпаност, и мора се обуставити даља производња. Радници се отпуштају, фабрике се затварају, или наднице падају, а услови рада се погоршавају. Неограничена слобода у производњи изазива економски хаос, кризу, беспослицу. глад: све саме појаве неповољне по радничку класу. Капитал и рад се до душе труде да прелазе из гране у грану, према томе где има више зараде и који се еспап више тражи. Али још Сисмонди је видео да то није лако. У сваком случају, то прелажење се обавља спорије него што би требало да би се избегла криза у производњи. 2) Сличан хаос влада у *размени добара*. Баш кад би се остварила потпуна слобода трговине, цене не би могле бити исте на свима пијацама, на првом месту због неједнаких производних трошкова, затим због саобраћајних издатака. Као што ни капитал ни рад не могу лако и брзо мењати своје пласмане, тако и роба тешко прелази са пијаце на пијацу. Или кад дође, она изазове такав поремећај да опет наступа криза. Еснафски систем су упоређивали са устајалом водом и са мртвом атмосфером. Али режим слободне утакмице се онда може поредити са морем које је стално узбуркано и са атмосфером по којој непрестано бесне ветрови. 3) Као у спојним судовима, производња и размена вечито теже да васпоставе *равнотежу*, и ова се одиста васпоставља с времена на време, али не сама по себи, како су очекивали либерали, већ са великим и скупим напорима. У прелазним периодима, између полета и поновног оживљавања послова, дешавају се крахови, банкротства, самоубиства, личне и колективне трагедије. При том највише страдају мали људи: ситни рентијери, занатлије, и нарочито радници.

3. Може ли се то поправити? Све ове несреће, које собом носи машинизам у систему слободне утакмице, не узнемиравају много либералне економисте. Ови држе да су оне нужан услов за напредак, као што марксисти хладнокрвно говоре о страхотама револуције. И једни и други мисле да су кризе неизбежне, само што либерали верују да су оне услов сваког прогреса, док марксисти тврде да су оне плод капиталистичке економије и да их неће бити у социјалистичкој. И једни и други су *фаталисти* на свој начин. Треба пустити, мисле они, да се точак историје слободно окреће. Не убрзавати га, кажу либерали: нека се само држава не меша у привреду. Не успоравати га, кажу марксисти: нека се концентрише сав капитал у што мање руку, нека се пролетаризује што већи број људи. Тако ћемо доћи до хармоније, економске и социјалне, очекују либерали. Тако се приближујемо великом и неизбежном, али последњем сукобу, социјалној револуцији, надају се марксисти. У међувремену, очекујући хармонију које нема и револуцију која не долази (Маркс је био предвидео за 1880, и то у Енглеској), људи страдају. Болесник пати, и слаба му је утеха то што му једни (либерали) кажу да ће зло „порћи само од себе“, док други (марксисти) стављају у изглед долазак оператора, а трећи (клерикалци) обећавају рај на небу.

У таквој ситуацији, сасвим је природно да се морала јавити мисао о *интервенцији*. Држава и друштво морали су се умешати, и то у корист социјално слабих, у корист радничке класе. Машине су лепе и благородне ствари, али под условом да служе људима, не да их поробљавају и да их остављају без посла и без зараде. Ако пустимо да се усавршавање машинизма продужи без контроле и без обзира на људе, онда ћемо доживети, како је приметио један економист, да енглески краљ окреће једну ручицу и да сам производи све. Али за кога ће производити, ако више не буде људи који могу да купују и да троше? – Исто тако,

слободна утакмица је добра и корисна, док чини да се истичу најактивнији и најспособнији произвођачи, али не кад се извитопери у насиље над слабима и кад доведе на површину нову олигархију, аристократе новца и резаче копона, који немају никаква удела у производњи. Ваљда нећемо допустити да васкрсне ропство за огромну већину човечанства, само зарад тога да не узнемиримо капиталисте у њиховој слободи?

Овако говоре *интервенционисти*, и траже да се државна власт, – у име већине својих чланова, у име народног физичког, духовног и моралног здравља, у име своје властите будућности као организоване силе, – умеша у привредне односе и заступи оне који су слабији. Као претеча интервенциониста може се сматрати швајцарски економист Сисмонд д Сисмонди (1773-1842). Он је први гласно и одлучно устао против злодела машинизма и неограничене слободне утакмице. Модерно друштво живи може се рећи на рачун пролетера, којима одузима један део зараде: „радник, сиромашан човек је покраден“. Тако је говорио Сисмонди. Друкчије неће говорити ни Карл Маркс (1818-1883) кад буде формулисао своју теорију о вишку вредности. Али ће тако мислити и Роберт Овен (1771-1858), човек који је први почео да практикује лично, у својим предузећима, разне социјално-политичке установе: високе наднице, кратко радно време, раднички станови, јевтино снабдевање радника, њихово учешће у добити и у управи предузећа, и т. д. Претеча социјализма по својим идејама и по своме крајњем циљу, Овен је, по свом практичном раду, несумњиво претеча социјалних политичара.

Одиста, поред социјалиста, ову критику либералног режима прихватили су и многи интервенционисти који не иду дотле да, као социјалисти, траже корениту измену данашњег поретка: укидање приватне својине, социјализацију средстава за производњу, и т. д. То су: државни социјалисти, социјални хришћани, кооперативисти, солидаристи и разне друге слободоумне и увиђавне буржоаске левице. Они су дуго остали верни начелима Француске Револуције и нису признавали да постоје класе: зато нису могли одобрити класну борбу. Чињенице су, међутим, биле јаче од свих начела и теорија: класе постоје и класна борба се води немилосрдно. Зар није боље увидети истину, и учинити да она буде друкчија? Место да се негира класна борба, треба се ставити између парничних страна, помирити их или пресудити спор у корист оне стране која у датом случају тачније представља друштвене интересе. У томе циљу, морало се мењати постојеће законодавство. Рођени непосредно иза победе буржоазије над повлашћеним сталежима, грађански и други законици су садржавали само одредбе које се тичу трећег сталежа као целине: обезбеђују слободу и приватну својину, речју, утврђују имућну класу у њеном поседу. Ни једне речи нема у њима о најамним радницима, о њиховој заштити од злоупотреба и експлоатације. А злоупотребе богатих над сиромашнима већ су биле тако велике да се више није могло чекати. Извештаји званичних комисија у Енглеској, нарочито у рудницима и у ткачницама, анкета д-ра Вилермеа у Француској (1840), језовити описи о страховитим условима под којима станују, живе, и раде деца, жене и одрасли, све је то изазвало у јавности, у свима редовима, интересовање за радничку класу. Чињенице су изишле из оквира закона и требало је прилагодити законе чињеницама. Тако је, мало по мало, расла потреба да се створи једно посебно, социјално законодавство, и оно ће бити главни ослонац социјалне политике у свима земљама.

V. Програм социјалне политике.

Као посебна грана, социјално законодавство још не постоји скоро ни у једној држави. Оно је обично саставни део привредног, или индустриског законодавства. Тек у најновије време говори се о радном праву (*droit ouvrier, législation du travail*), о радничким законима, о заштитном радничком законодавству (*Arbeiterschutz - gesetzgebung*). Поједини текстови доношени су без плана, према захтеву прилика, како у којој земљи. Доцније се у тај посао уноси више реда и програма, те се израђује читав један законодавни систем, допуњен уредбама и правилницима, најпре у националном а затим и у међународном оквиру.

Радничко законодавство јесте први, највећи и најважнији део социјалне политике. Тако је бар у западно-европским државама, у Сев. Америци и у Аустралији, где су социјално слаби у главном индустријски радници. – Нужна допуна, потстрекач и контрола радничког законодавства и целокупне социјалне политике јесу *радничке организације*, које су нека врста организоване самопомоћи, како у односу према послодавцима, тако у односу према држави. И ако имају приватно - правни карактер, ове организације такође улазе у социјалну политику као јавно старање, и њихова улога у државним пословима има тек да расте, не само што се тиче радника, већ и на другим пољима привредног и друштвеног живота. – Трећи велики део социјалне политике јесте јавна или *социјална помоћ*, који се односи на остале врсте социјално слабих: (инвалиде, станаре, страдалнике, децу, сиротињу, и т. д.) Они не представљају засебну класу, те не могу да се организују у већем стилу и да друштву и држави *наметну* једно систематско и трајно законодавство у своју корист. Њих јавне власти (државна, покрајинска, локална) *помажу*, из различитих мотива, тренутно или стално, свуда или местимично.

У оквирима ове поделе – *радничко законодавство, радничке организације, социјална помоћ* – мислимо да сместимо целокупно градиво социјалне политике. Ови делови – неједнаки по облику и по важности – морају се развити у посебне главе.

1. Радничко законодавство. У току 19. века, издвојила се, у крилу трећег сталежа, радничка класа. Она је себе прогласила за *четврти сталеж*, који тек мора да води борбу за своје ослобођење. Та борба са капиталистичком класом и са државом, – коју је ова успела да стави у своју службу, – имала је више облика и донела је разноврсне резултате. У њој су, поред чисто економских чинилаца, дејствовали и други, политички, морални и национални. Донесени су многобројни закони и уредбе, створене су многе установе, огледали се разни начини да се ублаже или решавају сукоби између рада и капитала. Ти сукоби – каткад врло оштри – говоре о томе да постоји радничко питање, да оно изазива немир и несигурност у модерном друштву. Водила се класна борба, и она је уродила једним значајним плодом: *класним законодавством у корист радника*. То је такозвано радно или радничко право, негде растурено у већи број текстова; другде кодификовано у зборнике (*Code du travail, Arbeitsrecht*); најпре национално, а у последње време – нарочито од стварања Друштва Народа и Међународне Организације Рада – интернационално. Радничко питање појавило се, дакле, у 19.

веку и изазвало је једно обилно законодавство, са нарочитим прописима и установама.

Најпре ћемо проучити *радничко питање*, а затим разне прописе и установе за *заштиту* радника и њихово *осигурање*, као и установе за решавање *сукоба* између радника и послодаваца, за организацију *радног тржишта*, као и оне за *спровођење* у живот свих тих мера. Сваки од ових предмета чини засебно поглавље у најважнијем делу социјалне политике, који се обично назива радничким законодавством.

а) *Радничко питање* наткриљује 19. век, као што је борба против феудализма испунила 18. век, као што ће сељачко питање свакако забавити 20. век, нарочито у земљама европског Истока и Југо-Истока. Разне незгоде и опасности које је проузроковала безобзирна примена машинизма и слободне конкуренције, у погледу радничког здравља, дужине радног времена и душевног живота радничке класе, као и у погледу њиховог моралног и интелектуалног положаја, – учиниле су да се томе питању морала обратити нарочита пажња. Како је у исто време, поступно, и у свима земљама, овлађивала политичка демократија са све ширим правом гласа и са све већом слободом удруживања, у решавање радничког питања такмичиле су се поједине политичке групе, и око њега су се изграђивале читаве идеологије, често наслоњене на огромне организације самих радника. Тако је радничко питање – особито у индустријским земљама – избило у први ред и претворило се у право друштвено или бар у главно друштвено питање. За његово решење, истакнута су два начина: *социјална реформа* и *социјална револуција*. Ми се овде бавимо само првим начином, сматрајући идеју револуције као бич који убрзава социјалне реформе и чини их ефикаснијим.

б) *Радничка заштита* јесте први и главни облик социјалне реформе. Она долази као реакција, као одговор и коректив, на злодела машинизма у капиталистичком начину производње. Као и саме опасности од овога, радничка заштита мора бити трострука: *физичка*, *материјална* и *морална*. Једне законске мере иду на то да *живу снагу* сачувају од претеране експлоатације и од опасности које јој прете при раду: ограничење радног времена, нарочито за жене и децу, посебни прописи у корист жена и малолетних, хигијенски услови за рад, и уклањање опасности по раднички живот и здравље. – Друге обезбеђују радников *материјални положај*: утврђују како се мора плаћати радникова зарада, гарантују извесним радницима минималну надницу, а другима извесну пензију, штите женину и децју зараду, регулишу или забрањују рад на парче. – Трећа врста мера штите радников *моралну личност* у односу према послодавцу: индивидуално и колективно преговарање, установа радничких повереника, учешће радника у унутрашњем уређењу фабрике или радионице, радионички савети, разне просветне и васпитне установе за интелектуално и морално подизање радника.

в) *Радничко осигурање* јесте нужна допуна свих ових заштитних мера. Док оне дејствују у нормалним приликама, осигурање прихвата радника у несрећним случајевима и у болести, у изнемоглости или старости, у беспослици, или притиче у помоћ члановима његове породице кад он изгуби могућност да их издржава или кад умре. Радничко осигурање од драговољног претвара се све више у обавезно, од једностраног у двострано (послодавци и радници) и тространо (прве две групе и држава). Од осигурања против *болести*, које се сматра као најобичније и осигурања

против *несрећних случајева* при раду, прелази се на теже облике: осигурање против *изнемоглости* и онеспособљености, и на најтежи: против *незапослености*. Поред индустријских радника, осигуравају се намештеници, а извесно обезбеђење се пружа и удовицама и сирочади погинулих или умрлих радника. Најзад, послератна скоро општа и светска привредна криза, са десетинама милиона незапослених, ставља на дневни ред, као најакутније питање, осигурање против незапослености, облик тежак и необично сложен. У неким земљама, јавне установе за осигурање почињу да обухватају и људе који нису у најамном односу. Тако, радничко осигурање постаје све више *социјално осигурање*.

г) *Сукоби између Рада и Капитала*, – скромније речено, сукоби између радника и њихових послодаваца, – долазе из два узрока: 1) једна страна не поштује радни уговор; 2) једна страна хоће да мења услове рада, у корист или на штету радника. То ће нас навести да говоримо о *радном уговору*, о разним облицима у којима се јављају *сукоби* између послодаваца и радника, нарочито о *штрајку*, и о установама за *измирење* и *арбитражу*, преивредним *судовима* и другим општим или специјалним установама које се баве тим сукобима: фабричким саветима, коморама, мешовитим одборима, и т. д. При томе морамо јасно разликовати *појединачне* сукобе од *колективних*, као и *драговољну* арбитражу од *обавезне*. Колективни радни уговор сматра се као најбоље средство да се избегну нови сукоби, а установе за измирење и арбитражу добију све више маха под утицајем Међународног Бироа Рада.

д) *Организовање радног тржишта* почело је на тај начин што су прво еснафи, а затим приватни уреди, па онда синдикати и друга удружења *налазила посла* слободним радницима. Приватне установе за запослење наплаћивале су за своје посредовање радницима или послодавцима, или једнима или другима. Средином прошлог века, јавили су се *бесплатни уреди* за налажење посла, а за последњих 20 година ова установа се у свима државама јако развила, нарочито у облику *берза рада*, постала централизована и добила карактер јавне службе: држава, покрајине, општине, радничке и послодавачке организације, сви сарађују на овом општекорисном послу. Приватни уреди још постоје, а с друге стране, незапосленост је далеко од тога да буде побеђена. За последњих десетак година, она је у целом свету узела такве размере (преко 20 милиона радника), да се свима државама поставља као најхитнији задатак да *организују тржиште рада*. У Енглеској је основано министарство за сузбијање незапослености; друге владе предузимају нарочите јавне радове, организују систематско издржавање незапослених радника и њихових породица, пресељавају и колонизују раднике и сељацима из једне покрајине у другу, оспособљавају их за друге послове; неке чак, као Немачка, уводе *осигурање* против незапослености.

е) *Спровођење радничког законодавства* исто је толико важно као и само доношење законских прописа. Зато се већ врло рано, у свима државама, појављују контролни органи који надзиравају како се извршују прописи, и како раде разне социјалне установе. То су т. зв. *инспектори рада*, који се обично ограничавају на то да контролишу како се спроводи радничка заштита (физичка, материјална и морална). Али, поред њих, јављају се у неким земљама нарочити индустријски *лекари*, затим *надзорници* парних котлова, *статистички уреди*, *раднички повереници*, *фабрички савети*, синдикални одбори, и т. д., који се старају да се

законска заштита, осигурање, па и решавање привредних сукоба, спроводи у духу закона, правилно и правично. У томе смислу, после рата се много говорило о демократизацији индустрије, или о „уставној фабрици“, где би сами радници, преко својих представника, будно чували тековине радничког законодавства. Али све ове модерне установе не могу се замислити без развијеног покрета самих радника.

2. Радничке организације. Нема боље гаранције за спровођење социјалне политике у опште, ни за правилно извршење законских прописа у корист радника него што су организације самих заинтересованих, у овом случају радника. Овде мислимо у првом реду на радничке *синдиакте* свих врста, затим на разне друге облике у којима социјално слаби организују извесну *само - одбрану* и *самопомоћ*: задруге (потрошачке и произвођачке), радничке установе за узајамну помоћ, штедњу и осигурање.

а) *Раднички синдикати.* Социјална политика је у извесној мери постојала и пре појаве радничких синдиката, и то је њен први, можемо рећи политички и *парламентарни период*. Он у Француској траје све до 1884, када су радници добили право да се удружују у синдикате, у Немачкој до 1890, када је престао да важи изузетни закон против социјалиста, док се у Енглеској и Сједињеним Државама утицај радничких синдиката на државну политику почео осећати још раније. У нашим земљама, *синдикални период* почео је много касније, може се рећи тек после Светског Рата. До рата, радничке организације су се нешто више осећале само у Словенији и у Хрватској. Код радничких синдиката је од великог значаја њихова политичка оријентација: према томе која странка је на власти, њихова политичка боја им може бити од велике користи или од велике штете.

б) *Радничке задруге*, нарочито потрошачке, појавиле су се још пре синдиката, али њихова улога у изграђивању и спровођењу социјалне политике далеко заостаје. Поред потрошачког задругарства, које је дошло до највећег развоја у Енглеској, постоје разноврсне произвођачке и продајне задруге, које имају за циљ да побољшају раднички положај, не само јевтинијом набавком сировина већ и тиме што уклањају капиталистички профит у производњи и посредничку добит у продаји њихових израђевина. Нарочито место овде заузимају енглеске *гилде*, најчешће у грађевинској индустрији.

в) *Штедња, осигурање и узајамно помагање.* Ове установе имају чисто приватни карактер, али њихова веза са државном социјалном политиком је врло жива: с једне стране, оне допуњују њену радњу; с друге стране, њих такође регулише позитивно законодавство. Чак се може рећи да ове установе иду испред јавне социјалне политике, да је коригују и да јој утиру пут: код радника и код других редова развијају смисао за друштвену солидарност или осећање *социјалности*. Овде долазе и радничка удружења за подизање *јевтиних станова*, која помажу државе или општине.

Удружења за осигурање јављају се обично онде где не постоји обавезно радничко или социјално осигурање, или где оно не обухвата све врсте људи који раде у најамном односу. Има их сада много у Француској и Белгији, а раније их је било у Енглеској и Немачкој. То су разне болесничке касе и благајне, пензиони фондови, братинске касе, и т. д. Ове установе су за социјалну политику значајне нарочито због тога што се у неким земљама *јавно* радничко осигурање *комбинује* са

приватним, било тако што држава новчано помаже приватна удружења, или што јавна тела (општине и т. д.) доплаћују извесну суму у корист оних који су се већ сами осигурали.

2. Социјална помоћ. Трећи део социјалне политике обухвата оне установе и послове који нису ни директна државна ни приватна радничка иницијатива. У колико и долазе од државе, те разне социјално-политичке мере се не односе само на индустриске раднике, већ на све социјално слабе, без обзира на занимање. С друге стране, у њима често учествују и сами радници, али они ту нису главно. Потпуно је дошао од других: од послодаваца, од неког хуманог друштва. Овде најзад, долази целокупна социјално-политичка акција општина и других јавно-правних тела, у корист свих социјално слабих по врстама заинтересованих. Све ове иницијативе могу се овако поделити: станбено питање, инвалидско питање, заштита деце и младежи, старање о сиротињи и пострадалима.

а) *Станбено питање* неки теоретичари сматрају као најважнији задатак социјалне политике (Херкнер). Постало у великим индустриским центрима у току 19. века, станбено питање се у почетку тичало само индустријалаца и других подузетника. Они су најпре смештали своје раднике како су знали и умели. Доцније су се показале све опасности тога система, и држава је почела да се меша у те односе: или је захтевала од фабриканата да подижу *здраве станове* и по јевтиној цени их уступају својим радницима, или је помагала иницијативу приватних друштава за зидање *јевтиних станова*, или је пак сама општинска власт предузимала тај посао. У току рата и после 1918, станбено питање се проширило: неколико година се није зидало, и *оскудица у становима* је изазивала скупоћу која се граничи још данас с правом експлоатацијом. Држава је морала да одређује цене становима, да кредитира зидање нових станова, или бар то олакша ослобађањем од пореза за изванредан број година.

б) *Инвалидско питање*. Пре Светског Рата, оно није улазило у социјалну политику, јер се тичало малог броја људи, који су онеспособљени, у Француској и Немачкој за време рата од 1871, у Србији 1776 и 1885, у Русији за руско-јапанског рата. Сада су инвалиди читав један друштвени ред, и државне власти узимају на себе да им обезбеде материјалан и физички опстанак; новчаном потпором, кредитом, лечењем и негом, нарочитим оспособљавањем за рад и зараду.

а) *Заштита деце и младежи* је најстарији односно најмлађи предмет социјалне политике, према томе да ли се мисли на децу-раднике или на децу и младеж у опште. У овоме другом смислу, законодавство и пракса су сасвим нови. Циљ је да се заштити *зачето дете и новорођенче*, затим да се прихвате деца без *родитеља* или деца коју родитељи нису у стању да одгаје и сачувају од физичке и моралне пропасти, напуштена и недовољно развијена деца, и млади преступници. Поред државе, општинске и друге јавне власти такође се брину о деци и младежи, нарочито о младим и незбринутим *девојкама*. У новије време, велика пажња сеобраћа *породицама са много деце*, нарочито у земљама где је прираштај становништва рађањем недовољан.

г) *Старање о сиротињи и пострадалима* није никаква милостиња, већ је то јавна брига о једној врсти грађана, који су за дуже или краће време у неприлици. Још пре него што је постојала права социјална политика, – у најстаријим временима, и у свима земљама, – власти су се старале о *сиротињи*. Нарочито је

познато енглеско законодавство (poor laws). Поред заштите и збрињавања сиромашне деце, долази још помагање одраслих у *старости и болести*, од стране државе, општина или приватних хуманих установа, па и помагање свих оних који би се без те помоћи одали скитничењу или злочину. Најзад, има прилика *изузетне несреће* и изузетне невоље, у којима органи социјалне политике интервенишу у име трајних и општих друштвених интереса: помагање пасивних крајева у оскудним годинама, помагање пострадалих од поплаве, земљотреса и т. д.

4. Изградња међународне социјалне политике. Чим је индустриска производња у опште изишла из оквира националних граница, разумљиво је што ни мере у корист жртава капиталистичког система нису могле остати у границама посебних држава. Нити је послодавцима свеједно под каквим условима и са каквим производним трошковима раде њихови конкуренти на страни, нити радници могу да се крећу из земље у земљу ако су изложени великим променама у погледу законске заштите: и једни и други, дакле, имају интереса да социјално, а нарочито радничко законодавство буде изједначено у свима државама. Историја овога развоја има четири периода: 1) од 1816 до 1890; 2) од 1890 до 1906; 3) од 1906 до 1919; и 4) од 1919 до данас.

Први период: 1816–1890. Идеју о међународној заштити радника први је изнео Роберт *Овен* још 1816, приликом отварања радничког дома који је он био подигао за своје раднике. Доцније је предложио члановима Свете Алијанције да овакве установе радничког благостања заведу у својим државама. Исту мисао су прихватили Французи *Адолф Бланки* (1838), Швајцарац *Даниел Легран* (1840) и Немац *В. Ј. Тирш* (1875). У исто време, поједине државе су донеле неколико закона у корист деце, жена и одраслих радника; основана је прва радничка *Интернационала* (1864); дошла је париска комуна, угушена у крви (1871); у парламенте улазе први социјалистички посланици; раднички синдикати се образују и јачају. Око 1889 било је изгледа да се у Швајцарској састане једна дипломатска конференција, која би проучила „међународну конвенцију о фабричком раду“. Немачки цар *Виљем II*, да би за себе придобио социјалисте, који су дотле били гоњени од Бизмарка, предухитрио је швајцарску владу, и у Берлину сазвао једну међународну конференцију са истим циљем. Ова конференција је заседавала од 15.-25. марта 1890, и дискутовала је неколико питања за међународно регулисање: рад деце и жена, и рад у рудницима. Ни до каквих одлука није дошло, али су се питања јасно поставила.

Други период (1890 - 1906) испуњен је пропагандом у корист законске заштите радника. 1897 одржана су скоро истовремено два конгреса: у *Бриселу*, Међународни конгрес радничког законодавства окупљао је у главном економисте, и они су дошли до закључка да ће се тешко постићи сагласност међу државама у погледу радничке заштите. У *Цириху*, Међународни конгрес за заштиту радника, састављен махом од социјалиста, гледао је са више вере у ту ствар и прогласио нужност међународних мера. И једни и други имали су разлога за своја тврђења. Против међународног законодавства говорило је то што су у разним земљама различити производни трошкови, и то што је немогућно проверити да ли се у другој земљи извршују законски прописи на које смо се ми, рецимо, обвезали. Али, с друге стране, међународни односи су се толико развили, машинизам се усавршио, цене у индустрији се изједначиле, радници толико путују из државе у државу, да су

сметње за међународно заштитно законодавство све мање. Ипак, до њега неће доћи пре почетка 20. века. Што је оно остварено, у велико су заслужна Међународна Друштва за законску заштиту радника (1900) и за борбу против незапослености (1900) и Међународни Уред Рада у Базелу, основан 1901. Први закон заједнички за две државе био је *француско-талијански уговор* од 15. априла 1904, којим се утврђују заједнички прописи за рад жена и деце, за инспекцију рада, за штедњу, несрећне случајеве, пензије незапосленост. Овај уговор служио је као углед многим земљама. У мају 1905, састала се у *Берну* једна конференција стручњака, и она је припремила велику дипломатску конференцију, која се држала, опет у Берну, у септембру 1906. Главни њен резултат била је забрана ноћног рада за жене запослене у индустрији, и забрана употребе белог (одн. жутог) фосфора у изради жижица.

Трећи период (1906 - 1919) испуњен је многобројним међународним конгресима и конференцијама, од којих се највећи број одржао у Швајцарској, нарочито у Берну (1905, 1906, 1913, 1917). Између више држава закључено је неколико конвенција о несрећним случајевима при раду: између Француске и Белгије (1906), између Француске и Луксембурга (1906), између Немачке и Белгије (1906), између Француске и Енглеске (1909). У Берну је 1913 дискутовано о забрани ноћног рада за младе раднике у индустрији, о 10-точасовном радном дану за жене и младе раднице. На жалост, ни ова конференција, као ни све дотадашње, нису предвиделе никакву санкцију која би јемчила да ће се мере на које свечано пристану делегати једне државе стварно и прописати и спровести у живот. Оне чак нису створиле ни један контролни орган који би водио рачуна о судбини изгласаних резолуција. Такав контролни орган створиће се тек после Светског Рада: *Међународни Биро Рада* и Женеве. – За време Рата, заштитно радничко законодавство било је суспендовало у скоро свима земљама: жене и деца радили су дању и ноћу, радним и празничним данима у фабрикама муниције: употребљавани су стари и нови отрови; радило се прековремено. У томе се толико претерало, да су поједине владе, нарочито британска, почеле да тржу назад, и да испитују рђава дејства умора и траже рационалнију организацију рада: поред максимума у приносу, почело се мислити на оптимум.

У јулу 1916, састала се у Лидсу (Leeds) једна синдикална конференција где је предложено да се образује Међународни Биро Рада. А синдикални конгрес у Берну (1.X.1917) израдио је читав један социјално-политички програм од 12 тачака, који је доцније служио као основа за рад једне секције на конференцији за мир. Под председништвом Самуела Гомперса, председника највећег америчког синдикалног савеза (American Federation of Labor), комисија од 15 чланова из свих савезничких држава проучавала је питање међународне заштите радника. У исто време, нова синдикална конференција у Берну (септ. 1919) израдила је *Карту Рада* од 15 тачака, која је ушла и у протоколе париске комисије. Ова је израдила нарочито поглавље „Рад“ које је ушло у пакт о Друштву Народа, који се налази на челу Версајског уговора о миру (28 јуна 1919) и на челу свих других уговора о миру. Чланови Друштва Народа у исто време су чланови *Међународне Организације Рада*, сталне установе при Друштву Народа, коју ово издржава, и која заседава у Женеве.

Четврти период: од 1919 до данас. М. О. Р је једна моћна званична установа, која има да спрема, – путем анкета и других начина испитивања, – ако не изједначење, оно приближавање разних радничких законодавстава, и да индустриске државе повеже једном мрежом конвенција које ће, у целом цвету, обезбедити радницима један минимум заштите и благостања. Три су главна начела која обележавају XIII део уговора, и која имају да руководе М. О. Р. у њеном делању: 1) *Рад* се не сме сматрати као обична роба за продају; 2) Радници имају право на *најманицу* која им обезбеђује један минимум пристојног живота; 3) *Осмочасовни* радни дан или седмични рад од 48 часова је циљ који треба постићи свуда где то још није случај.

М. О. Р., као стална установа при Друштву Народа, састоји се из два главна елемента: *Општа Конференција* и *Међународни Биро Рада*. – Општа Конференција се састоји од четири представника сваке државе чланице Д. Народа, од којих два долазе у име државе а друга два у име радника и у име послодаваца, т. ј. најјачих радничких, односно послодавачких организација. Конференција, и ако није међународни парламенат, има право да доноси одлуке, – препоручујући владама да донесу закон о овој или оној реформи, или доносећи *конвенције* које владе имају само да ратификују, – и право да мења сам уговор, у осталом под врло тешким условима (чл. 422). – Међународни Биро Рада има своје седиште у Женеви, и стоји под управом једног *Управног одбора* од 32 члана (16 државних, 8 радничких и 8 послодавачких представника) из главних индустријских земаља, који се смењују сваке треће године. Управни одбор Бироа Рада јесте пре свега извршни одбор, који контролише издатке, спрема рад конференције и одређује дневни ред, али он има у неколико и судску власт: шаље појединим владама опомене, доставља им тужбе, и тужи их сталном међународном суду у Хагу. – По гласу текстова, рекло би се да је М. О. Р. нека врста над-државе, са законодавством, судском и извршном власти. У ствари, њена власт је чисто *моралне природе*: она само препоручује, саветује, потсећа и моли, више него што опомиње и прети. Надлежност М. О. Р. простире се на услове рада свих најамника у свету. Њен задатак је *хуманитаран*: она се меша у сва питања и све прилике где треба створити или васпоставити „човечанске услове рада“. Она интервенише у корист свих *најамних радника*, па и оних што су запослени у *пољопривреди*, ма да су јој неке владе оспоравале то право за ове последње. До данас, под надзор М. О. Р. долази 55 држава и доминиона, и територије које се налазе под мандатом других велесила.

М. О. Р. је до сада одржала 13 Општих Конференција: прва је била у Вашингтону (1919), друга у Ђенови (1920), а све остале, редом сваке године, у Женеви. На свакој је дискутовано по једно или више питања из области заштите и осигурања радника. Оне су донеле велики број *конвенција*, али њих владе слабо *ратификују*: једва једна четвртина изгласаних конвенција су ратификоване. Установа је међутим жива и активна: то је свакако најуспелији део уговора о миру и Друштва Народа.

Литература. J. Conrad, *Wirtschaftspolitik*. Јена, 1904; одељак II, гл. 1, 2, 3. – Zwiedineck-Südenhorst, *Sozialpolitik*, 3. гл. – Н. Herkner, *Die Arbeiterfrage*, II, 126-137, – Paul Pic, *Législation industrielle*, увод. – Stephan Bauer, „Die geschichtl. Motive d. internat. Arbeiterschutzes“ у *Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte*, I књ., 1903, стр. 79-104. – „Arbeiterschutzgesetzgebung (Internationaler Arbeiterschutz)“, чл. у *Handwörterbuch d. Staatswiss.*, I (1923), и у *Wörterbuch d. Volkswirtschaft*, I (1898 и 1906). – Ludwig Heyde,

Abriss d. Sozialpolitik, II одељак. – „Arbeiterschutz“ у *Grundriss d. Sozialökonomik*, IX, 2 књ. (1927), стр. 260 и даље, 313. – Georges Scelle, *Le droit ouvrier*. Париз, 1929, први део – René Maunier, *Les groupements sociaux*. Париз, 1929. – „Collegia“, „Geselle“, „Lehrling“, „Zunft“, и т. д. Чланци у *Wörterb. d. Volksw.* и у *Handw. d. Staatswiss.* – Ad. Günther, *Theorie d. Sozialpolitik*, I, 139 и д. – Aibert Vabre *Le droit international du travail*. Париз, 1925. – Д. Лапчевић, *Положај радничке класе у Србији*. Београд, 1927. – Вит. Кораћ, *Повјест радничког покрета у Хрватској*. I и II, Загреб, 1929 и 1930. – Јеленко Петровић, *Окућје* (о еснафској уредби, стр. 172 и даље).

ГЛАВА III.

РАДНИЧКО ПИТАЊЕ.

Главни, централни део социјалне политике јесте старање да се реши тако звано радничко питање. Радници су она врста социјално слабих који су се наметнули пажњи друштвених и државних чинилаца не само својим бројем, већ и својим економским значајем, и све већом политичком улогом. Појавили су се са стварањем већих градова и са снажењем мануфактуре и индустрије, дакле већ у 17. и 18. веку, али радничко питање је постало акутно тек у току 19. века, када су се појавиле све незгоде машинизма и читавог капиталистичког начина производње. Ваљало је уклањати опасности које су отуда претиле људском друштву и цивилизацији. Ограничено у почетку на раднике индустријске и фабричке, радничко питање ширило се све више: захватило је постепено све врсте телесних радника, у свима гранама производње и размене, стручне и нестручне, старе и младе, мушке и женске, па је прешло и на људе чији рад има претежно или потпуно духовни карактер. Радничко питање се проширило још у једном правцу: од питања трбуха и основне физичке одбране за раднике главних индустријских земаља, оно се мало по мало преобразило у једно опште социјално, културно и политичко питање наше цивилизације, које се поставља и решава у светским размерама. За његово решење предлагане су и огледане најразличитије мере, које иду од драговољне акције појединих послодаваца до опште и корените промене као што је социјална револуција.

У овој глави, хоћемо да покажемо, како се *појавило* радничко питање у 19. веку, из којих *главних проблема* се оно састоји, како је оно *еволуисало*, и шта се све предлагало и чинило за његово *решење*.

I. Радничко питање у 19. веку.

Слободних *најамних радника* је било и у ранијим временима, чак у доба ропства и кметства. То су људи који су, било по својој спреми, било по нужди животних прилика, *упућени на то да продају своју телесну или духовну радну снагу* другим људима (послодавцима) или установама. Али они се у Старом Веку намећу пажњи државних власти више као потрошачи и као гласачи него као произвођачи, а у Средњем Веку су одвише укопчани у еснафски систем да би се могли појавити као засебна класа. Тек са развојем индустрије, после проналаска и веће употребе парног котла и машина у опште, то значи у 18. веку, јавља се једна радничка класа. Но у својој борби против феудализма, она је још увек помешана са буржоазијом и са напредним племством. Зато ће радничко питање као скуп захтева једне друштвене класе избити свом силином у 19. веку. Њихов број тада нараста до највећих размера, најпре у западно-европским индустријским земљама, затим све даље на исток, и онда у Америци, у Аустралији, по великим градовима приморске Азије и у Северној Африци. Они се све више издвајају из трећег сталежа, ма да су формално једнаки са буржоазијом и са сељацима. Како својим стварним правним положајем, тако местом које заузимају у грађанском друштву, тако, најзад, по своје материјалном стању, они су упућени да се појаве као засебна класа, да створе свој покрет, и да врше притисак на идеје и на установе свога времена. Сарадници на једној великој цивилизацији, они чине напор да у њу уђу, да се у њу „инкорпоришу“, – како је рекао Огист Конт, – па чак да је освоје и даду јој свој властити печат.

1. Постанак и развој радничког питања. Везана за индустрију у капиталистичком начину производње, радничка класа је у исто време њена последица и њен главни фактор: ако је индустрија родила модерне пролетере, пролетери су створили модерну индустрију. Док се нису створили велики градови, прекоморски саобраћај и крупна производња, није могло доћи до ослобођења сељака и до укидања феудалне везаности: све дотле, према томе, није се могло појавити један многобројан пролетеријат. Али, с друге стране, све док се нису формирале те огромне масе, откинуте од својих вековних лежишта, избачене из својих села, и приморане да продају своју радну снагу често по врло ниској цени, није могла да се створи и развије велика индустрија: оне су послужиле као жива подлога за њено бујање. Из неплаћених или недоплаћених надница лучио се профит, и тако се створила могућност да се предузећа гранају и усавршавају. Зграда модерне економије бивала је све лепша, све величанственија. Да ли су радници добили свој одговарајући удео у ново створеном правном, друштвеном и економском поретку? Њима је припао један део зграде, али најгори, најтескобнији: „собе под кровом“, како се изразио Ад. Менгер, док су племство, свештенство, војска и чиновништво посели први спрат, а газде у трговини, индустрији и пољопривреди – други спрат. Доцније, зграда је постала још већа, са много више спратова, удобност је у њој бивала све потпунија, али у томе су радници добили несразмерно мали удео.

Некада савезници у борби против повлашћених редова, радници и буржоазија су се све више удаљавали једни од других, тако да су средином 19. века, бар у Енглеској, изгледали као „две различите нације“: међу њима, како је наводио Дизраели у своме роману *Сибил*, није било никакве везе, никакве симпатије, ничега заједничког ни у мислима ни у осећањима. „Јели су другу храну, примали друго васпитање, управљали се по другим обичајима, и потчињавали се различитим законима.“

Ту више није била реч и малом броју лица, као у Старом и Средњем Веку. Људи, који живе само од рада својих руку, и то не од слободног рада, већ од рада у најамном односу, бивало је све више у колико се, у појединим земљама, прелазило од заната на индустрију, од сеоског живота на градски, од природне на новчану привреду, од појединачног саобраћаја на заједнички. У последњој десетини 19. века, било је најамних радника, запослених само у пољопривреди, индустрији, трговини и саобраћају, у Немачкој око 12 милиона, у Вел. Британији 7 и по милиона, у Француској 3 и по милиона, у Аустрији 2,145.000, у Белгији 867.735, у Холандији 372.143, у Швајцарској 336.175. Или, само у ових седам европских земаља, око 30 милиона радника, што са њиховим породицама значи најмање 80 милиона људских бића.

Овај *пораст* радничке класе још више пада у очи кад се посматра у појединим земљама. У старој Прусској, на пример, број фабричких радника износио је 1802 године само 160.000. а до 1867 тај број се био попео на 1,140.000, док је 1882 износио 4 милиона, а 1925 у истим покрајинама било их је 9,800.000 или 74 % свих становника који су у главном запослени у индустрији. Исте године, индустријско радничко становништво (са породицама) у целој Немачкој, износило је 18,400.000 или 30% целокупног становништва у Рајху. А од 32 милиона запослених у занатима и индустрији, 21 милион, или $\frac{2}{3}$ стајали су у најамном односу. Још већи је проценат радништва био у Енглеској, Белгији, тадашњој Аустрији, али је зато био мањи у свима осталим европским земљама. У предратној Србији (1910), број радника и слугу у занатима, трговини, индустрији и пољопривреди ценио се на 78.000 особа. У Хрватској и Славонији, било је 1906 године око 50.000 радника, запослених у главним индустријско - обртним гранама. – У Југославији, рачуна се да има данас око 1 милион најамних радника у свима гранама варошке и сеоске привреде.

2. Правни положај овога све многобројнијег радног света према другим друштвеним редовима стављао је раднике у подређено стање. – Француска Револуција је укинула сталешке повластице, и у скоро свима европским земљама донесени су били законици по којима су сви грађани проглашени за једнаке пред законом. Је ли то важило и за раднике? Теориски, зацело јесте. Слобода рада допуњена је слободом уговора: радник је слободан да прода или не прода своју радну снагу, и по закону, он је при преговарању равноправан са својим послодавцем. У ствари, та његова слобода је само привидна. Њега нико не може да натера да ради, као што је могао господар роба и властелин кмета, али он ипак не преговара са капиталистом на равној нози. *Капиталист* може да купи или да не купи његову радну снагу, јер за њега то није питање опстанка, и јер на пијаци има пуно радника који се нуде. *Радник*, на против, мора да прода своју радну снагу јер му је то једини извор живота. Европски радник 19. века често је у тежем положају

него средње - вековни кмет, јер је овај имао један минимум за опстанак, на властелинском имању или на сеоском заједничком поседу. Слобода модерног најамног радника по некад се претвара у слободу да умре од глади, ако неће да прими понуђену цену за свој рад. А у доба кризе, он често не може да се запосли ни по којој цени.

Наполеонов грађански законик, и други који су рађени по угледу на њега, говоре о *грађанима* у опште и о њиховим правима: раднике не помиње ни један. Ти законици, затим, као свој главни задатак сматрају заштиту *својине*. Они, међутим, ништа не предвиђају за заштиту једине својине коју има радник, т. ј. радне снаге. За ову последњу, важили су још увек прописи римског права о *locatio operarum*, или вршењу услуга, што је у то доба практиковано прилично ретко, пошто је постојало ропство за главне послове. Радници су, дакле, као сопственици радне снаге, – тога еспапа нарочите врсте, – остали незаштићени. Слобода уговора при продаји тога еспапа за радника не постоји, пошто он не може да чека бољу цену: да би живео и да би издржавао своју породицу, он мора да се запосли, ма под коју цену. Осим тога, свака нова машина је чинила један део радника излишним; све већи број сељака притицао је у градове и повећавао војску незапослених; најзад, кретање радника са пијаце на пијацу било је врло тешко. Кад се све то има у виду, лако је замислити шта је остало од начела слободе, у раду и у преговарању. У једноме друштву где су сви формално једнаки, издвајала се све више једна класа за коју је правна једнакост била празна фикција, и која је морала тек да се бори за изједначење са другом преговарачком страном, т. ј. са послодавцима – капиталистима. Било је нужно да се створи нарочито законодавство, које ће водити рачуна о стварном положају и које ће ставити раднике у повољнији положај, т. ј. формалну једнакост претворити у стварну, или је бар приближити томе.

3. Социјални положај радника у модерном друштву није био много повољнији. Са нестанком феудализма, ишчезле су у главном спољашње разлике међу људима: титуле, посебно одело за поједине сталеже, политичке повластице, наследна звања, и т. д. Сви су проглашени за грађане, једнаке и слободне, који се разликују само по имовном стању и по духовним и душевним способностима које су од природе дате свакоме човеку. У слободној утакмици, свако може, ако хоће и уме, да дође до положаја и до богатства; сва стечена добра закони узимају у заштиту од сваке повреде. Тако је гласила теорија либералне буржоазије. Међутим, стварност је изгледала друкчије.

Најпре се показала разлика између грађана који су старином из вароши и оних што су недавно дошли *са села*. Да и не говоримо о дубоком јазу што дели варошане од сељака, који постоји још и данас, и далеко је од тога да нестане. Човек са села који пређе у град, привремено или стално, још врло дуго је постављен социјално ниже него староседеоци, чак и онда кад је материјално обезбеђен. Колико је гори положај сиромашног сељака који је дошао у град да нуди своју радну снагу! Неколико година, он мора да ради под најтежим условима, све док не навуче на себе потпуно градску кожу: промени одело, стекне варошке навике у кретању и говору, научи занат и направи везе. Дотле, скоро поварошени сељак је не само предмет исисавања од стране послодавца којима мора да ради много и јевтино, већ је исмеван и понижаван на све начине.

Кроз ту страшну шибу имала је да прође цела радничка класа у првим десетинама 19. века. *Обични фабрички радници* долазили су највећим делом са села: уплашени, неуки, постиђени, готови да издрже све у материјалном, физичком и моралном погледу. Зар, у осталом, још и данас нису у сличном положају сви средње - европски радници који иду да раде у Америку!? Дуго је времена требало да се створи традиционална, такорећи наследна радничка класа. Ње и данас има само у Енглеској и Немачкој, донекле у Белгији и Француској. Све остало су „нови људи“, свеже досељени сељаци или полусељаци. Тек у другој генерацији, изграђује се код радника један пролетерски менталитет: свест о своме положају и о својим интересима, готовост и способност да траже права и да се за њих боре. Па ипак, чак међу квалификованим радницима, још увек је живо осећање о њиховом нижем друштвеном положају према осталим редовима. Узалуд се у Француској свакоме човеку каже: Monsieur, у Енглеској Sir, а свакој жени Madame. Узалуд је Бела Кућа у Вашингтону отворена за сваког грађанина. Узалуд чак постоји опште право гласа. Људи који раде својим рукама, који морају да продају своју снагу да би живели, јесу постављени врло ниско: на друштвеним степеницама, они заузимају најниже редове. Испод варошких најамних радника, социјално још ниже, стоје само сељаци и колонијалци.

У односу према послодавцу, врло дуго је положај радника био сасвим подређен. Овај се сматрао као *хлебодавац*, према коме радник треба да буде снисходљив и захвалан. Како су у почетку фабрички радници били обично самци, момци, људи без породице, то је појам радника био често истоветан са појмом мангупа и скитнице, нарочито кад остане без посла. Полиција је увек била на страни газде кад је требало гонити и кажњавати „непослушност“ радника који се „буни“ или буни друге. Сукоб са послодавцем, обустава радам, удружење радника, – све се то десетинама годинама, по негде до краја 19. века, сматрало као „бунт“, и било је довољан разлог да се радници прогоне у место рођења, а њихове коловође хапсе. Предузимачи, индустријалци, фабриканти, – то су били јунаци новог доба, носиоци материјалне културе, творци богастава и благостања: њима су власти излазиле у сусрет, њих су поштовали политичари и опевали књижевници. Место старог племства јавило се ново: витезови индустрије, магнати трговине и банкарства, привредни великаши. Тек као реакција на ово претеривање, јавиће се у јавности симпатије за радничку класу и интересовање за њену судбину.

4. Економски положај радника као друштвеног реда такође није био завидан. Упућени да живе само од рада својих руку, радници се разликују од других људи: 1) морају да продају своју радну снагу, често по *најнижој цени*; 2) незаштићени су у времену кад им је заштита најпотребнија, у раној *младости* и у *старости*; 3) над њима увек виси Дамоклов мач *беспослице*; 4) услед несталности њихова живота, све *плаћају скупље* (стан, храну, одело, намирнице) него други грађани. Погледајмо из ближе ове одлике.

1. Оно што је индустријалцу предузеће, занатлији радња, трговцу дућан, сељаку газдинство, то је најамном раднику његова *најамница*: једини извор прихода за живот. Све док има неку везу са земљом или кућом, најамница служи као допуна: она поправља начин живота. Тако је било са сељацима који су поступно прелазили у град; тако бива данас са нашим печалбарима и привременим радницима који задржавају своју породицу на селу, а и само по неколико месеца у

години пробаве на селу. Са временом, радник се откида од села и од пољопривреде, и постаје потпуно зависан од најамнице. Ова је мала и недовољна, а све мора да купи за новац; ако и сачува нешто готовине, то се утроши приликом прве болести или беспослице: нема више одступнице ни прибежишта.

2. Радников живот је пун неизвесности, и та неизвесност не бива са годинама мања, већ, на против, расте. У првим годинама *младости*, он живи врло тешко. Лишен је родитељске бриге и школског надзора у најосетљивијем времену, између 11 и 15 година: горе му је него сељачкој деци која остану код куће. Али он убрзо почне добро да зарађује. За разлику од других друштвених редова, радници рано постигну највиши степен зараде: то бива између 20. и 30. године. Осим малог броја стручних мајстора, сви радници од тада почињу да губе своју радну способност, нарочито они који су запослени у рудницима, каменоломима, носачи, зидари, и т. д. И док у свима другим редовима, нарочито код чиновника и немештеника, приходи расту са годинама службе, овде бива обрнуто. Са годинама, радник стално губи од своје тржишне цене: његова надница опада. Ако не умре пре тога, радник је у *старости* скоро неупотребљив, и зато је осуђен на бедан и просјачки живот.

3. Па и док је млад и здрав, радник није увек сигуран да ће се запослити. Често, он може и хоће да ради, али *нема посла*. Не прође скоро ни једна година без „мртве сезоне“; ни у једној струци није сигуран да ће стално радити; авет беспослице стално прети. Сваки нов проналазак, у техници или у организацији производње, сваки застој у пословима, појава јевтиније радне снаге, или прелазак капитала из једне гране у другу, – све то доводи радника у опасност да изгуби своје место. Да и не говоримо о времену велике и опште кризе, какво је настало свуда у свету после Рата: број незапослених радника попео се на неких 20 милиона, што значи црну судбину за преко 60 милиона људских бића у најкултурнијим земљама. Данас је та невоља у неколико ублажена: више мање свуда организовано је неко помагање незапослених. Може се мислити какво је било стање радничке класе у току 19. века, кад је радник био остављен самом себи.

4. *Најскупље све плаћају* они што купују јевтину робу, што држе мале станове, узимају просто одело, и снабдевају се намирницама на мало, свакога дана, скоро за сваки оброк. Познато је, исто тако, да *највише намета* подноси сиротиња, у облику посредних пореза, трошарина, такса, и т. д., јер многе државе већи део својих прихода траже од оне врсте намета који оптерећују свакодневне потребе радничког и сељачког света. Дуго времена је требало док се обележила једна реакција у томе правцу: да се радници снабдевају у кооперативама, и да се главни део буџета извлачи из непосредних пореза. Али још смо далеко од остварења овога програма.

Недовољне наднице, тешка младост и још тежа старост, стална опасност од беспослице, рђав и скуп живот, – то су главна обележја економског положаја радничке класе у 19. веку. Кад се ово доведе у везу са њеним неповољним правним и социјалним положајем, постаје сасвим разумљиво што се на страни радника морало појавити незадовољство, и што је оно – с обзиром на њихов велики број у Западној Европи и у Америци – добило облике читавог једног друштвеног покрета.

5. Раднички покрет се, као што је природно, јавља најпре у Енглеској, где је индустрија најстарија и радништво најбројније. Тамо се ослобођење сељака

обавило најраније, још у 17. веку, и зато се могли створити многољудни градски центри, који су у 19. веку имали једно потпуно искристалисано становништво, са варошком и индустриском традицијом. Појава индустриског пролетаријата на континенту је била изузетак; овде је била правило. У Енглеској су се и еснафи распали најпре, те је радничка класа била врло рано ослобођена оне цеховске спутаности која је толико сметала радничком покрету у Немачкој. Најзад, овде су радници најпре добили слободу да се удружују и да се боре за поправку свога положаја.

Из те чињенице, – да је до радничког покрета дошло најпре и да се он највише развио у Енглеској, – можемо извести који су услови потребни за појаву и успех овога покрета у једној земљи и у опште у једној средини. По овоме што смо горе рекли о стању радничке класе, могло би се мислити да се покрет јавља са бедом, и да је у толико већи у колико је положај радника тежи, очајнији. То, међутим, није тачно. Раднички покрет јесте реакција на капиталистичко исисавање и на притисак власти и виших друштвених слојева, али се он не може јавити док за то нема повољних услова. Ти су услови: 1) привредни живот развијен до једног прилично високог степена; 2) свест радника о својим посебним интересима, што предпоставља да су у довољној мери просвећени. *Привредна и културна развијеност* једне средине јесу, дакле, први предуслови да се негде може јавити и напредовати раднички покрет.

Не удружују се први они који су најбеднији и најгоре плаћени, већ на против, они чији положај је још најбољи. Стручни, квалификовани радници (штампари, машинци, зидари и др.) удружују се пре него обични телесни радници, без икакве стручне спреме, који раде све послове, а не знају ни један. Варошани од старине способнији су за организацију него свежи дошљаци са села. Људи, мушкарци, који одавно раде у фабрикама, пре него жене, које су доцније ушле у привредни рад.

Географски, раднички покрет се најпре појавио и најбоље развио у земљама које се у индустриском и културном погледу налазе на највишем ступњу: у Енглеској, Француској, Немачкој, Белгији, а не у Русији или на Балкану, чак не у Италији и Шпанији. Да би становништво једне земље било способно за организацију, оно мора да има прилично развијене потребе, како материјалне тако духовне природе, јер ће само онда бити у стању да реагира на свако погоршање животних услова и да се тражи да се они стално поправљају. Речју, за појаву радничког покрета потребан је изванредно висок животни ниво (*standard of living*), са кога се тешко силази, и који се увек жели да подигне.

Овакав животни ниво носи собом и једну јаку *свест о својим интересима*, личним и скупим. То је недостајало робовима, и зато никад није дошло до озбиљније побуне робова у Старом Веку. Тога нису имали ни сељаци у Средњем Веку, па у великој мери ни данас немају: задовољни су са најмањим, и боје се само да и то не изгубе. Ту свест о класним интересима немају ни радници у почетку индустриског развоја. Али кад су се створили велики градови, кад су се читаве индустриске гране груписале у једној околини (око каквог рудника или пристаништа), и кад су се под једним кровом и под једном управом нашле стотине и хиљаде радника, онда се радничка класна свест морала родити и јачати. Окупљајући велики број радника на једном месту, капиталисти су се само

покоравали економским законима концентрације и интеграције, али су они тиме у исто време исковали и најопасније оружје против своје личне и класне превласти: створили су могућност да се појави и развије класни и борбени покрет.

Још једна околност, не мање важна, учинила је да се у 19. веку могао развити раднички покрет и да се почело озбиљно решавати радничко, па и читаво социјално питање. Буржоазија је за себе задржала све слободе и повластице што их трећи сталез задоби у Француској Револуцији, у Наполеоновим ратовима и у револуцијама од 1848. Али је она морала нешто дати и сиромашном народу, радницима и сељацима. Чувајући за себе економска права и стварну власт у држави, она је осталим грађанима дала извесна *политичка права и слободе*, неко привидно учешће у јавним пословима. И за та права, радни народ је морао дуго да се бори. Право гласа, слободу збора и договора, слободу штампе – све су то радници и други сиромашни грађани морали освајати поступно кроз цео 19. век. Тек после Светског Рата, под утицајем идеја и примера Руске Револуције, народне масе добиле су и у Средњој, Источној и Јужној Европи опште право гласа, па и то им је негде поново одузето. Остаје чињеница, да је радничка класа, у главним индустријским земљама, уживала извесна политичка права, и да је она та права искористила за поправку свог положаја: за одбрану од сувишне експлоатације и за освајање важних рефорама које сачињавају највећи део социјалне политике.

У државама где су радници имали политичка права, они су могли да образују своје властите радничке странке. Занимљиво је да се раднички покрет у политичком облику јавља пре економског (синдикалног и задружног). Али то није све. О гласове радника-бирача отимају се све *грађанске странке*, оне са левице као и оне са деснице. Да би их добиле морају да воде рачуна о радничким потребама, и да их бар у извесној мери задовољавају. Само буржоазија, ма колико била добронамерна у погледу радника, не може да оствари све њихове жеље: све дотле док је она држала целу државну власт, тешко је прелазила са речи на дело. „Једна класа, каже Г. Жорж Сел (Scelle), доноси законе у свом рођеном интересу са једним тако неумитним инстинктом који се граничи са добронамерношћу“: служећи себи, она често искрено верује да служи општим интересима. „Нема доброг тиранина“, додаје он. Кад једна класа сама влада државом, она се њоме служи као својом ствари. Зато су радници – после свега искуства које су стекли помажући друге странке и водећи чисто економски покрет – дошли до закључка, да морају имати своју властиту странку и тражити учешће у државној управи. До краја 19. века, радничке странке су створене у свима земљама где је било индустрије, али до њиховог учешћа на власти није дошло ни у једној земљи: радничке министре и радничке владе видећемо тек после Светског Рата.

II. Главне радничке невоље.

Ако се, после општег погледа, пређе на ближе испитивање радничког питања, откриће се неколико врло крупних невоља којима је у 19. веку била изложена радничка класа и које су се морале хитно уклањати. У почетку, није се обраћала пажња на те невоље, јер је, после ослобођења сељака, радника било у изобилју. Велики градови привлачили су неодољиво огромне масе сеоског света:

ове су тражиле зараду у новцу, слободу, и лакши живот. У рудницима и у фабрикама, они су претрпели горко разочарење. Осим крајње малог броја изузетака, – где од голог сељака и сиромашног шегрта постане богаташ, милионер, – већина радника је тешко платила своју жељу за авантурама. Морали су радити и живети под страшно неповољним условима, како материјалним, тако физичким и моралним. Дан су проводили на раду у рђаво саграђеним и несигурним дашчарама, увек у опасности од оболења и несрећног случаја. Ноћу су становали још горе. Хранили су се мизерно. Алкоголизам, туберкулоза, сифилис и друге друштвене болести косиле су те сирове сељачке организме. Радници су дуго, често по 16 и 18 часова. Поред мушке и одрасле, узимала се као јевтинија женска и дечја радна снага. Материјално необезбеђено, физички загоржени, радници нису били мање изложени у моралном погледу. И то не само они лично, већ и њихове породице. Тежак за радништво у градским центрима, овај положај био је још гори за извесне категорије полуварошана и сељака. Отуда су се током 19. века, као најважније друштвене опасности појавиле ове невоље радничког живота: 1) *рђави хигијенски услови у радионици и ван ње*; 2) *рад жена и деце*; 3) *духовна и морална утученост радника и њихових породица*. 4) Све ове невоље узимају нарочити вид код радника који *живе на селу* или имају још неке везе са селом.

1. Рђави хигијенски услови рада. Нездрава радионица, тежак и дуготрајан рад у диму и прабини, дању; тескобан и влажан стан за ноћни одмор; недовољна и рђава храна за накнаду утрошене енергије; слабо одело, и стална нечистоћа на себи и свуда око себе, – то је чекало једнога радника који је дошао у град или индустријски центар да тражи зараде. Зар је, у осталом, много друкчији данас живот досељеника или печалбара, у земљама где још не постоји радничко законодавство, или где се његови прописи не примењују?

Капиталист има пред очима само једно: да робу произведе што јевтиније, т. ј. са што мање производних трошкова. Чим може, и колико год може, он те трошкове своди на најмању меру. На првом месту смањује „режију“, или издатке на зграде, инсталације, светлост, грејање, намештај. Како, – за разлику од мајстора из еснафског уређења, – он сам не ради заједно са својим особљем, највеће уштеде прави на стварањима које се тичу радника. Радионице су грађене од лакога материјала, те прокишњавају или су изложене промаји, влажне, често мемљиве, без довољно светлости, тескобине, нечисте, пуне прашине и других отпадака, нарочито у памучној и вуненој индустрији. Где се ради са гвожђем и са ватром у опште, локали су прегрејани, радници су прљави, лупа је паклена. У фабрикама где се употребљавају хемикалије, разни отрови упропашћују радничко здравље: олово у штампаријама, другде фосфор, цинк, арсеник, жива, и т. д. У неким пословима, развија се угљена киселина и други отровни гасови; никотин трује у фабрикама дувана; или је пак топлота прекомерна, као у творницама стакла, карбита, натриума, феросицилиума, и т. д. У свима врстама послова, отпатци стварају густ и тежак ваздух, загушљив и отрован, на пр. у фабрикама цемента, вештачких гнојива и др. Топлота није никад удешена с обзиром на раднике, већ с обзиром на посао: сувише висока у топионицама и у ковачницима, она је опет сувише ниска у фабрикама пива, у млекарама, на кланицама, у стовариштима животних намирница. Роба је главно; радник – споредно. Најгоре је, разуме се, у рудницима: дубоко испод земље, у мрачним и загушљивим јамама, често пуним отровних гасова,

блатњавим и неосигураним. Опасност по живот је честа, а незгода по здравље редовна појава.

Читав низ *болести* јесу редовне пратиље радничке класе. То су свега „професионалне болести“, које прате поједине занате и радове: сатурнизам од олова, некроза од прављења шибица са фосфором, дерматита код кожара и фарбара, склерозна отита код ковача, грудна оболења од прашине и од рада са живом и т. д. Али то је тек један мали део несреће. Нехигијенски услови чине од радничких организама необично повољно поље за све друге болести. А овима се редовно придружују друге незгоде, нарочито рђаве *станбене прилике* и недовољна и нездрава *исхрана*.

2. Изван радионице. Ни у прошлости није сиротиња *становала* Бог зна како. Чак су и богати људи живели у тесним и мрачним собама. Али зато се онда мање радило, много се дана у години празновало, и већи део времена се проводио на пољу. Занатлије и њихови радници по неколико месеца бавили су се земљорадњом. Најзад сви су живели у малим варошима, у главном чистим и мирним. Велики градови, који иду заједно са крупном индустријом, пружају великом броју својих имућнијих становника удобности о којима нису могли сањати некадашњи великаши и владари. Али зато модерна радничка класа још увек оскудева у добрим, пространим, видним и сувим становима. Још и данас, станбено питање задаје највеће бриге, јер се не зида у истој размери у којој градски и индустриски центри расту. У почетку 19. века, стање је у томе погледу било управо ужасно. Описи који су остали из тога доба о радничним „становима“ у Енглеској, у Француској, у Немачкој, од Фр. Енгелса, Е Биреа (Buret), Д ра Вилермеа, К. Маркса, Б. Шенланка, П. Гереа, Штефена и других, јесу одиста срамота за цивилизацију. Раднички квартави у Лондону (St. Giles, Whitechapel), у Деблину, Ливерпулу, Манчестеру, Лидсу, затим у Паризу, Лајпцигу, Бечу и другим европским градовима пружали су језовите слике. Радници су становали по подрумима, у шупама, по шталама, на таванима, у амбарима, испод отворених стреха, у јаслама, или се по више њих трпало у једној собици, помешани млади и стари, мушки и женски. Често није било постеља, већ се спавало у слами, или се пак ређало неколико њих на истој постељи, тако да се ова није никад хладила. Читаве породице становале су у једној собици, која би служила у исто време за кујну, спаваћу собу, перионицу, а некад и за радионицу. Место 20 кубних метара, колико се сматра да треба да дође на сваку особу, некад није било ни 1 м³.

Да ли се стање знатно изменило доцније? Пописи великих градова, и ако никад тачно не забележе све појединости, ипак показују да раднички свет још и данас станује под врло неповољним условима. Статистике обележавају као „пренатрпане“ оне станове где у једној соби живи више од 2, или у двома више од 11 особа. И таквих станова се налази у великим европским градовима по неколико хиљада, у Лондону, Паризу, Берлину и Бечу по више десетина хиљада. Здрави станују заједно са болеснима, најчешће зараженим од туберкулузе, служе се истим судовима и истим постељним стварима. Како ће онда стан да одмори радника, да га освежи, обрадује и оспособи за сутрашњи рад!? Он некад раднику не пружа ни добру постељу да се просто физички опорави: или у опште нема кревета, или на њему спава по више особа. А стан није само ради постеље: то је средиште породичног живота, место где се живље мисли и топлије осећа, где се чита, свира,

пева. Свега тога не може бити ако је стан скучен, у прљавом дворишту или у „киријашким касарнама“ модерних градова, где нико није миран ни код своје куће. Осуђен на нечистоћу, непогодну температуру и на ларму у радионици, радник и у стану не налази ни мира, ни удобности, ни чистоће.

Кад тешко ради и рђаво станује, да ли се бар добро *храни*? Дуго времена, фабрички радник је био без куће, без породице, или су његови живели на селу, далеко од њега. У томе периоду, он се хранио где је стигао и како је могао: јео је најчешће суву храну каткад у самој радионици. (Тако и данас чине наши печалбари и досељеници без породице.) Доцније се увећао број ожењених радника. Они су могли имати бар један топао оброк, а за ручак су себи носили од куће, јер су редовно становали далеко од посла. Остали су се и даље снабдевали код малопродаваца, баракера, у пиљарницама и бакалницама: храна коју су куповали била је колико скупа толико рђава. Али кад су и жене почеле да раде у индустрији, и да напуштају кућу заједно са мужем, онда се у још већој мери јела сува храна, кобасице, конзерве, неопрано воће и поврће, са прљавим рукама, у радионици или близу ње, седећи како било, или с ногу. Показало се у свима земљама да улазак жене у привредне послове значи погоршање радничке исхране, ако не по количини онда зацело по квалитету. Кујна се занемарује, употребљавају се „јаја у прашку“, „супа у прашку“, разни „екстракти“ и „шпеције“. Жена је код куће само у пролазу, баш као и муж. Радничка породица се још више разара, и радници се одају у још већој мери алкохолу и другим пороцима.

Алкохолизам је највеће зло радничке класе: то је у исто време последица и узрок њихове беде, нарочито њихове рђаве исхране. Виски у Енглеској, вино и ракија у Француској и код нас, пиво у Немачкој, однесу често већи део радникове зараде. Тражећи у алкохолу утехе и одмора од тешког рада и ружнога живота, радник се још више уваљује у несрећу: поред материјалне спопада га физиолошка беда. Оне једна другу помажу, и радника воде у сигурну пропаст. Чим прими плату, радник добар део остави крчмару за дуг, а није редак случај да већ одмах потроши целу зараду. За разлику од сељака и од занатлије, који су чувари и тврдице, радник је, услед нарочитих околности под којима живи, – широке руке, „галантан“ у трошација. Позната је ствар од старине да су радници друштвен свет. Суботом је весеље, јер су примили плату; недеља је празник свима, па зашто не би попили коју више; а понедељак – чувени плави понедељак – јесте радички празник: треба да се истрезне за сутрадан... У Француској, најбољи радници често највише пију, јер највише зарађују: то су писци опазили још у 18. веку, па је и данас у великој мери тачно. Слично су неки писци приметили за енглеске и немачке раднике. Најстрашнији облик алкохолизма налазимо у Енглеској: тамо се жене-раднице опијају пивом и вискијем. То све иде, наравно, на штету здравља и на рачун хране, стана и других потреба.

Са *оделом* не стоји ништа боље него са храном и са станом. Тек у новије време, радници обраћају већу пажњу на своје овлачење. Пре је радник ишао рђаво обучен, прљав, одрпан, и то не само док ради већ и после. Нарочито су бедно били обучени у радионици и на терену. Услед неједнаке загрејаности појединих локала и у разним периодима посла, они су често побољевали: то је долазило од немаштине, али исто толико од немара и незнања. С друге стране, нису умели да нађу меру при

облачењу „за празник“. Нарочито се код радница примећује да је буџет на одело несразмерно велики према издацима за стан и за храну.

У вези с тим је лична *нега тела*. За то радници дуго нису имали никаква смисла, чак ни они којима је на пр. купање било преко потребно, с обзиром на природу њихова посла. Навикнути да увек буду обучени и да стоје у прегрејаној средини, они не подносе хладно купање, а топло нису у могућности себи да спреме. Тако се дешава да се недељама и месецима не купају.

3. Последнице. У радничком животу, посматрачима великих градова у 19. веку врло живо су пали у очи рђави хигијенски услови рада у радионици као и живота ван ње. После тешког и нездравог посла, радници нису имали потребан одмор у стану, ни довољну ни добру храну, ни топло и чисто одело, нити су могли ни умели одржавати тело у чистоћи која се сматра као пола здравља. *Последнице* таквога живота морале су бити: честа и дуга побољевања, велики проценат смртности у младим годинама, неспособност код жена да донесу на свет здрав пород, умирање деце у масама, једном речју, физичко пропадање читаве једне класе. Статистике свих индустријских земаља бележе огромну разлику између смртности у великим варошима и у селима, разуме се на штету вароши, и то долази поглавито отуда што су оне у исто време седишта индустрије и бројног пролетерског становништва које се тиска у фабрикама и око њих, тражећи посла и зараде. С друге стране, велика је разлика у смртности и између господских и радничких квартова у истој вароши, као и разлика у броју и врсти обољења. Туберкулоза, – која је клинички управо господска болест, јер тражи много одмора и много добре хране, – највише својих жртава налази баш међу радницима и радницама: то је општа радничка болест.

Све ове штетне последице су у толико веће што *радно време* дуже траје, и у колико је већи део радничке класе састављен из жена и деце. О овима ћемо даље засебно говорити, а овде да се задржимо на дужини радног времена, преко дана, преко недеље и у току године. У доба заната, радило се обично од изласка до заласка сунца. Само у јеку сезоне, зими, кад је дан најкраћи, устајали би да раде ноћу, према лампи. Од кад су почеле да се употребљавају машине, распоред се из основа променио. Загрејан казан и машину под паром требало је искористити потпуно, и зато је радни дан морао трајати што дуже; у толико ће уложени капитал бити брже амортизован, и у толико ће се утрошити мање горива и мање ће дангубити око стављања у покрет. Како су стално пристизали нови модели, ваљало је купљену машину искористити што више, и заменити је бољом. Из свега излази, да се радни дан морао продужити до у ноћ, па и за време саме ноћи. Извештаји су, у Енглеској и у другим индустријским земљама, бележили да је радни дан трајао по 14, 16 и 18 часова. То је било у интересу капиталистас, а није још постојала никаква ни приватна ни јавна сила да их у продужавању радног времена ограничи.

Доцније се извршила двострука измена: с једне стране, умешала се држава и свела радни дан на 12, после на 10, 9 и 8 часова, како ћемо видети у идућој глави; с друге стране, у многим индустријским гранама почео се уводити систем смене и „шихта“. Са техничким развојем, појавиле су се извесне индустрије у којима се, због разних хемиских процеса, мора избећи свако прекидање посла: ту се практикује ноћни рад, та „најособитија тековина капиталистичке културе“, како каже Сомбарт. То су фабрике шећера, пиваре, пецаре шпиритуса, топионице,

фарбарнице, фабрике за печење цигле и стакла, рудокопи, високе пећи, и онда железнице, лађе, и т. д. Морале су се узети две групе радника, од којих су једни радили дању, други ноћу, по 12 часова. То је значило изванредан прогрес према ранијем још дужем радном дану, али и сигурно погоршавање, бар за оне који су радили само ноћу: ноћни рад је несравњено тежи него дневни, из чисто физиолошких разлога. Највећа незгода је у томе што је при прелазу са дневног рада на ноћни, сваке недеље, једна шихта морала да проведе на послу скоро пуна 24 часа. Олакшање је дошло тек онда кад се увео систем три смене, са по 8 часова свака. Али то се десило тек у 20. веку.

Није тешко замислити какав је страховит утицај морало имати на радничко здравље оволико продужено радно време. *Прве индустријске генерације* дошле су биле право са села, где се никад много није радило, нарочито за време феудалног уређења, и где нису навикли на трајан и непрекидан рад, и то у затвореном простору пуном свакојаке нечистоће. *Доцнија поколења* су била у неку руку имунизирана, а и радно време се поступно скраћивало, и услови рада су постајали повољнији, али у почетку, радници су изгледали као авети, и падали су као снопље. Тако нам их приказују сви савремени писци. Они су били плен разних болештина: у Лондону, Шкотској и Ирској до четрдесетих година је у радничким крајевима владао често тифус, а међу ирским радницима се појављивала и колера. У неким градовима, умирало је преко 30% оболелих. А већ познато је да се рахитис – болест влажних станова, рђаве хране и оскудице – зове „енглеска болест“. – Уз претерани рад под рђавим здравственим условима, дошао је нездрав стан, слаба храна и пијанство. Да би несрећа била потпуна, све ово се није ограничило само на одрасле људе, већ је захватало и слабије чланове радникове породице.

4. Рад жена и деце. Већ тиме што је радник остајао толико дуго ван куће, његов породични живот био је у великој мери доведен у питање. Одлазио је рано ујутру, враћао се по ноћи: деца су га могла видети само недељом и празником, у колико и тада није радио. Што би остајало слободног времена од рада, он би проводио у крчми, где је у алкохолу и дувану тражио одмор и разоноду од тешког посла. Стан га није ничим привлачио; мисао на кућу му је често била одвратна. Тако је пролетер стварно остао без породице још док је она била читава на окупу. Ако је породица заједница становања, онда је фабрички радник нема, пошто он само један део ноћи проведе са својима. Ако је породица склониште, где човек налази мир и окрепљење, и где се свако осети већим и јачим, онда је пролетер опет нема, јер његов стан је све друго само не „топло гнездо“ и „мили кут“ о коме се говори у песмама и причама. Шта тек бива од радникове породице кад из ње изиђе жена, и сама почне тражити зараде ван куће!

Било да се породичне потребе увећавају, или да наднице падају, или да муж остане без посла, скоро у свакој породици наступа један тренутак кад и жена мора да ступи на рад ван куће. Најпре се запослила у домаћој индустрији, као шваља, везиља, плетиља, или на каквом другом сличном послу, конфекције, моде, и т. д. Тај начин рада има својих незгода, и морао је доцније бити регулисан нарочитим законима, у погледу минимума зараде, и т. д. Али он има ту добру страну, што жену оставља код куће. И ово разара породицу, пошто и онако тескобан стан, који је већ служио за све, постаје сада и радионица. Још горе стање настаје кад и жена напусти кућу: радничка породица је онда потпуно уништена. Женама је технички

омогућен улазак у фабрике онога часа када је извршена таква подела рада, да за поједине послове више није била потребна никаква нарочита физичка снага. Оне су обично радиле припремне или финалне послове. С једне стране, пребирање крпа и отпадака који се прерађују, чишћење машина, алата и просторија, бојење савијање, лепљење; с друге стране, паковање, ударање етикета, нумерисање, бројање готових предмета, и т. д. Кад су дошле машине, жене су се запослиле нарочито у текстилној индустрији, а доцније су прешле и на теже радове. У Енглеској су многе силазиле у руднике (често девојчице од 15 година!), а за време рата су се виђале, у Француској, Енглеској и Немачкој, поред зажарених пећи, у фабрикама граната и других експлозива. Жене и девојке са нешто спреме су одлазиле и одлазе у све већем броју у разне уреде, на лакше послове. У многим гранатама, успеле су да потисну људе, не само јевтинијим већ често и бољим, нарочито марљивијим радом, а неки финији послови су постали њихов специјалитет. Најзад, модерна предузећа, установе и уреди су сви пуни женске интелектуалне и полу-интелектуалне радне снаге.

Поред оних незгода и опасности на које су у фабрикама и на индустријском послу у опште наишли радници – мушкарци, улазак жена у привредни рад, нарочито ван куће, донео је неколико посебних тешкоћа. 1) Као *физички слабије и неподобније* за напорне и монотоне радове, оне још горе него људи осећају сву тегобност фабричког система: нарочито ноћни рад се показао за њих као апсолутно убитачан. 2) Као *жене*, оне су, услед свога пола, наложене великим непријатностима и стварним опасностима од стране газде, надзорника и самих радника, поготово док су младе: ни једна једина није поштеђена од напастовања са сваке стране. П. Гере сматра да до 18 година ни једна радница није више невина, а Фр. Енгелс говори о обнови феудалног *ius primae noctis* у модерним фабрикама. 3) Најзад, као *супруге* и као *мајке*, оне осећају да се привредна експлоатација за њих удвостручава и утростручава: пре и после напрезања у радионици, оне морају да раде код куће, и да пате душевно што су откинуте од оних којима је нужна њихова нежност и нега. – По својој телесној и душевној склопи, жена одиста теже подноси велике напоре, увек исти и досадан посао, а фабрични рад је бивао све монотонији у колико је постајао физички лакши. Њој несравњено теже него човеку пада удаљавање од куће, нарочито од деце. Жене вену чак и на канцеларском и лакој фабричком раду, само ако је монотон, а лако је замислити ужасно дејство које на њих има рад под земљом, у мрачним и мокрим радионицама, и код усијаних пећи. У току 19. века и све до данашњих дана, међутим, оне су биле принуђене да се запосле у свима тим облицима. И ми овде говоримо само о дејству привредног рада на жену лично, остављајући за сада на страну пустоши које он доноси у живот радничке породице, у морални и духовни одгој деце, у приватне, породичне и друштвене нарави.

У почетку се мислило да је улазак жене у привреду једна грешка – економска, социјална, морална – коју треба што пре исправити, на тај начин што ће се она вратити натраг домаћем огњишту и својој „природној позиви“. Филантропи и моралисти свих боја проповедали су, па и данас још проповедају тај спасоносни повраћај жене на „прави пут“. Све се то показало као илузорно: жена је ушла у привреду, освојила извесно место у њој, онако исто како је ушла у администрацију, у уметност, у науку. То је собом донео историски развој друштвеног живота, и

никакве проповеди не могу вратити прошлост. Али се може учинити – и то је посао социјалне политике – да се привредни рад прилагоди природи жене, да јој се обезбеде нарочити услови рада, и да се она узме у социјалну заштиту као мајка.

Деца у фабрички рад улазе скоро редовно пре жена. У првим десетинама 19. века – у Енглеској већ у 18. веку – сами људи су осећали извесну одвратност према фабричком раду, који им је изгледао прљав, недостојан, понижавајући. У нашим крајевима, и данас сматрају као знак крајње нужде кад један човек или жена морају да иду у фабрику. Занимљиво је, међутим, да су родитељи још врло рано почели слати своју децу у фабрике: деца су, може се рећи, први пионири и прве жртве фабричког рада. Изгледало је, каже Херкнер, да су њихови прстићи згоднији да рукују многобројним ситним деловима нових машина и да се сналазе у густим жицама великих разбоја, него грубе и невеште руке одраслих. Одлазили су најпре дечаци од 10 и 12 година, тобоже да уче занат, и радили су најчешће бесплатно, за стан и храну, као у доба еснафа. Затим се њихов рад почео плаћати, и родитељи су видели користи од деце која би им иначе била на терету. Онда је настало буквално исисавање дечје радне снаге, и то двоструко: од послодавца и од родитеља. Децу су плаћали на дан, а њихове надзорнике од урађеног посла. Ови су, да би извукли што више, често држали бич или штап у руци, а дешавало се да децу вежу ланцима, као зликовце или робове. Са своје стране, родитељи су журили да дете што пре запосле: било је случајева, у 1842, да се у неким енглеским и рајнским рудницама налазила деца од четири године... Иначе је, каже један извештај из исте године, обична ствар да деца од 9 и 10 година чувају улазе на ходницима, товаре и вуку колица, испод и изнад земље, дању и ноћу. У предионицама, врло рано су употребљавана деца од 7 и 8 година. Радно време је било 10 и 12 часова: од поноћи до подне једни, од подне до поноћи други. Тако на пр. саопштава један швајцарски извештај од 1813. Све до најновијег времена, у сицилијанским сумпорним рудницама, деца су експлоатисана још горе него у почетку 19. века у енглеским минама. „Збирка ужаса капитализма, вели Вернер Сомбарт, помножена је једним новим бројем, који је можда најстраховитији од свију: „дете радник“!

Је ли потребно набрајати све рђаве последице фабричког рада по дечје здравље, по њихово васпитање и образовање? Међу радничком децом, нарочито код оне која су запослена у фабрикама влада велика смртност; она су пријемчива за све болести, јер су исцрпљена и изгладнела, рђаво обучена и стално нечиста, дан проводе у диму и прашини а ноћ у тесним и влажним становима, по неколико њих у једној постели. На тешком раду у друштву одраслих радника, који децу брзо уведу у све пороке, – у времену кад би требало да се играју, да осете родитељску нежност и да уче, – она су духовно и морално запуштена, не знају често најобичније ствари, груба су и ограничена. Чак је дивно чудо да из ове средине још увек излази велики број лепих људских примерака који често превазилазе просечан буржоаски свет. Али на већину деце која раде, као и на одрасле, мушке и женске, рђави хигијенски услови имају најгоре физичко, духовно и морално дејство.

5. Духовна и морална утученост. У колико се индустријска техника усавршавала, у толико се више могао запослити свет са мало или без мало стручне спреме. Али у толико је опет посао давао раднику мање духовне садржине и унутрашњег живота. Занатски помоћник је био сав предан занату, и овај му је то враћао у радости која долази од стварања и од израде властитог дела. Он је, затим,

био човек који је са поуздањем гледао у будућност: после испита, постаће мајстор, и биће самосталан човек, свој господар. Модерном пролетеру, ускраћено је и једно и друго: он нити има радости од рада нити изгледа за бољу будућност. Физички исцрпљен, материјално необезбеђен (нарочито због вечите авети беспослице), он је *психички потиштен* и *морално погружен*. Отуда радничко питање, – поред физичког и материјалног, – добија и један духовно - морални вид.

Критичари капитализма одавно већ подвлаче да је индустријски рад *убио радничку душу*. Не тражећи никакву стручност, дајући сваком раднику само један сасвим незнатан део посла, сводећи рад на механичке, скоро аутоматске покрете, који замарају стално један део тела и увек су исти, – фабрички рад чини да се организам и дух радников ненормално и неправилно развијају, да закржљају многе особине и способности. Претерана подела рада – први услов индустријске производње – претвара радника у машину, управо у један делић машине, полусвестан апарат, чија мисао блуди далеко од посла: такав човек не воли рад, сматра га као кулук и робију. Или је пак радник тако потчињен машини, да мора да се савија по њеном неумољивом ритму: пажња му је непрекидно напрегнута, сваки детаљ мора да уочи, сваки поремећај да примети, иначе је све покварено. Док један начин рада заглупљује и механизује човека, други га одвише умара, нервира и исцрпљује. Ако је, дакле, машина послужила човеку у опште, људима, човечанству, јер је до неслућених размера увећала могућности за стварање богатава, она је била кобна за раднике као појединце. Тако су они и са те стране жртва цивилизације: капитали се гомилају од неплаћених награда и од уштеда на њиховом здрављу и удобности, па ево где поред тела страда и њихов дух. Отргнути од породице и од школе у најнежнијем узрасту, они, поред тога што су изложени телесном пропадању, не добију ни васпитање ни образовање које одговара детињству и младићству. Разни лекарски, полицијски и приватни извештаји пружили су, у разним периодима и у разним земљама, тако страховите податке о умној заосталости и моралној посувраћености радничког подмлатка, да су штетне последице фабричког рада по радничко здравље само још више пале у очи. Морало се нешто учинити: као најпрешнија мера у корист радника наложила се свуда одредба да ни једно дете не може ступити на рад пре одређеног узраста: 10, 12, а доцније 13 и 14 година. Упоредо с тим, јављају се разне установе за њихово васпитање и образовање до ступања на рад, а и после, у току рада: основна настава је учињена обавезом и продужена је до 12 у 14 година, отворене су празничне и вечерње школе за шегрте, младе раднике, трговачке помоћнике и т. д.

Тим мерама још увек није решено оно прво питање: рђаво дејство индустријског рада на душевни живот радника. Несумњиво, у описивању тога дејства било је *претеривања*. Она су долазила поглавито од уметника и књижевника, као што су били Карлајл и Рескин, Чернишевски и Толстој. Они су идеализовали занатски рад, гледајући у њему вештину и уметност. Одвратне су им биле велике и једноставне фабрике са гломазном машинеријом, где се ради у пакленој лупи, у диму и прашини. Занат им је изгледао као тихо и идилично забављање лепим стварима, у интимном односу између мајстора и помоћника. Они су губили из вида да индустријски радници нису сви постали од бивших занатлија и вештака, већ да су се највише рекрутовали од запуштеног, заосталог, гладног и бедног сељаштва, које је добегло у град да тражи рада и зараде. Ако је индустријска

производња за прве значила извесно техничко па можда и социјално назадовање, за ове друге је она била прогрес према пређашњој учмалости. Индустрија, сем тога, није укинула сваки духовни рад, нити је затворила мозгове свима радницима: остало је, поред механичких и грубих физичких послова, за које се употребљава неквалификована сељачка радна снага, пуно тежих и финијих операција, за које се тражило и више знања и већа пажња него код заната. Затим, индустрија собом доноси велику материјалну културу, која је, у пркос свима класним ограничењима и привилегијама, ипак продрла и у радничке редове: производња јевтиних артикала у маси пружила је сиротињи, у горем квалитету, скоро све оно што су имали богати људи. У чисто духовном погледу, појава јевтиних новина и књига у велико је заменила радницима школу и редовно образовање. Најзад, у колико се радно време скраћивало, радници су имали све више могућности да се духовно усавршавају: у пролазу кроз улице и на железници, у разговору са људима из далека, а доцније читањем и удруживањем, они су много видели, чули и научили. У закључку, не би се данас могло рећи ни да индустриска производња значи назадак према занатима, ни да модерна радничка класа у целини стоји духовно ниже од средњевековних занатских помоћника.

Па ипак, остаје несумњиво да индустриски рад делује неповољно на већину радника, нарочито у томе смислу, што им убија *животну радост* и *уживање у раду*. Ако су и дошли до веће зараде, ти дојучерашњи сељаци, сада фабрички радници, зацело су много изгубили од своје свежине, не само физичке него и душевне. Отуда код њих дуготрајна носталгија за селом, која некад траје кроз читав живот. Отуда, исто тако, међу индустриским радницима честа самоубиства, којих нема на селу. Њихов живот има врло мало садржине у опште, или бар мало пријатне садржине. „Празно без дражи, безнадно протиче вечно исти живот пролетера, каже Сомбарт. Без ритма, без полета, без садржине. Једнолико. Једногласно. Суро. Као мразовит, кишовит новембарски дан.“ То не долази само од нездраве радионице, од скученога стана и од оскуднога живота: ни док су били на селу боље нису живели. Али извршена је велика промена у главном делу радничког живота, у самом професионалном раду. Прекинута је веза између човека и његовога посла. Радник више не зна шта ради ни на чему ради; не осећа како му посао напредује; не види никад своје дело. Стваралачки инстинкт, жив код занатлије и код сељака, скоро потпуно је убијен код фабричког радника. Рад је за њега престао да буде радост. Ми не мислимо да је икад најамни рад могао да буде задовољство, али се ипак лакше могао подносити кад је био разноврснији, кад је један човек израђивао читав предмет, кад се у радионици могло разговарати и певати, кад је постојало индивидуално такмичење међу друговима, кад је радионичка дисциплина била мање строга, кад су односи између послодаваца и радника били интимнији, у кратко, кад су многе околности могле голицати радников професионални понос и дражити његову љубав према послу. Данашњи индустриски радник ретко има један занат. Он често мења занимања, прелазећи из грубих у фина, из чистих у прљава, из грубо физичких у духовнија. Кад би и постојала нека љубав према послу, она не може да се усредсреди. Зато индустриски радник нема *осећање позива*, па ни амбиције да у њему успе и да се истакне. Једини му је циљ да што мање и што лакше ради и да буде што боље плаћен. Социјална политика у неколико успева да радницима обезбеди боље наднице и краће радно

време, као што техника може да им олакша рад. Много је теже рад учинити пријатним и радника духовно и душевно везати за његов посао, заинтересовати га производним процесом, одушевити за успех предузећа.*

Многим писцима је у 19. веку сметао *морални пад* радничке класе, управо необичан развој рђавих нарави у градовима и центрима где има фабричких радника, нарочито у радничким четвртима. Пијанство, коцка, проституција, полне болести, криминалитет, грубост и ружноћа, – то се јавило као последица индустриског развоја. Брзо су сви непристрасни посматрачи увидели да та друштвена зла не долазе од радника као људи – како се у почетку хтело да прикаже – већ од рђавих услова под којима они живе и раде. „Не треба се чудити, узвикује Енгелс, што радници, са којима се поступа као са животињама, или одиста постану животиње, или што своју свест и човечност успевају да сачувају само кроз љуту мржњу и кроз унутрашњи револт против владајуће буржоазије.“ У своје тешком положају, радници брзо губе поштовање према туђој својини. Гладни, они се за час решавају да краду. Исисавани, они се не устручавају да избегавају посао и да дају од себе што мање. У сталној несигурности и у опасности да сваког часа остану без посла, они постају безобзирни, према другима и према себи. Уверени да не могу да уштеде колико треба за дугу беспослицу или болест, они живе од данас до сутра: што истерају – утерају, по начелу „дан и комад“. Отуда међу радницима, нарочито кад радница, толико бесмисленог луксуза, луде галантности и очајне небриге.

Али, с друге стране, општа и стална неизвесност пред сутрашњицом ствара међу њима необично другарство, дух пожртвовања и саучешћа. Није погрешно приметно један манчестерски свештеник да „сиромашни једни другима дају више него што дају богати сиромашнима“. Они немају страст за новцем, и зато многе ствари виде јасније и боље него буржуји, којима похлепност често затвара очи. Ако су без редовног васпитања и образовања, они су исто тако ослобођени многих предрасуда и заблуда, како моралних и друштвених, тако верских и политичких. Приморани да се крећу из заната у занат, из места у место, они су без оног ситног, ћифтинског и паланачког духа, који одликује малог занатлију и трговчића. У додиру са другим народностима, на раду и у путу, они губе ускогрудни национализам и шовинизам, и врло брзо се осећају грађанима Европе и света. Услед лабавих веза које држе радничку породицу, они имају и један особити полни морал. Ко не може да заснује породицу, остаје у слободном односу. Ко се ожени, лако се одлучује да раскине брак и да живи слободно. Код радника нема ни предрасуде о полној невиности: не доносећи је сам у брак, он је не тражи ни од своје другарице. Једном речи, у току времена, радници су створили свој, класни морал и читаву једну друштвену идеологију, један раднички менталитет, различан од капиталистичког, различан исто тако од господског, ситно-буржоаског и сељачког.

6. Радници који станују на селу. У психолошком и моралном формирању радничке класе, пресудни утицај је имала *велика варош*. Модерна цивилизација се не може замислити без многољудних, милионских градова, без тих „животиња са безброј пипака“ о којима је певао Верхарен: *villes tentaculaires*. И добре и рђаве

* Вид. средства и начине за то у нашем делу *Le rendement optimum du travail ouvrier*, нарочито други део „Organisation et hygiène du travail“ стр. 101 – 311 и трећи део „Relèvement moral du travail“, стр. 313 – 495. Париз, Payot, 1923.

стране индустријске производње у капиталистичком систему дошле су до најјачег изражаја у тим центрима највећег богатства који су у исто време легла најљуће сиротиње; где су се стекле прве лепоте и најстрашније ругобе овога света; где се највише ужива и најгоре пати. Ту се најбоље могла изградити и радничка класа, као таква, са свешћу о своме положају, готова и способна да се бори за поправку свога положаја. У великим фабрикама, налази се стално на окупу огроман број радника, а у једној вароши обично има више таквих фабрика, некад исте врсте, у сваком случају на истом тржишту рада. Никакво чудо што су велики градови били огњишта где се запалио и разбуктао раднички покрет, најпре хаотичан и чисто политички, затим добро организован и у свима облицима: политички, синдикалан, задружни, уметнички, спортски. Градови, осим тога, имају велику асимилациону снагу: они мељу и прождиру све што у њих дође. Из околних и даљих села, из других вароши и из страних земаља, непрестано долазе у велике градове најразличитији људи, и за неколико година, они сви добију исти тип, стекну извесне заједничке особине, постану слични једни другима.

Сасвим другачије бива са радницима који су запослени у индустрији, али не прекидају сваку везу са селом. Њих има две врсте: 1) они који раде у вароши или у предграђу а станују са својим породицама на селу; 2) они који и раде и станују на селу, пошто се сама фабрика налази изван града. Видели смо већ каква је судбина оних сељака који дођу да траже посла у вароши, и ту остану: они се поступно претварају у варошане, и немају више никакве везе са селом и са земљом. Нешто је различита судбина оних који ту везу не прекидају.

Кад се зна каква оскудица влада у становима и под како рђавим условима се радници хране у градовима, није чудо што су сељаци који одлазе у индустријски рад гледали да остану у вези са селом и пољопривредом: да помало раде земљу, да што мање потроше за стан и храну. Кад год је то било могуће, они су и даље одлазили у село, свако вече, или бар један пут у недељи, и хранили се од куће. У сличном положају се налазе сезонски радници, каквих има нарочито много у Италији, који у фабрикама раде само преко зиме, а лети се враћају за пољске послове. Такви су и наши печалбари из источних и јужних крајева. Ова комбинација пољског и индустријског рада има својих добрих страна, али има и рђавих.

Добро је што се, одлазећи у фабрику и враћајући се кући, радник по неколико часова креће по чистом ваздуху. Он, затим, има на селу своју кућу и башту, коју козу или овцу, краву, живину, зечеве, често и мало имање које обрађује његова породица. То му даје могућности да се храни боље, здравије и обилније, да станује бесплатно. На тај начин се увећава његова реална надница, и уклоњене су многе опасности побољевања. Његова жена и деца остају код куће, породица се не растура, и тиме је сачувана ако не интелектуална, оно бар морална страна радничког живота. Веза са земљом није сасвим прекинута. У случају незапослености или болести, радник увек може да се повуче у село. Ако добро заради у фабрици, он ће увећати своје имање и посветити се потпуно пољопривреди, као независан господар. Чешће се дешава да сасвим напусти село, и своју породицу преведе у град. Од сељака је постао најпре сељак-радник, а затим прави индустријски радник и варошанин. У неким земљама, праве се нарочити напори да се етапа „сељак-радник“ што више продужи: зато се фабрике подижу

изван градова, а нарочитим и јевтиним возовима омогућава се сељацима да ноћ и празнике проводе на селу.

Овај систем има и својих *незгодних* страна, нарочито ако нису учињене никакве олакшице сељацима-радницима. Свакодневним путовањем у село, замор радников је страшно повећан: у место да се, после 10 или више часова рада, одмара, он мора да пешачи по 2 и 3 сата док дође до фабрике и врати се кући. На подне руча како било, редовно горе него варошки радник: једе с ногу, оно што је донео од куће, хладно и недовољно, рачунајући на вечерњи оброк. Најзад, услед везе са својим селом, радници-сељаци упућени су у главном само на једну фабрику, или бар само на неколико фабрика једнога града, које су им приступачне од куће. У случају да су незадовољни са газдом, не могу лако да га мењају, док се послодавцу увек нуди велики број радника. Кад је сама фабрика у пољу, монополски положај послодавца је још јачи: радници су на њега упућени не само за посао већ и за снабдевање намирница. Велике злоупотребе су забележене са т. зв. „економатима“, где је фабрикант узимао натраг скоро целу плаћену надницу, продајући радницима све што им је потребно: после предузимачке, он је подизао и посредничку добит. Радникова зависност од капиталиста је била двострука, нарочито ако је овај наднице исплаћивао у натури, и ако је давао на кредит. Ако још радници станују у становима који припадају фабриканту, они не смеју да мрдну: у Енглеској се дешавало да су сопственици рудника избацили напоље штрајкаче и њихове породице, заједно са намештајем, и држали их више недеља под ведрим небом...

Нешто је повољнији положај радника у оним покрајинама где се на малом простору налази велики број индустријских предузећа исте врсте или сродних међу собом. Примећено је да се предузећа све више *концентришу територијално*. Док су се раније поједине фабрике дизале у великим градовима и пристаништима и према случају какве личне иницијативе, данас се оне подижу у оријентишу према материјалним условима за њихов развој и напредовање. Има читавих покрајина, у којима постоји само једна врста индустрије: текстилна, гвожђарска, рударска, или хемиска, и т. д. Разлози за овакву концентрацију предузећа су најчешће: сировине које се на једном месту налазе у изобиљу, или згодан саобраћајни и тржишни положај. То се нарочито опажа у Енглеској, а и Немачка, Француска и друге земље имају своје *индустријске басене*: Рур и Шлезија, француски Север. Код нас су то Словенија, Горски Котар, Босна (шумска индустрија), околина Лесковца, у Бугарској Габрово. – Фабрике се обично налазе изван градова, у пољу. Радници станују код своје куће на селу, или у нарочитим становима које подижу сопственици предузећа. За разлику од становника градова, они имају више ваздуха и можда јевтиније и свежије намирнице. За разлику од радника у изолованим фабрикама, они располажу већим тржиштем рада: могу да иду из једног предузећа у друго; налазе се у већој професионалној групи; лакше могу да се организују и да воде борбу са послодавцима.

Но овај систем има и својих *незгодних страна*. Ма колико били многобројни из једне струке, радници су у овима приликама ипак прилично изоловани. Капиталисти, којих је мање и свеснији су својих интереса, увек лако могу да се споразумеју, и да заједнички обарају наднице и продужују радно време. Удаљени од градова, некад и од железнице, радници су упућени на једну једину индустријску грану, и кад је у њој криза они остају без посла, нарочито ако су настањени, па не

могу лако да се покрену. Они пак који дођу из далека да траже рада у каквом индустријском средишту, често су принуђени да се запосле под најтежим условима: остали су без трошка, и не могу никуд даље. У таквим крајевима, радници се мање осећају као класа: без везе су са осталим професијама, са организацијом, са друштвеним животом. Најзад, удаљени су од културе, и све што можда добијају у физичком погледу, они губе у духовном.

То не значи да је ова комбинација живота и рада у пољу са индустријом осуђена на пропаст. На против, рекло би се да она има све више изгледа на успех. Ако се отклоне извесне незгоде, које нису непремостиве, и које су више техничке и организационе природе, – индустрија и пољопривреда се изврсно могу комбиновати, са необично повољним резултатима, не само за послодавце и за раднике већ и за читаво друштво. Усаврши ли се саобраћај (теретни, путнички, поштански, радио), и подигну ли се општински или државни станови за раднике, уз минимум наднице и контролисану хигијену рада, нема разлога да „цветни градови“ (cités-jardins, garden cities) не постану редовна појава место што су данас изузетак.

III. Еволуција радничког питања.

Ако изближе загледамо све ове појаве, видећемо да нити је радничка класа јединствена, нити је радничко питање једноставно и увек исто. Ма колико се говорило о класној солидарности, свести и заједници интереса међу најамним радницима, ипак њих има различитих категорија, које конкуришу једна другој и чак некад долазе у сукоб. Истина је да су ти сукоби овде ређи и од мањег значаја него што је велики класни сукоб између радника и послодаваца. Међу радницима, разлике су више техничке и физичке природе. Оне долазе: 1) од *врсте посла* којим се баве; 2) од *спреме* којом располажу; 3) од *узраста*; 4) од *пола* и 5) од *порека*. Осим ове чисто спољашне поделе, постоји друга, важнија, по томе какав је *стваран положај* појединих радника у најамном односу и како се они *субјективно осећају*, према послодавцу и према осталим радничким категоријама. И у једном и у другом смислу, опажа се у току времена извесна *еволуција* радничког питања. – Ограничено у почетку на праве фабричке раднике, оно се непрестано проширивало, захватајући увек *нове категорије*: с једне стране, од квалификованих прелази на просте, нестручне раднике, од људи на жене; а с друге, од занатских и индустријских радника на трговачке помоћнике и на намештенике, од физичких радника прелази на полу-интелектуалне и интелектуалне, па и на саме државне службенике и чиновнике. Најзад, радничко питање се проширује и у томе смислу што *захтеви* радничке класе непрестано расту: поред чисто биолошких и материјалних, долазе други, *спиритуалне и моралне природе*. Из одбране, радници су прешли у напад, и почели су тражити, ради решења свога питања, да се данашњи *друштвени поредак* из основа измени.

1. Разне врсте радника. Према послу којим се баве, по спреми, по узрасту, по полу и по пореклу, разликујемо више врста радника: 1) оне који су запослени у *производњи* сировина од оних који сировине *прерађују*; 2) *квалификоване* од *неквалификованих*; 3) *децу и младиће* од *одраслих*; 4) *мушке* од *женских*; 5) *домаће* од *досељених*. Та подела је чисто формална, али има свој значај за читаво радничко питање и за његово решавање путем разних мера и установа социјалне политике.

а) *По врсти рада*, радници се могу бавити производњом самих сировина, или пак прерађивати те сировине, дајући им више или мање финалан облик. У прве рачунамо пољопривредне и шумске раднике; у друге занатске и индустријске раднике свих грана, као и саобраћајне, трговачке и сличне, који директно не производе и не прерађују, али премештањем појединих добара дају овима већу прометну вредност. – У тако званој првобитној производњи, т. ј. у *пољопривреди* и у *шумарству* дуго није било правих најамних радника, пошто су се тиме бавили поглавито сељаци, који ни професионално ни класно нису били јасно издвојени: мало њих су живели искључиво од најамног рада, а није их се много ни специјализовало у једној или другој грани. Прави пољопривредни и шумски радници су скорашња појава, нарочито у земљама где није развијен велики посед. Код нас, шумских радника највише има у Словенији, у Славонији и у Босни, а пољопривредних радника већ одавно има у Војводини, где их је и до данас остало (бироси, рисари), у пркос аграрној реформи која је разбила већину великих газдинстава.

Много раније су се издвојили као прави радници они људи у најамном односу који се баве прерадом *сировина*. Ова се јавља у неколико видова, и то су истовремено узастопне етапе кроз које је пролазила: 1) *занат*, где један човек израђује цео предмет, без употребе или са малом употребом машинерије; 2) *мануфактура*, где је извршена детаљна подела рада, те појединац никад не израђује цео предмет, и где се машине такође слабо употребљавају, и 3) *индустрија*, где је подела рада одмакла још даље, а машинска и моторна снага је у врло великој мери заменила људски рад. Ако оставимо на страну манифактурне раднике, – који су се јавили у већем броју само у једном кратком периоду (17. и почетак 18. века), – у прерађивачким облицима производње разликујемо све јасније *занатске* и *индустријске раднике*.

Појам *занатског радника* је данас сасвим јасан и прилично ограничен, ма да се дуго није могло тачно одредити где престаје занат и где почиње индустрија. Занатски радници раде у малим предузећима у групи од неколико, највише 10-20 особа, без моторне снаге, или са незнатном машинеријом, обично по поруцбини и за мању пијаци, или пак засебно, код своје куће или код муштерије. Они израђују целе предмете, директно од сировина и од полупрерађевинама, или састављају делове и врше поправке на предметима које производи индустрија. Њих има још увек у градовима, чак и у највећим, али се срећу и на селу: ту више као самосталне занатлије него као најамни радници. Многи пропали мајстори више воле да се запосле код неког јачег колеге, чекајући боље времена него да иду у фабрику.

Индустријских радника има неколико врста: 1) прави *фабрички радници* су запослени у индустријским предузећима, раде заједно у великом броју, у нарочитим зградама, са усавршеним и специјализованим алатима и моћним машинама; 2) радници *кућне индустрије* раде код своје куће и обично са својим алатима, али не за одређене појединце, и по поруцбини, као занатлије, већ за велику пијаци (лагер), и то за рачун капиталиста, који им даје све сировине; 3) најамни радници у *рудницама* и ливницама, салинама и каменоломима, и 4) најамни радници запослени у другим већим предузећима, нарочито на *грађевинама*, на бродоградилштима и т. д.

б) *По стручној спреми* којом располажу, радници се деле на квалификоване и неквалификоване, или стручне и нестручне. *Квалификовани радници* су нека средина између предузимача, који у предузеће поред капитала уноси извесну спрему, или бар способност да организује и да командује, и оног фабричког пролетаријата који продаје голу физичку снагу. Они долазе место занатлија, мајстора и вештака, који су, пре индустриског периода, носили читаву прерађивачку радност: ливци, модлери, ковачи, столари, цртачи, декоратери, и т. д. У почетку су се рекрутовали међу самосталним занатлијама, а у новије време њих нарочито спремају у занатским и другим стручним школама, или у припремном одељењу само фабрике. Ту спадају и сви они који не раде телесне послове, већ су инжињери, надзорници, пословође, књиговође, т. ј. сви они чији рад претпоставља извесну претходну спрему. Квалификовани радници и намештеници су нека врста радничке аристократије: имају веће награде, са њима се поступа пажљивије, лакше се удружују и осигуравају.

Неквалификован радник је најзначајнија појава модерне производње. Дobar организатор од радника не тражи никакву стручност: он може да запосли и људе са најмањим телесним и духовним способностима. „Нема неупотребљивих људи, каже Форд. Да се направи један аутомобил, потребно је 7000 операција: нема човека који не би могао успешно да врши једну од тих операција.“ Фордов претеча у организацији производње, велики инжењер Ф. В. Тејлор, тражи од радника више физичке него духовне снаге. За неке послове је чак потребно, вели он, да човек има „дух тако тром и туп, да интелектуално више личи на вола него на ма коју другу врсту створења.“ Ови радници, – тек изишли из села, шуме или планине, – не знајући никакав занат, лутају из гране у грану, из вароши у варош. То је право индустриско робље; то су људи потпуно зависни од тренутне ситуације. Социјална политика, позвана да штити оне који се сами не могу бранити, има више посла са оваквим радницима него са стручнима и квалификованим, који су кадри да се организују и заштите. Синдикати врло касно успевају да привуку и неквалификоване раднике, али прави раднички покрет се не може замислити без њих: они су данас велика већина радничке класе у целом свету. У интересу је самих квалификованих, да се ове покретне масе сељака и полу-сељака организују, како не би својом конкуренцијом обарали и њихове зараде о погоршавали заједничке услове рада.

в) *По узрасту*, радници се, сасвим природно, деле на децу и младеж и на одрасле. У *децу* спадају особе до 14 година, и њихов рад је различито цењен и регулисан, према општим приликама. Послодавци се труде да запосле што више деце, и то што млађе; одрасли радници се буне против тога, јер им јевтина дечја снага опасно конкурише. Не мире се радници ни са употребом *младићске* радне снаге, која је такође јевтинија. Ту се рачунају младићи и девојке од 14 до 16 или до 18 година, како у којој земљи. Њих је тешко организовати и држати у синдикалној дисциплини: они су често штрајколомци, раде преко времена, о подне, у вече и празником. *Одрасли* су прави радници: људи и жене преко 18 година, који чине главне трупе индустриске војске. Врло рано у пуној снази, они – рекли смо – брзо почињу да губе од своје вредности, и већ у четрдесетим годинама постају опасност за млађе другове. Одиста *стари радници*, као деца и младићи, нуде своју радну

снагу јевтиније, тешко се организују, и ломе штрајкове: нису способни ни за физички ни за морални отпор према послодавачкој експлоатацији.

г) *По полу*, радници се деле на мушке и женске, и о томе двојству није престало да се расправља до данас. *Жена* је дефинитивно ушла у привредни рад, али је још увек спорно да ли је ваља узимати за све послове, или само за неке који више одговарају њеној природи. Нису се мало изненадили многи радници када су, вративши се из рата, затекли у фабрикама жене на пословима који су дотле важили као тешки и напорни и који су дотле били монопол мушкараца. Опозиција радника против женског рада ни из далека се није стишала, нарочито зато што се и жене теже организују и раде јевтиније.

д) *По пореклу*, најзад, радници се деле на домаће и стране, или *печалбаре*, *имигранте*, *колонијалце*, и т. д. Као што радници у Европи траже да се ограничи број ученика у занатима и фабрикама, тако се америкашки радници домородци противе досељивању словенских, јапанских и кинеских радника: ови имају мале потребе и пристају да раде јевтино, обарају наднице на радном тржишту, спуштају општи ниво радничког живота. У Западној Европи, и још више у Сједињеним Државама, домаћи радници се појављују према њима као права аристократија: они ретко раде физичке послове, слабо силазе у руднике, не газе у воду и блато, избегавају леденице и прегрејане просторе. У заосталим земљама се дешава обрнуто: странци су мајстори и надзорници, а домаћа радна снага служи за све обичне и тешке послове.

Радничка класа, – на први поглед јединствена и једноставна, – ни из далека није дошла до оне унутрашње кохезије коју желе социјалистички теоретичари. И ако се боре против заједничког класног непријатеља, капиталистичке буржоазије, међу разним деловима радничке класе постоје велике поделе, неједнакости и супротности, услед којих често долази у питање сам успех њихове борбе. Главна слабост раднога народа, говорио је Анатола Франс, јесте што је многобројан, па га је тешко окупити и сложити: капиталиста је мало, и за час се сложе како ће бранити тврђаву у којој се налазе, и на коју узалуд јуришају голоруке и безбројне масе. Те масе, видели смо, нису ни једнаке ни сложне. У доба кризе, међу радницима завлада право утркивање, ко ће се понудити јевтиније и пристати на горе услове рада.

2. Проширење радничке класе на ниже. У почетку индустријске ере, и капиталисти су се утркивали ко ће продавати јевтиније. Али убрзо је наступила реакција. Место да се боре до истребљења, они су почели да се споразумевају: картели, трустови, синдиакти, концерни и други облици капиталистичке сарадње јесу плодови те реакције. Зар се неће нешто слично десити међу радницима? Хоће ли они вечито убијати цену једни другима, и надметати се у напрезању и у беди? Маркс-Енгелсов *Манифест* од 1847 завршавао се речима: „Пролетери свију земаља, уједините се!“ Је ли то био само позив да се пређе преко националних разлика и створи раднички међународни савез (Интернационала), или је то значило нешто више: да и међу разним врстама радника исте земље, – које толике поделе често доводе у сукоб и међусобну борбу, – треба да се оствари споразум, и да се образује једна и јединствена радничка класа у целом свету?

Еволуција је, рекосмо, ишла у три правца: радничка класа се проширила на доње, па затим на горње категорије најамника, да најзад постави цео свој друштвени програм и идеал.

Врховни догађај 19. века је можда то што су се у томе периоду прости, *неквалификовани радници* попели на један виши степен. Мало по мало они улазе у ред правих радника, организујући се и борећи се заједно са квалификованима, који најзад увиђају да су им интереси истоветни. То није ишло ни лако ни брзо. Дуго времена је требало док су се занатски и индустриски радници који располажу извесном стручном спремом, помирили са мишљу да су они у суштини исто што и она безбројна и безимена маса печалбара, сељака и полусељака, који се вуку по пијацама као стародревни робови. У Енглеској и Америци, још и данас се прави разлика између квалификованих (*skilled*) и неквалификованих (*unskilled*), поготову онде где су ови странци или људи жуте или црне коже. У Француској се јасно издвајају *ouvriers* од *manoeuvres*, који се употребљавају само за грубе телесне послове: на грађевинама, у рудницима, у пристаништима, за земљане радове, и т. д. Први закони у корист радника важили су само за квалификоване; они су водили прве штрајкове и борбе са послодавцима; они су образовали прве синдикате и кооперативе. На неквалификоване су гледали као на нижу врсту људи, отприлике као што се још гледа на стоку. Фабрике су често биле расуте, далеко од градова, уз какво налазиште руде, какав каменолом, шуму или воду. Ту су обично радили сељаци из околине, без заната, у сталној вези са селом, гладни хлеба и жедни ма и најмање зараде. Прелазећи често са посла на посао, они нису могли уживати законску заштиту, нити су се могли удружити у какав стручни савез. Неписмени и прости, они се нису умели одупирати захтевима послодаваца, и нехотице су конкурисали способнијим радницима. То је натерало ове да се више забаве том врстом најамника, да их како тако групишу по савезима, и уведу их у радничку класну борбу. То је процес који и до данас ни из далека није завршен.

Слично је са *пољопривредним радницима*. Варошки раднички покрет дуго о њима није водио никаква рачуна, сматрајући их као свет друге врсте. Све док није била спроведена аграрна реформа, пољопривредног радништва није било: сељаци су били кметови или слободни поседници. Кад је пак извршена сегрегација, те је земља подељена између сељака и властеле, сви они који су остали без земље или су је током времена изгубили, морали су ићи у најамни рад, на велики посед или у индустрију, или су узимали земљу у обраду на део (наполица, трећина, и т. д.). У колико је аграрна реформа извршена мање радикално, у толико је већи број сељака морао да иде у најам. Са напредовањем машинизма у пољопривреди, нарочито у житарским пределима, све већи број сељака је морао да ради код другог. Они се у многама разликују од варошких радника. Њихов рад је претежно сезонски: то им олакшава положај, ако су на стану и на храни код послодавца, али га отежава ако нису. Послови су разноврсни, и обављају се већином по лепом времену, на ваздуху и на светлости: нема, дакле многих незгода фабричкога рада, ни за жене и децу, ни за људе. Али, с друге стране, они живе изван градова, изван културе, без додира су са људима, и упућени су на мали број послодаваца. Однос између послодавца и радника много је патриархалнији, услед остатака феудалног уређења у обичајима и наравима. Отуда је разумљиво што су пољопривредни радници врло дуго остали без икакве везе са радницима из вароши. Тек пред крај 19. века, социјалистичка и

синдикална пропаганда продрла је на село, и јавио се први покрет међу „радницима земље“. Код нас, кретање међу пољопривредним радницима дошло је тек почетком 20. века и то у пречанским крајевима (Хрватска, Славонија и Војводина), под утицајем сличног покрета у Мађарској. Највише успеха је тај покрет имао у Италији, Немачкој и ЈУжној Француској. Њихова законска заштита неупоредиво је заостала, ма да су у многим земљама предузете извесне мере у њихову корист. Тако је питање о примени 8-часовног радног времена на њих још увек спорно, премда М. О. Рада у Женеви хоће и на њих да прошири Вашингтонску конвенцију о томе.

У истом раздобљу, на степен радника који се законски штите, организују и боре, попеле су се још неке ниже категорије најмног особља: *келнери, послуга, покућари, служитељи, служавке*. Дуго времена, ти послови су сматрани као понижавајући. Њих су у старо доба радили робови, у Средњем Веку домаћи кметови или служинчад, а сада се њима баве само рђави и неспособни млади људи и пропали занатлије или радици. За разлику од правих најамних радника, нарочито индустријских, они раде изоловано, појединачно, а не у већим групама, и не по једном плану, и према подели рада: отуда већа самовоља послодавчева. Како станују у његовој кући, они су од послодавца зависнији у свему, и зато су мање способни да се удружују и боре. Из свих ових разлога, за њих су се морале прописати нарочите одредбе. Негде о њима постоје читави закони. Где тога нема, они су плен полициског надзора, који често удвостручава њихову експлоатацију. У Северној Америци, ове послове раде скоро искључиво црнци, или су чак људи из њих потпуно избачени: лифтови, аутоматски ресторани, механичке перионице и т. д. учинили су непотребним ову врсту радника. У другим земљама, много ће још требати да се послуга изједначи сасвим са осталим врстама радника.

3. Проширење на више. Обухватајући неквалификоване и пољопривредне раднике, мушку и женску послугу по приватним кућама, у јавним локалимa и установама, радничка класа се проширивала *на ниже*. У истом периоду, она се проширивала и *на више*. У њен опсег су ушле категорије које се дуго времена нису мириле са мишљу да су и да ће остати најамници: радници у чистијим занатима, трговачки помоћници, индустријски и банкарски намештеници, чиновници запослени код великих приватних и државних предузећа, па и прави чиновници, самоуправни и државни. Сав тај полу-интелектуални и интелектуални свет држао се дуго времена – кроз цео 19. век – на страни буржоазије и капиталиста, против радника. Једни (занатски и трговачки помоћници, агенти и надзорници), очекивали су да ускоро и сами пређу у табор послодаваца или бар независних занатлија и трговаца; други су радили чистије и духовније, „господске“ послове, по уредима, и имали су илузију господства; трећи су, најзад, заповедали радницима као инжењери, пословође, шефови радионица, директори фабрика, рудника, саобраћајних и трговачких секција, те им је било зазор да себе убрајају у радничку класу. У великој мери, то је још и данас случај. Нарочито је тако било до рата. Од 1914 до 1918, цена физичког рада је необично порасла, услед оскудице у радницима: „предрасуда белих руку“ показала се шупљом и бесмисленом. Услед нагомиланости школованих и полу-школованих људи, почело се говорити о „интелектуалном пролетаријату“ и о његовој позлаћеној и свиленој беди. Све је то допринело да су се, још више него пре рата, све категорије почеле сматрати

деловима радничке класе, који имају истоветне интересе са телесним радницима, не само са квалификованим већ и са неквалификованим.

Ако је било потребно толико времена и напора да се социјално *подигну* они који су се налазили испод нивоа радничке класе, исто је тако било тешко да се на тај ниво *спусте* они који су били изнад њега. Има неколико узрока који чине да се извесни људи не сматрају радницима, и ако продају своју радну снагу и од тога живе : 1) *чист рад се* више цени него каљав и праљав; 2) искључив или претежан *рад духом* има преимућство над телесним радом којим се баве радници; 3) рад у *канцеларији*, за столом или иза шалтера, сматра се као отменији од онога у радионици, међу машинама, у лупи и прашини; 4) ко *надгледа* друге, или *заповеда* другима, осећа се вишим од оних који су му подређени. Сви ови елементи чине да виша категорија добија разне посебне *титуле*, и њеним члановима се даје назив „господе“, док се они нижи зову просто мајсторима, радницима, слугама. Тако се, у социјалном погледу, данашње друштво најпростије дели на три велике категорије: „господа“, „радници“ и „сељаци“. Већ на први поглед, по оделу, по спољашњем изгледу и по држању, лако је сваког човека оценити у коју од те три категорије спада.

Најпре су пристали да уђу у радничку класу и да се сматрају пролетерима људи запослени у *финијим, чистијим и духовнијим занатима*: кројачи, часовничари, штампари и т. д. Они су се први почели организовати и борити за своје права, али је у њиховим удружењима још дуго преовлађивао цеховски (еснафски) дух искључивости према другим позивима, суревњивост и међусобно неповерење. На простије, нечистије и грубље занате гледали су са висине, и ишли су за свој рачун. Тако се савез штампарских радника још и данас у нашим земљама у главном држи по страни од других синдиката. Још теже је ишло са *трговачким помоћницима*, који себе држе за елиту, скоро за господу: у томе их подржава вера да могу са мало капитала и са робом узетом на кредит отворити своју властиту радњу, о чему индустријски па ни многи занатски радници не могу сањати. Услови под којима они раде често су тежи од оних у радионицама: остају у радњи дуже, па и празником и недељом, стално су на ногама, обично у рђаво загрејаним локалима и на промаји. Па ипак је дуго требало док су пристали да сарађују са обичним телесним радницима и да се сматрају најамницима.

Индустријски, пољопривредни, трговачки и банкарски *намештеници* чине средину између помоћника и правих чиновника. Они се већ сасвим броје у господу, и тешко им је да се приближе радницима. Њихов рад је одиста скоро искључиво духовне природе, обавља се индивидуално, у чистим и удобним уредима, а раздаљина између њих и послодаваца је мања него код телесних радника. Све већи развој администрације у свима привредним гранама учинио је да намештеници могу лако прелазити из струке у струку. Најзад, услед веће њихове образованости, они се лакше одупиру самовољи послодаваца. Све ово је допринело да они не осећају заједницу интереса са телесним радницима, и да у случају штрајкова редовно стају на страну послодаваца. Њихов број је међутим тако нарастао, да су почели конкурисати једни другима, и осетили су најзад потребу да се организују и да воде борбу у савезу са радницима.

Сличан положај самоуправних и државних *чиновника*, који за послодавца имају не појединог капиталиста или компанију и акционарско друштво, већ једну

јавну власт. Они су представници и органи власти, и према свима осталим грађанима имају један виши положај. Док је тај положај био и субјективно и објективно задовољавајући, њихов однос према телесним радницима био је сасвим јасан и прост: они су господа, власт, о њима се стара држава као и они о њој. Али кад се њихово стање почело погоршавати, – услед великога броја који се имао сместити, и услед јачања привредне буржоазије, – или бар када се оно није поправљало упоредо како су расле њихове потребе, поставило се питање: могу ли се и они борити за поправку свога положаја и у којим облицима је та борба допуштена. Сарадњу са радницима отежавали су, поред њиховог сталешког осећања, још и јавно-правни прописи који су им забрањивали да се удружују или бар да преговарају са државом као једнак с једнаким. Најзад је и та препона савладана, и данас је у многим културним земљама допуштено чиновницима да се удружују у синдикате и савезе, па чак и да заједнички обустављају рад. Нарочито велике дискусије су вођене око тога да ли се право штрајка може дозволити железничарима, поштарима, полицајцима и другим службеницима од којих зависи саобраћај и јавни поредак.

На врху радничке хиерархије – јер, ето, постоји и таква хиерархија! – налазе се разни *техничари* и *стручњаци*. Они потсећају на капиталисте и предузимаче, – у толико што раде само својим мозгом, организују рад других и руководе читавим предузећима. Али они се приближују радницима, јер обично немају свога капитала, и раде за плату, као прави најамници. И у правном и у економском погледу, њихов положај је међутим повољнији од радничког: раде под уговором који се отказује на дужи рок; имају веће приходе; заинтересовани су за успех предузећа не само разним тантијемама и дивидендама, већ и својим именом, гласом који уживају. Њих је теже увући у какав покрет против капиталиста, и они су њихови главни помагачи у борби са радницима. У последње време се ипак више јављају синдикати техничких стручњака, проналазача, и т. д. Није редак случај да они сарађују са радничким организацијама, док Међународни Институт за интелектуалну сарадњу иде раме уз раме са М. О. Рада.

Проширена на највише слојеве најамног радног света, и употпуњена одбором полудуховних и духовних произвођача, администратора и организатора, – радничка класа данас обухвата све степене друштвенога амфитеатра. Од појединаца и од малих група, свест и свом положају и напор за бољитком прешао је на читаву класу. Она је састављена од разноврсних елемената, али све више осећа своје економско, социјално и морално јединство.

4. Идејно проширење. Кад је обухватило толике масе раднога света, – свих вера, народности и језика, свих струка и категорија, – радничко питање је морало еволуирати у још једном смислу. У почетку 19. века, оно се поставило као питање хлеба и голе физичке одбране. Раднички захтеви су у главном били ови: већа надница, краће радно време, здравија радионица. Док капиталисти теже да свој профит увећају смањујући трошкове, радници желе да у продајној цени робе коју производе добију што већи удео. У почетку их се чак није тицало хоће ли капиталист смањити свој профит, или ће за толико повећати цену роби. Тек доцније су приметили да се њихов стварни положај не поправља знатно, чак и кад наднице непрестано расту. Шта је било? Капиталист је издатке на веће радничке плате пребацио на потрошаче, па добрим делом и на раднике, у сваком случају на

све оне који раднике снабдевају разним потребама. Ови су пак одмах поскупљивали намирнице: номинална најамница је расла, док је реална стајала у месту или је чак назадовала. Већ та појава морала је упозорити раднике да просто повећавање плата не води циљу. Ако не појединим радницима, оно њиховим вођима синило је у очима, да се радничко питање мора схватити много шире. Реч је о *судбини читаве једне класе* која хоће да на целој ширини друштвеног живота поправи свој положај, и то не само формално него и стварно. Борба дакле није смела бити појединачна и ограничена на мање или веће групе радника: она се морала претворити у општу. Капиталисти притискују и исисавају раднике и као произвођаче и као потрошаче: ови су морали да се *бране* и у једном и у другом својству. Томе служе раднички синдикати и њихове задруге.

Убрзо се показало да овај одбранбен став радника није довољан. Као што често бива у рату, најбољи начин одбране може бити у томе да се пређе у *напад*. То нарочито важи за динамичне масе, жустре и нестрпљиве. А пролетерске масе су од увек биле такве, чак у најстаријим временима. Колико то још више важи за модерне радничке масе! Њихов положај је тако тежак да бољитак не могу да чекају хладнокрвно; живот им је пун нервозе а рад сав у дрхтавици, те их није тешко покренути; немају Бог зна шта да изгубе, и то их чини још одлучнијим. Отуда је међу њима имала необичног успеха агитација која је предлагала да се иде напред, и да се тражи све. Радничко питање, најпре ограничено на елементарну заштиту индустријских радника, претворило се у опште *социјално питање*. Своју беду они су успели да прикажу као општу. Пролетери су већина, рекли су њихови агитатори; а ко још није пролетер, биће сутра; ко више није, може постати сваког часа. У капиталистичком уређењу, нико није сигуран за сутрашњицу: *hodie mihi, cras tibi*. Али радници, највише погођени том несигурношћу, најјаче подижу глас: више не моле, већ прете; из дефанзиве, они прелазе у офанзиву.

И не ради се више само о физичком и материјалном положају радника. Са временом, њихово питање је добило духовнији вид. Зар нису лишени блага овога света баш они који их највише стварају? Зар читава цивилизација и култура не почивају на плећима оних који раде, док њихове плодове они најмање уживају? – То је *економски нерационално*, јер би људи можда са више воље и љубави радили кад би добили пуну награду за свој труд. То је, још, *социјално неправично*, и та неправда међу љидима који су по природи једнаки ствара злу крв и порађа један сталан немир у друштву. Али то је и *неморално*. Зар апостол Павле није рекао: „Ко не ради не треба да једе“!? Колика је тек саблазан кад највише уживају они који су најмање заслужили! Критика се тако проширује. Радници не бране више своју кожу: они говоре у име економије, у име друштва, у име морала. Не траже више да добију веће наднице и краће радно време; не парниче се са послодавцем тврдицом: они желе да се читаво *друштво преуреди* на разумнијој, правичнијој и моралној основи. Мало им је да исправљају: они хоће да мењају. Не боре се само за садашњост: они мисле и на будућност.

Јесу ли то сањалице, утописти и пророци? Је ли раднички покрет у ствари једна филозофија и једна вера, а социјализам само сан? Не, пошто се радници слабо брину за онај свет, и траже бољи живот већ на земљи. Али можда се њихова реформа простире на једну далеку будућност? Тако је изгледало у почетку. Доцније, борба је постала сасвим акутна. Чак је добила посве одређене, *политичке*

облике. „Најпре смо молили и преклињали, кажу радници; затим смо се цењкали и преговарали са послодавцима и са властима. И једно и друго се показало као недовољно: сувише мало су нам дали, или су нам једном руком пружали а сругом одузимали. Видимо шта треба: да сами себи одсечемо комад“. То је значило да ће радници тражити *политичку власт*, целу или бар један део њен.

Тако је раднички покрет, поред економског, социјалног и филозофско-моралног, добио и свој политички вид. Створиле су се и у свима земљама *радничке странке*. Једне се зову социјалистичке, друге комунистичке, треће хришћанско-социјалне и демократске. У колико зависе од радника као бирача, све се труде да задовоље њихове социјално-политичке жеље. У томе, једне иду само донекле, док друге усвајају целокупан програм социјалне политике; треће – социјалистичка и комунистичка – иду још даље од овога програма, и чак га сматрају само као полазну тачку за коренит друштвени преображај у смислу социјализма. – *Социјализам* је једна потпуна доктрина, која се заснива на исто тако потпуној критици постојећег поретка. У томе, као и у многим другим стварима, социјалисти су само наследници буржоаских идеолога 18. века. Ови су први дали једну општу критику друштвеног уређења са гледишта економије, политике, филозофије, религије и морала. Тако почиње ера коју Огист Конт зове *позитивном*. Место догматизма, они су ставили рационализам и критицизам. Социјалисти су усвојили њихове методе испитивања, и још су их усавршили. Тако је, нарочито од Маркса даље, израђен читав један поглед на свет (мироглед, *Weltanschauung*), какав можда у прошлости налазимо једино код Аристотела, и то ограничен на античко друштво. Социјалисти иду даље од позитивиста 18. века. Њихов идеал није изведен на основу чистога разума, већ као нужна последица историског развоја; они не конструишу једно идеално друштво према неком сну, већ у њему виде завршетак једног процеса који се већ обавља. Они дакле не гледају рационално, већ историски; нису утописти, већ реалисти.

5. Ка решењу радничког питања. Социјализам више није једна племенита жеља или тежња одабраних духова: то је крај пута по коме већ иде данашње друштво. Главна снага социјализма је с једне стране у томе што се одиста голим оком види како се *установе мењају у смислу све веће друштвености*, а с друге стране у томе што га носи *цела једна класа, радничка класа*, која је његово остварење узела као свој крајњи идеал.

Производња је постала у толикој мери заједничка да се одиста више не зна шта је чији удео и колика је чија заслуга. Међу људима, народима и државама економска зависност је тако велика, да се *интернационална решења* све више намећу у свима питањима. *Својина* губи један по један од својих атрибута, и није тешко предвидети време кад ће се ограничити само на врло мали број предмета. У *поширошњи* људи су толико повезани, да ускоро неће моћи да постоје данашњи монополи. Водовод, осветљење, саобраћај, пошта, радио, новине, – зар све то нису облици колективне производње и групне својине? Зар небројени међународни конгреси и светске установе не показују у коме смислу ће се у будућности развијати односи међу људима? Зар, најзад, *култ рада* – главно обележје социјализма – није на путу да постане религија модернога човечанства?

Али све то не би значило много, кад социјализам не би имао и други елемент своје снаге. Већ раније је био много друштвених идеала и програма, али

они су се рађали у глави једнога филозофа или песника, и за њих су се загревали растурени појединци или мале групе фанатика. Социјализам је нешто друго. То је *оваплоћење жеља и тежњи читаве једне класе, радничке класе*; она је његов носилац, одушевљава се њиме као својим идеалом и бори се за његово остварење. У историји човечанства, до сада то није био случај ни са једним другим идеалом, чак ни са хришћанством: оно је врло брзо изишло из руку сиромашних рибара и пастира, и постало је општом вером свих сталежа и класа; с друге стране, оно још није успело да захвати све народе и све расе. Прва идеологија, која је тумачила расположење и бранила интересе једне класе био је либерализам: њега је на својим плећима изнела буржоазија. Он је данас врло снажан, поред све своје дегенерације, и он захвата све земље и све континенте. Други такав идеал, управо наследник буржоаског либерализма, јесте социјализам. Он тумачи потребе радничке класе, и ова га носи као свој идеал, који је за њу у исто време поглед на свет, филозофија, морал и вера. Његово преимућство над либерализмом је у томе што је шири и обухвата веће масе света. Али према либерализму има једну слабост: рачуна са бољим, алтруистичким делом човекове природе, која долази до изражаја врло споро.

У кратко, за социјализам се може рећи да је наследник не само буржоаског рационализма 18. века, већ и многих религија, дисциплина и доктрина које су ишле на то да са човека сперу саможивост и себичност. И обрнуто, за Конфучија, Буду, Христа и Мухамеда може се рећи, као и за прве буржоаске идеологе, Русоа, Кондореса и Робеспјера, да су били први социјалисти. Али социјализам над свима идејама које су му претходиле има, рекли смо, два преимућства: што у његовом смислу корача технички и друштвени прогрес, и што њега носи као свој идеал једна одређена и све многобројнија друштвена класа.

Решења које социјализам предлаже за друштвено питање није просто и једноставно. Нема ни 150 година од кад је социјализам први пут дефинисан као доктрина: Грах Бабеф и „завера једнаких“ (1795-96) значе почетак социјализма. Па ипак се, за тако кратко време, израдила не само теорија социјализма већ и пракса социјалистичког покрета. Из Француске, идеја је прешла у друге земље, и убрзо је завладала велим светом, као ни једна вера ни доктрина пре тога. Свима овим покретима заједнички је њихов социјалистички идеал: друштво у коме неће бити експлоатације. Заједничке су им, исто тако, извесне идеолошке ознаке, које су, по В. Сомбарту, ове: сви социјалисти теже општем благостању, исповедају култ рада и апсолутни демократизам, верују у свемоћ друштвеног уређења, и критикују обожавање новца и приватну својину. Очигледно је да би са остварењем свих ових тежња било решено у потпуности радничко, па и читаво социјално питање. Али ако се сви социјалисти слажу у овим критикама и у општем тежњама, они се разликују у начину на који мисле да се могу остварити њихови ближи и даљи идеали.

Утописти верују да је довољно описати и изнети људима чаробну слику будућег друштва да би се они одушевили за социјалистички идеал. – *Анархисти*, који такође много рачунају на писмену и усмену пропаганду, мисле да треба од речи прећи на дело: присталице придобијати, али исто тако противнике уклањати употребом насиља, атентатима и убиствима. Њих је нарочито много било у Русији (нихилисти), Француској, Италији и Шпанији. Њихове теорије никад нису могле захватити шире масе: остале су ограничене на ретке појединце. – Маркс и Енгелс се

сматрају као оснивачи *научног социјализма*. Они остварење будућег друштва очекују од самог развоја економских и социјалних односа, али не занемарују ни економску ни политичку организацију радничке класе: ова има да убрза историски развој и да оспособи пролетере за узимање и вршење власти. – *Револуционарни синдикализам*, који је најбоље формулисао Жорж Сорел, не полаже толику наду у историску еволуцију, и одбацује политички облик борбе. Основну ћелију друштвеног тела он види у синдикату, а генерални штрајк сматра као најбоље средство за припремање и извођење револуције. – *Бољшевизам* је, најзад, извесна мешавина анархизма и социјализма. Од Маркса, он узима идеју о диктатури пролетаријата после револуције, а од анархизма позајмљује насилна средства борбе: велику улогу даје енергичној мањини; не тражи економски развијену средину да би напредовао. Али, за разлику од анархиста, бољшевици нису за укидање државе; напротив, они до крајњих граница проширују њену улогу. За разлику од социјалдемократа, они су против демократије, против слободе, против правде, бар „у првој фази комунизма“: они су за „буржоаску државу без буржоазије“. Бољшевизам је, према томе, више политичка него економска доктрина.

6. Социјализам у разним земљама. Ове различите социјалистичке доктрине нису наишле на подједнак пријем код радника у разним државама и срединама. Први покрет међу радницима био је уперен против самих машина које су им отимале хлеб, против капиталиста и њихових фабрика: то су били више бунтовни и преступне радње него организована борба. У револуцијама од 1789 и 1830 у Француској, 1831 у Енглеској, 1848 у читавој западној Европи сем Енглеске, радници су учествовали заједно са буржоазијом, у борби за политичка права и слободе. У Енглеској, ту борбу су водили радници сами, у облику познатог чартистичког покрета (1837-1848), са чисто политичким захтевима: опште и тајно право гласа, једнаки изборни окрузи, пасивно изборно право без обзира на имовину, кратка парламентарна заседања. Прве синдикалне и задружне организације јављају се, а убрзо и праве радничке странке. Са временом се показало да код неких народа имају више успеха анархистички, код других социјал-демократски, а код трећих синдикалистички методи за решење радничког питања. Тако разликујемо неколико типова радничког покрета: англо-саксонски, француски, немачки и, у новије време, источно-европски.

У *Енглеској* и *Сједињеним Државама*, највише се развио синдикални раднички покрет, али не револуционаран, као у Француској и Италији, већ миран и конструктиван. Моћни Trade unions окупили су већину квалификованих радника, и сталном, истрајном борбом освајали су једну по једну реформу у корист радника. Уз синдикате, дошле су потрошачке задруге, које су повећавале реалну најамницу. Тек много касније (1893) основана је „независна странка“, са незнатним бројем чланова: 1907 године, у синдикатима је било 1,700.000 чланова, док су све социјалистичке групе бројале свега 48.000 присталица. Тек после рата, радничка странка је дошла до веће снаге, и најзад по релативне већине у Парламенту. У *Сједињеним Државама* још и данас радничка странка скоро не постоји, док су синдикати врло јаки. Но поред све њене многобројности и организованости, нападна снага радничке класе није тако велика: она није револуционарна, већ покушава да у оквиру данашњег друштва нађе решење за своје питање.

Француски тип је сасвим друкчији. Раднички покрет није синдикалан, као у Енглеској и Сев. Америци, већ је синдикалистички, т. ј. не гледа у синдикату само средство за поправку данашњег положаја, већ формулу будућег друштва. Револуционарна традиција, велика и моћна у Француској, чини да покрет има живљи и нервознији карактер него у Енглеској и Немачкој, да се лакше цепа у фракције и радије излази на улицу. Велика централизација земље даје државној управи претежан значај, и зато се све реформе спроводе путем закона. Слични су били пре рата раднички покрети у Италији и у Шпанији. Неки писци су то доводили у везу са расним особинама латинских народа. Ми мислимо да то пре долази од привредне структуре дотичних земаља. Оне су још увек знатно аграрне и ситно-буржоаске, са јачим финансиским него индустриским капитализмом. Белгијански покрет се, на пр., више приближује енглеском него француском типу, услед претежно индустриског карактера Белгије, ма да Белгијанци такође добрим делом Латини.

Немачки тип је обојен јако политички и парламентарно. Средиште социјал-демократске радње јесте *Парламент*: не *синдикат* као у Енглеској и Америци, нити *улица* као у Француској, Италији и Шпанији. Тај правац су покрету дали Ласал, Вилх. Липкнехт и Бебел, и он га се још увек држи. Чак ни пораз у рату, ни врло јака болшевичка пропаганда, нису могли да га скрену на пут насиља. И сама револуција у Немачкој била је легална и парламентарна. Слична је у Аустрији и Чехословачкој, у Холандији и скандинавским државама. Како су ово већином германске земље, било је и овде покушаја да се овакав карактер радничког покрета објасни расним одликама. Истина је да се у земљама са социјализмом немачког типа развио синдикални и политички раднички покрет, и један и други озбиљни и солидни, са богатим касама и одличним законодавством. Синдикални покрет је ту слабији него у англо-саксонским земљама, али је зато политички јачи него тамо. Масе су пак мање живе, мање покретне и мање борбене него у земљама са социјализмом француског типа.

У *источно-европским* земљама, раднички покрет се јавио најкасније, услед њихове привредне заосталости. Пре рата је стојао под непосредним утицајем немачке идеологије, нешто због државно-правне везе са Аустро-Угарском, а и зато што су интелектуалци и јачи радници излазили из немачке школе. Али тај утицај није одговарао стварним приликама, и зато није имао правог успеха. Руска револуција је за ове земље, већином словенске и претежно аграрне, донела нову оријентацију. Одмах после рата, у њима се разбуктао жив и борбен раднички покрет, са надом у скору револуцију. Расхладио их је пораз револуције у Мађарској и реакција која је убрзо настала скоро свуда. Било је јасно да до опште револуције неће доћи и да капиталистичка класа још није бацила своју последњу карту. На против, у овим земљама се тек формира трговачка и индустриска буржоазија: ова ће неуморно бранити своје позиције, заједно са војском и бирократијом које се рекрутују из њених редова. Како овде нема ни великог поседа, ни милионских градова, ни јаких индустријских центара, нема ни основних узрока ни битних услова за праву револуцију. У нормалним приликама, може се развити скроман раднички и јачи земљораднички покрет у свима облицима, али са претежно реформистичким карактером; у ненормалним, може доћи до пучева и до хаоса, али не до велике препородилачке и нагле промене.

Дуго се веровало да се радничко питање може брзо *реши*ти, реформом одозго или револуцијом одоздо. После многих неуспеха и разочарања, дошло се до уверења, – више у индустриским земљама, где је радничко питање старо и где су већ огледани разни методи да се оно реши; мање у економски заосталим државама, које још заноси фотоморгана брзих промена, – да се оно не може решити, већ да се мора *решавати*. Да би радничка класа ушла у цивилизацију и да би добила свој удео не само у плодовима производње него и у њеној управи, њој је потребна извесна пред-спрема, које она у већини земаља још нема. Мере и установе социјалне политике су можда најбоља средства за оспособљавање радничке класе. А први предуслов за то јесте физичка, материјална и морална заштита радника од свих злоупотреба капиталистичког система.

Литература: Friedrich Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845). 4. изд., Штутгарт, 1913. – Louis Blanc, *L'organisation du travail*. Париз, 1848. – Yves Guyot и Sigismond Lacroix, *Histoire des prolétaires*. Париз, 1870(?) – Karl Marx, *Das Kapital*. I књ.; 6. изд., Хамбург, 1922. – Август Бебел, *Жена и социјализам*. Београд, 1910. – Н. Herkner, *Die Arbeiterfrage*. I и II св., 7. изд., Берлин и Лајпциг, 1921. – Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*. 4 свеске, на разним местима, нарочито књ. II; 6 изд, Минхен и Лајпциг, 1924. – Од истог: *Sozialismus und soziale Bewegung*. 6. изд., Јена, 1908, и *Пролетаријат*. Загреб, 1920. – R. van der Borght, *Sozialpolitik*, стр. 12 и даље, 483 и даље. – J. Conrad, *Wirtschaftspolitik*. гл. III. – L. v. Wiese, *Sozialpolitik*, гл. III. – „Arbeiter u. Arbeiterfragen“ и „Arbeiterfrage“, „Sozialdemokratie“, „Sozialismus und Kommunismus“ и др. чланци у *Handw. d. Staatsw.* и у *Wörterbuch der Volkswirtschaft*. – P. Pic, *Législation industrielle*, разне места. – G. Scelle *Le droit ouvrier* (1929). – L. Heyde, *Sozialpolitik*. 6. изд., 1930.

ГЛАВА IV.

РАДНИЧКА ЗАШТИТА.

Као одговор на разне злоупотребе од стране фабриканата и других капиталиста, морао је доћи читав низ мера у корист радника. Друштвени организам, нападнут у својим живим снагама, – и то на местима slabим и незаштићеним, – морао се бранити. У колико је са временом растао број људи, жена и деце, запослених у индустрији и изложених физичком и моралном пропадању, у толико је бивало све нужније да се држава умеша, у име општих, друштвених интереса. То није ишло лако. Пре свега, мешању јавних власти противило се начело на коме се пре сто година заснивао читав привредни живот: начело *слободног рада и слободне утакмице*, које се у то доба сматрало као неповредива светиња. Затим, није било силе која би смела и могла обуздати *младу буржоазију* у њеном замаху. Њу спутавати у експлоатацији радника значило је не само одузети фабрикантима потребну слободу за рад него и повећати производне

трошкове. И једно и друго смањивало је конкурентску моћ дотичне индустријске гране или целе једне привреде, према другим гранама и привредама. Ко би, у осталом, то учинио? Радници су били немоћни да се одупру; држава је била под непосредним надзором победоносне буржоазије, негде управо у њеним рукама.

Међутим, већ прве последице фабричког рада, нарочито за здравље и морал радника, биле су такве, да се јавно мњење морало узбунити и да се држава морала умешати. Прве мере су ишле у корист деце и жена; после се прешло на заштиту мушких одраслих радника. Најпре се смањивало радно време, а затим су прописивани хигијенски услови рада. Убрзо се почело исто тако водити рачуна о томе на који се начин раднику израчунава и исплаћује његова зарада и колико износи најамница. Нарочито велику бригу је увек задавао законодавцима рад на парче, који су Енглези назвали знојним системом (*sweating*). Упоредо са овом *физичком* и *материјалном* заштитом радника, изводила се њихова *морална* заштита, и то не само у корист младежи и жена, већ у корист одраслих: регулисан је њихов правни и морални положај, као уговарача према послодавцу, као личности и као чланова друштва.

Ове заштитне мере захтевале су један *идеалистички* полет, који се није могао очекивати код првих индустријалаца, па ни код њихових савезника на власти, у науци и у јавности. Случај Роберта Овена, Годвина, Бусикоа и других племенитих и далековидних фабриканата и трговаца остао је усамљен. Сви остали послодавци су гледали само свој приватни и непосредни интерес. Није их ни мало бринуло што се радничка класа израђала, што је она непрестано губила од своје телесне и духовне свежине, и што се њено израђање почело показивати на здрављу читаве нације: све већи број мртворођених, страховита смртност деце, велики постатак неспособних рекрута, опадање рађања а пораст побољевања и умирања, све чешћа убиства и самоубиства, све бројнији разводи бракова, ванбрачна деца, и т. д. Али, ако су појединци могли затварати очи пред овим чињеницама, наука, јавност и држава нису. И гласови протеста су се јавили: најпре од појединих писаца и идеолога: затим од научника и одговорних државника. Држава је интервенисала, најпре у фабрикама највише заgroженим; затим за читаве индустријске гране; најзад, у корист свих најамних радника запослених не само у индустрији, већ и у занатима, трговини, па и за пољопривредне раднике, чиновнике и немештенике.

Обележила се, дакле, еволуција у три правца: 1) С обзиром на *предмет заштите*, од физичке прешло се на материјалну, па на моралну; 2) Од *посебног*, заштитно радничко законодавство је постало *опште*, најпре у националном, затим у међународном оквиру; 3) *Отпор послодаваца* бивао је све мањи, у колико је идеја о друштвеном и трајном интересу захватила све више књижевне, политичке, научне и привредне кругове. Ми ћемо овде проучавати радничку заштиту с обзиром на њен предмет (*физичка, материјална, морална*), а упоредо ћемо истицати и њена друга два вида: све општији карактер радничког законодавства и све слабији отпор послодаваца.

I. Физичка заштита.

Од свих последица фабричког система производње, духове су највише запањиле опасности које прете радничком здрављу и које га очигледно руше. У

трци за зарадом, мало који радник бира посао који одговара његовим телесним способностима и душевним подобностима. Ако је у почетку и радио згодан посао, доцније са заната који му је одговарао прелази на друге, да би избегао гладну смрт. Још горе је што у фабрику улазе деца и жене, за које у опште није ни та средина ни тај рад. Индустрија и машинизам су дошли као историска нужност, и савремено човечанство се више не може ни у ком случају лишити њихових услуга, као ни богастава која они пружају. С друге пак стране, друштво не може жртвовати живе снаге великог броја својих чланова, – и то оних који су најзаслужнији, јер раде, – нарочито и оним земљама где они чине већину нације. Шта друго остаје, него да се фабрички и индустријски рад организује тако да не наноси штете радничком и народном здрављу, или бар да се та штета сведе на најмању меру?

У томе смислу, од сто година на овамо, чињени су велики напори, најпре у капиталистички развијеним земљама, затим и у осталима. Ти напори су имали ове циљеве: 1) да се радници *обезбеде свих опасности* од пожара и других несрећних случајева при раду; 2) да се у радионицама заведу *хигијенски услови рада*; 3) да се *радно време* ограничи и да се свакоме раднику пружи довољан дневни, недељни и годишњи *одмор*; 4) да се нарочита заштита пружи *деци и младежи*; 5) да се исто тако посебно заштите *девојке и жене*.

Први заштитни закон донет је 1802 године у Енглеској, и он се односио на рад нејаке деце. Ту се законодавство развијало поступно, током целог 19. века, обухватајући увек нове категорије радника и уклањајући једну незгоду за другом. Остале земље су се користиле свима искуствима Енглеске. При крају прошлог века почели су се појављивати општи закони, са више реда и система. Такви су и наши текстови: закон о радњама од 1910 за Србију и закон о заштити радника од 1922 за целу Југославију. Они садрже прописе о свима побројаним заштитним мерама. Ево како те мере изгледају, у разним страним законодавствима и код нас.

1. Безбедност на раду. Ово је прва и основна заштита која се пружа свима радницима запосленим ван своје куће, без обзира на то шта и како раде. Док у занатској радионици није човеку претила никаква опасност дотле се у фабрикама, где се огромне машине окрећу независно од воље и домашаја оних који раде; у рудницама који роне све дубље у земљу, са читавим низом подземних спратова; на циновским грађевинама и другим инсталацијама, – свакога часа може десити страховита несрећа, не само појединцу, већ и већем броју радника. Да и не говоримо о пожару који за час букне у предузећима где се ради са ватром, експлозивима, запаљивим гасовима и материјама и са електриком, – то значи у свима предузећима.

Кад је реч о *несрећним случајевима на раду*, треба уочити да је то једно од најважнијих и најтежих питања социјалне политике у опште и радничког законодавства посебице. У колико се машинизам више развија, у толико фабричка и индустријска средина бива све опаснија. Радник више није господар над огромним машинама и алатима поред којих се налази и којима рукује. Он може лако да страда без своје кривице: или услед непажње која долази од преморености или од живчане растрганости. Ако оставимо на страну питање *одговорности и накнаде* – о чему ће бити речи у глави о осигурању радника – законодавац мора да пропише разне мере које би имале да *спрече* и да *избегну* несрећне случајеве. У свима културним земљама, на томе је већ прилично рађено. У нарочитим законима,

или чешће, у законима о заштити, инспекцији или осигурању радника, до ситница су предвиђене све мере предострожности које имају за циљ да те опасности од несрећних случајева сасвим уклоне или бар сведу на најмању меру. – Особито велика пажња се полаже на две ствари: 1) да се све машинерије са сваке тачке у предузећу могу *зауставити* од једном, чим се деси нешто необично; 2) да за случај *пожара* постоје многобројни излази са вратима која се лако и у поље отварају, и да су све просторије снабдевене направама за гашење, бар у првом тренутку, док не стигну ватрогасци. Државне надзорне власти воде рачуна да ли су све ове мере безбедности предузете, и у случају неизвршења законских прописа и њихових наредба кажњавају послодавце. У тежим случајевима, или као последњу и највећу казну, оне могу наредити потпуно затварње предузећа опасног по живот, као и рушење зграда и постројења којима нема сигурна лека.

У новије време, ово питање је добило много већи опсег него што се могло предвидети. Оно се проучава у вези са читавом *организацијом производње*, не само у техничком, већ и у економском и социјалном погледу. Тако је на пр. запажено да, – при једнаким мерама безбедности, – број несрећних случајева расте у колико је *већа брзина* при раду, код машина и код људи. Та брзина међутим бива све већа од кад је уведен фабрички систем: и послодавци и радници (нарочито кад су плаћени од комада) стално је увећавају. Статистике показују, затим, да је број несрећних случајева много већи у доба *привредног полета* него у време кризе, када опада не само апсолутно него и релативно. То значи да несрећни случајеви нису само једна техничка, него и економска и социјална појава. – Нужне су пре свега чисто *техничке заштитне мере*: све опасне машине или опасни делови на њима, као и кајиши, треба да буду заклоњени од додира; парни котлови се морају често прегледати; степенице, мостови, скеле и друга постројења на зградама у тунелима и рудницима морају бити од доброг материјала и учвршћени; гвоздени конопци за лифтови у рудницима, морају се прегледати и мењати; забрањено је да се машине чисте и подмазују док су у покрету; и т. д. Али ни то није довољно. Морају се и *послодавци и радници заинтересовати* да строго поштују порписане заштитне мере. То се постиже најпре тиме што се за послодавце одређују високе казне кад се несрећан случај деси њиховом кривицом. Други је начин да сами радници врше надзор над постројењима. Трећи: да државни надзорни органи на лицу места изричу казне и помажу раднике у вршењу надзора.

У *Немачкој* постоје стручне задруге за осигурање од несрећних случајева. Оне су овлашћене да свака на своме подручју прописују мере безбедности које треба увести у поједина предузећа, да повећавају доприносе оних послодаваца који нису довољно обезбедили своје раднике као и да кажњавају до 60 марака оне који не извршују њихове наредбе. Ове задруге, установљене законом о осигурању радника, добиле су новелом од 1925 право да ударају још веће казне. Доцније се увидело да се претерало, па је наређено да државни инспектори проверавају да ли су захтеви радничке задруге у складу са законским обавезама послодаваца. – У *Француској* постоји слична установа, али само за руднике. То су т. зв. „повереници за радничку безбедност“, установљени законом од 1890, после учесталих рударских несрећа у угљеним басенима Лоаре. Поверенике бирају на три године сами радници, међу својим друговима који имају навршених 25 година и који раде у окну бар од пре пет година. Њихов је задатак да најмање два пута месечно обиђу

све подземне радове (окна, галерије и градилишта), да проверавају, да ли су предузете све мере безбедности, као и да утврђују узроке несрећних случајева. Њима држава плаћа извесну накнаду, а за случај немарљивости или злоупотребе може их суспендовати и сменити. – Ови повереници су се најраније појавили у *Енглеској*. Тамо су их, као доцније у Француској, рударске компаније дочекале са неповерењем. Али они су дали одличних резултата: број несрећних случајева се знатно смањило. Према њима су радници много слободнији и поверљивији него према надзорним инжињерима. – У *Америци* се међу радницима води особита safety пропаганда, која их учи и потстиче да избегавају у спречавају несрећне случајеве.

Доказано је да се *алкохоличарима* дешава 150-200% више несрећних случајева него другим људима. Зато је, као нарочита мера обезбеђења, у многим земљама забрањено уношење алкохолних пића у радионице. У томе погледу су врло строги белгиски и аустриски закони. Примећено је да на железницама и паробродима велики број несрећа долази услед тога што је особље било у напитом стању. Употреба алкохола у току вожње много је лакша него у фабрици, и зато се ово зло може лечити само на два начина: или најстроже кажњавати све оне раднике и службенике који се ухвате у пијаном стању, или, још боље, за ове важне и судбоносне послове узимати само људе који никако не употребљавају алкохолна пића. У Северној Америци је примећено да се број несрећних случајева у фабрикама и у саобраћају необично смањило од кад је уведен суви режим (прохибиција).

У *Југославији*, већ пре рата су постојали извесни законски прописи са циљем да радницима пруже што већу безбедност на раду. У Хрватској и Славонији, Међумурју и Војводини важио је све до 1922 године, т. ј. све до закона о заштити радника, мађарски обртни закон (законски чланак XVII, од 1884), који је наређивао ово: Сваки сопственик фабрике био је дужан да подигне и одржава сва постројења која имају да пруже радницима потпуну безбедност живота и здравља. Доцнији закон о инспекцији рада од 1893 (законски чланак XXVIII) још ближе одређује како ће се спречавати несрећни случајеви, т. ј. какве све мере послодавац мора предузети у томе циљу. – У Словенији и Далмацији важило је до 1922 аустриско законодавство (новела од 1885, допуњена 1905 и 1913), које се угледало на пример западно-европских држава. Министар трговине имао је право да у оквиру закона прописује опште мере за заштиту радничког живота и здравља, нарочито у извесним опасним или нездравим гранама. За руднике, постојали су специјални прописи закона од 1887, 1894 и 1911. – У Босни и Херцеговини, важили су ови текстови: рударски закон од 1881, закон о инспекцији рада од 1909 и уредба о каменоломима од 1913, све сама обична угледања на аустриски рударски и обртни закон. – У Србији није било никаквих прописа у том погледу све до закона о радњама 29. јуна 1910, који је ступио на снагу 1. јула 1911. Еснафска уредба од 1847 претрпела је извесне измене 1849, 1853 и 1873, али ту о заштити радника још није било речи, као ни у нацрту који је Таушановић радио крајем 80-тих година, ни у нацртима Милића Радовановића (1903) и Косте Стојановића (1907). Сви ови текстови, у осталом, никад нису озакоњени.

У закону у радњама (чл. 85), говори се о накнади коју послодавац дугује раднику или његовој породици после несрећног случаја који би наступио „његовом

кривицом или због његовог нехата“, као и о кривичној одговорности услед тога, али се не каже које мере је послодавац дужан да предузме за физичко обезбеђење својих радика. У ствари, безбедност је била посве рђава: несрећни случајеви су се врло често дешавали, нарочито у рудницима и у фабрикама са машинама. Неуки сељаци-радници страдали су често: *Радничке Новине* су имале скоро свакодневно рубрику „жртве рада“...

Закон о заштити радника од 28 фебруара 1922 садржи у овоме смислу једну општу одредбу, која ни касније није ближе одређена: „Власници предузећа дужни су старати се да се радионички простори, машине, алати и материјал одржавају тако, да је здравље и живот радника обезбеђен“ (чл. 31). У првој тачци истога члана налази се ово нешто ближе упуство: „Машине и машински делови, који су при додиру опасни, морају стално бити затворени“. Даље четири тачке говоре о хигијенским условима рада: њих ћемо наћи мало даље. Закон о осигурању радика (чл. 115-117) овлашћује Средишни уред за осигурање радника да на основу извештаја односно предлога окружних уреда, захтева нове мере за безбедност радничког живота и здравља. Преко министра социјалне политике, он ће се постарати да се примећени недостатци уклоне или поправе. За послове који се налазе у приватној управи, уред ће нужне мере наређивати у споразуму са надлежним инспектором рада, а у државним предузећима тражиће преко министра социјалне политике да се дотичне мере безбедности уведу. Сам Сред. уред може одредити да послодавац, који не би увео тражене мере безбедности, плаћа докнадни допринос. Тај докнадни допринос може износити и два пута онолико колики је послодавчев принос за осигурање у болести, а послодавац га не може одбити од зараде осигураних радника или намештеника. Средишни уред може учинити још и ово: уврстити предузеће које не изведе прописане мере опрезности или не постави заштитне направе, у виши разред таблице опасности. А ако је овакво предузеће већ у највишем разреду опасности, оптеретиће га двоструким доприносом. Овај закон предвиђа да све опомене и прописане мере опрезности буду на местима где се ради видно истакнуте, да би их свако могао читати (чл. 118).

Поред свих ових мера безбедности, несреће на раду су још увек врло честе. Оне не долазе само од несигурних постројења и од незаштићених делова на машинама, већ су резултат читаве *индустриске средине* у којој се радник налази и која утиче на његово телесно стање и душевно расположење. Да би се избегли или бар проредили несрећни случајеви, мора да се мења сама та средина, у првом реду да услови под којима људи раде буду што повољнији.

2. Хигијенски услови рада. Често се наводе речи француског државника Фресине-а: „Већина индустрија, могло би се скоро рећи све индустрије су нездраве“. Оне нису претеране. Рад се обавља у затвореном простору, са прљавим предметима или бар у прашини од отпадака, често у влажним и недовољно осветљеним локалима, некад у сталном додиру са отровним материјама и гасовима. Опасност од заразе је честа; опасност од лаганог али сталног тровања сигурна. Законодавство је имало да уклони или бар умањи све ове опасности, и оно је то у извесној мери већ учинило. Али законодавац мора да је стално на опрези: иначе ће нове незгоде које непрестано притичу порушити његово дело. Друга опасност: чим

контрола попусти, послодавци, па и сами радници, склони су да занемаре прописане здравствене мере.

Које су то мере? Има их безброј, и сваким даном их је више. Оне се односе: 1) на *место* где се ради, које треба да буде здраво и безопасно; 2) на саме *предмете* којима се радници баве, и који могу да буду извор *заразе* и *лаганог тровања*: то су „опасне индустрије“ и 3) на извесне нарочите начине рада, као што је на пр. *рад код куће*, у трговинама, апотекама, и т. д. За све ове категорије послова и опасности донешени су читави закони, или су, у границама општих прописа, издаване уредбе, где се у појединостима набрајају нарочите мере које послодавац мора предузети. Неке просторије су чак затворане, као што су многе отровне материје просто избачене из употребе.

а) *Опита радионичка хигијена*. Да би *радионице*, рудокопи, разна градилишта и у опште сва места где се ради били здрави, разни закони прописују: да се просторије за рад подижу на здравом терену, далеко од загађених и подводних места, и да унутра имају довољно ваздуха, да су ветрене, суве и довољно осветљене, да се зидови, стубови и наслони премазују масном бојом: прашина и водена пара, дим и гасови морају се скупљати и евакуисати или пак неутрализовати; за персонал ваља да постоје ван радионице нужници са канализацијом, као и добра вода за пиће, сала за ручавање и одмор, а негде и станови. Код извесних радова, тешкоће и незгоде се умањују нарочитим средствима: тамне наочари код топионица, маске против отровних гасова и прашине, затворене наочари код туцања стакла и камена; гумене чизме за рад у влази и води, кожна одећа за рад у хладним просторијама. Да просторије где се ради не би биле пренатрпане, предвиђа се кубатура ваздуха у њима с обзиром на број радника: око 10 m^3 на лице које стално ради или око 11 за радионице где се ради и прековремено. Да би се контролисала топлота, наређује се да у свакој радионици буде намештен термометар, који стално треба да показује одређену меру. Ради обнављања ваздуха, поред довољног броја врата и прозора, прописани су вентилатори, и нарочити апарати за уклањање прашине, гасова и разних отпадака. За трговачке радње, где продавачи и продавачице служе стојећи, у неким земљама је наређено да особљу мора стојати на расположењу одговарајући број столица, како би се с времена на време могли одморити (Француска, Немачка, Аустрија и т. д.), а с друге стране је забрањено да се продаја врши по рђавом времену, напољу и у недовољно заклоњеним локалима (Француска, Немачка).

У *Југославији*, хигијена рада од скоро се негује, и још данас је на врло ниском ступњу. Пре рата, главна брига радникова је била да се запосли и да добије што већу надницу. „По ужасној смртности, пише Драгиша Лапчевић, и по необичном беснилу туберкулозе, може се рећи да смртоноснијих радионица и станова тешко где у културном свету још може бити него у Београду.“ На радника долазило је обично највише по 5 m^3 , а у једној радионици је било свега $1,37 \text{ m}^3$. У унутрашњости Србије, стање је било још горе, нарочито у ћумезима занатских радионица. Прилике су биле можда нешто повољније у Хрватској, Славонији и Војводини, као и у Словенији, где је већ постојало мађарско и аустриско радничко законодавство. Закон о радњама није садржао ни једне одредбе о хигијенским условима рада. Закон о заштити радника од 1922 прописује власницима радња изванредан број мера у овоме погледу. Поред оне опште, наредбе о безбедности

здравља и живота, коју смо горе навели, он прописује: 1) да се радионице добро осветљавају, чисто одржавају и проветравају; 2) да простори за рад не буде препуњени радница; 3) да у фабричким просторијама где радници и ручавају буде простора где ће се особље умивати и ручавати, и да они задовољавају хигијенске услове (чл. 31). То је све. Прописи су сасвим општи, недовољно одређени. Од инспектора рада зависи како ће се они тумачити, и у колико ће бити спроведени.

б) *Нездраве и опасне индустрије.* Предмети са којима се радник бави, сировине или материје, могу представљати нарочиту опасност за његово здравље и изазивати особите т. зв. *професионалне болести*. Против њих радник није довољно заштићен општим хигијенским прописима, и у многим земљама донешени су нарочити закони о тим *нездравим* или *опасним индустријама*. Овде се сам производни процес обавља са таквим материјама и у таквим околностима да је радник стално или повремено изложен опасности да се зарази или да се отрује. Ту више не помаже проста хигијена рада, већ је нужна права професионална хигијена, која има поменуте опасности да сведе на најмању меру. Главне врсте ових болести долазе: 1) од удисања *прашине* и честица од металних, минералних, биљних или животињских састојака, и које нападају нарочито плућа: смртност код радника тих струка је услед тога знатно повећања; 2) од удисања извесних *отровних честица* од: олова, живе, цинка, бабра и др.; 3) од рада са директно опасним и *отровним материјама*, као што је фосфор, оловно белило у бојама, загушљиви и запаљиви гасови, угљена киселина, ацето-арсеник, и т. д. Неки закони, на пр. немачки од 1906 и француски од 1909, већ одавно су забранили употребу оловног белила у бојењу и фосфора у изради жижица.

Све ове индустрије, – као и оне у којима се производи или употребљава водена пара и електриците, па рад и згуснутом ваздуху (испод воде), бељење, штављене кожа, индустрија гасова, израда цигара, дување стакла (сифилис), и т. д., – подвргнуте су нарочитом надзору. За неке постоје посебни закони. Строжији надзор се врши и над железницама, лађама и у рудницима, али ту се више мисли на безбедност него на хигијену. Да би се употреба *фосфора* при изради жижица онемогућила потпуно у свима земљама, државе чланице Друштва Народа обвезале су се, 1919 године, конвенцијом која је донета на Вашингтонској Конференцији М. О. Р., да ће на својим подручјима забранити производњу, увоз и употребу жижица које би имале у себи белог (жутог) фосфора. Још значајнији је можда напор за сузбијање употребе *оловног белила* у бојама, које изазива оловно тровање. Овим се је забавила трећа Општа Конференција М. О. Р., у Ђенови 1921, али смо још далеко од циља: на самој Конференцији, оштро су се одупрли нацрту конвенције послодавачки и владини изасланици из оних земаља које немају цинка већ располажу оловом (Канада, Аустралија, Шпанија). Ова питања и даље занимају не само национално већ и међународно законодавство. Тако се 6. Конференција Рада бавила пословима у дувању стакла и карбонозним заразама, 7-ма у опште професионалним болестима, док се 11-та више занимала начинима како да се избегну несрећни случајеви.

Првау прописивању радионичке хигијене, *Енглеска* предњачи и у погледу опасних индустрија и радова. После општег закона од 1878, – који је више пута допуњаван, док није кодификован 1901 и 1916, – изишао је безброј уредаба за поједине гране и послове, нарочито за производњу оловног белила, жижица,

електричних акумулатора, хромата поташе, за чешљање вуне, и т. д. Сличне законе имају напредније енглеске колоније и доминије, нарочито Канада, Аустралија и Нови Селанд. – *Немачки* закон од 1891 у велико се угледао на швајцарско (1871) и енглеско законодавство, али су га доцнији закони и новеле у многе употпунили и усавршили, нарочито што се тиче хемиске индустрије. – *Италија* је врло рано добила необично развијено здравствено законодавство: закон од 22 децембра 1888 јесте здравствени кодекс, можда најпотпунији од свих. – *Француски* основни закон од 1893 више пута је прерађиван (1903, 1912, 1916, 1919). – Развијено је у овоме смислу и законодавство *Аустрије, Белгије, Сједињених Држава*, и т. д.

За *Југославију* важи чл. 31 закона о заштити радника. Поред општих услова радничке хигијене, тач. 5 нарочито прописује: „да употребљене сировине или израђена роба не буду заражени, те да тиме угрожавају живот и здравље радника“. – Никаких ближих одредаба нема о појединим опасним индустријама ни пословима. Наша држава је ратификовала Вашингтонске конвенције, те се тиме обвезала да не допушта производњу ни потрошњу жижица са белим фосфором. Што се тиче оловног белила, министар социјалне политике и народног здравља прописао је 9. маја 1931 правилник о његовој употреби. Она је у начелу забрањена. Изузетно је допуштено употребљавати беле боје које не садрже више од 2% олова. Ова забрана неће се примењивати на железничке станице и творнице вагона. Банске управе могу, по саслушању послодавачких и радничких комора, допустити да се оно употребљава и у индустријским предузећима, као и код декоративног бојадисања и код предења и чишћења орнамената. Но у свима овим изузетним случајевима, за дотичне радове не смеју се употребљавати жене и младићи испод 18 година. За ове последње, банска управа може допустити да раде на тим пословима само ако изучавају занат, и то најдуже 6 недеља.

в) *Рад код куће*. У вези са хигијеном, поставило се и питање: како заштитити од рђавих здравствених услова оне људе који не раде у фабрикама и великим радионицама, већ *код куће*? За њих нема свих опасности по живот које налазимо у предузећима где су циновска постројења и огромне машине. Али они су у толико више изложени свима незгодама нехигијенског рада, што им је стан у исто време и радионица: јавна контрола је тиме отежана или чак онемогућена. Кад ради за свој рачун, радник је формално самосталан, и на први поглед није изложен експлоатацији. Стваран положај оваквог мајстора је често гори него фабричких најамника. Може се мислити како је очајно стање оних којима је он послодавац. Социјална политика узима у заштиту ову последњу врсту радника нарочито у погледу зараде, као што ћемо видети. Али њој не могу бити равнодушни ни хигијенски услови под којим они раде. То није ни мало лак посао: станова и соба у којим сиротиња ради толико је да се једва може говорити о неком надзору. Ипак су нека законодавства покушала да и у тај рад унесу један минимум хигијенских услова.

Питање се најпре поставило у *Енглеској*, и то врло рано: још 1844, једна анкета је показала ужасе домаћег система, који су после назвали „знојним“, по послодавцима који су немилосрдно знојили своје раднике. Прва мера је била да се нареди свима да истакну фирму, и тиме привуку пажњу здравствене полиције. 1907, наређено им је да воде списак својих радника и пријављују их властима, као и да обуставе рад чим се појави у кући каква заразна болест, нарочито у производњи

одела и рубља. – *Француски закон* подвргава надзору инспектора рада и све оне домаће радионице у којима постоји каква механичка справа, парни казан, електрични или какав други мотор. – 1911, *Немачка* је добила прави закон о домаћем раду. Он сматра као радионице и оне просторије где се станује, спава или кува, ако се ту обавља још и какав привредни посао, и тражи да буду испуњени сви хигијенски услови, како што се тиче саме радионице тако с обзиром на предмете којима се рукује. Инспектори могу у такве станове улазити и ноћу: ово је добро, јер су у домаћем раду могућности исисавања још веће него у самим фабрикама. У новије време, Немачка је пошла корак даље. Она је забранила да се извесни послови у опште раде на дому. 1913, ова забрана се је односила само на прераду дувана, а после се проширила на рад са целулоидима, на горење, сечење и дортирање крпа и траља сваке врсте, на израду ствари од гуме, на лепљење гумених капута, на рад са филмским тракама и отпатцима. Од 1927, забрањено је по кућама правити и слаткише, пециво и тесто. – У *Аустрији* су кућни мајстори такође обавезни да истакну фирму, као и да саопштавају списак свога особља, и да воде књигу израђене робе. У неким гранама, домаћим мајсторима је забрањено да држе ученике и раднике који нису чланови њихове породице. – У *Сједињеним Државама*, 1883 забрањено је у спаваћим собама правити цигарете, а ускоро затим израђено је у разним државама Сев. Америке читаво законодавство о домаћем раду. За извесне послове, нужно је нарочито одобрење, и њега мора тражити сам сопственик куће: тако је надзор сигурнији. Предвиђена је тачна кубатура просторија у којима се ради, што није случај скоро нигде у Европи. А од 1913 сасвим је забрањено израђивати по кућама животне намирнице, лутке, одело за лутке, и за децу. Дејство ових прописа било је знатно: велики број радника морао се селити, а многе куће су срушене или преправљене. 1920 почела је да ради једна мешовита комисија радника и послодаваца: она је открила многе домаће радионице, које су морале бити укинуте због рђавих здравствених услова.

У *Југославији*, још нема нарочитих прописа и домаћем индустријском раду, ма да је та врста радиности прилично развијена, не само у градовима већ и на селу (Хрватска, Словенија). Закон о заштити радника се до душе односи на сва предузећа и радње у којима је запослено помоћно особље, али се под предузећем разуме само онај организован рад који се обавља на нарочитим за то одређеним местима. Од заштитног надзора се изузимају она предузећа у којима раде само чланови једне породице. Ако би се закон строго тумачио, под његов удар би морали доћи и сви они станови који су уједно радионице, а где ради и друго помоћно особље осим чланова породице. Али закон се строго не тумачи и у опште се слабо примењује, чак и за права индустријска предузећа: може се мислити како је са регулисаним домаћим радом.

3. Ограничење радног времена. Ако се остави на страну посебна заштита деце и жена, ни једна мера социјалне политике није изазвала већу кавгу него ова. Послодавцима, који су се бунили што се увећавају производни *трошкови*, придружили су се идеолози са проповедима о *слободи* свакога човека да располаже собом и да ради колико хоће. А овима су притекли у помоћ економисти и техничари, тврдећи да се за мање часова *мање произведе*, и да се тиме сече грана на којој седи наша цивилизација. Суштина је пак у томе што капиталисти нису хтели допустити да им машине стоје, да се ватре пале више пута, речју, да се *прекида*

захуктано дисање модернога чудовишта што се зове фабрика. Искуства неких подузетника и доцнија научна истраживања су показала да су све ове бојазни биле претеране. Утврђено је да свако скраћивање радног времена не смањује производњу, и да произвођачка способност радникова чак расте, ако се радно време скраћује поступно и ако се диже његов општи ниво, нарочито ако се више одмара и боље храни. По себи се разуме да ће производња расти, – и при скраћеном радном времену, – ако се уведу *нове машине* и усаврше *методи рада*. У овоме последњем случају постоји опасност да се јако повећа *радни интензитет*, и да се радник за 10 или 8 часова замори више него раније за 12. То се особито дешава у оним фабрикама где се употребљава систем „покретног ланца“: ту причвршћени предмети брзо пролазе поред радника који послује не мичући се са свога места. Замор је тако исто врло велики код механичке и аутоматске производње, где је радник потчињен ритму машине. Али сви ови усавршени методи не говоре за продужавање радног времена, већ обрнуто за његово скраћивање. Зар Форд после 8-часовног радног дана није увео 7-часовни, и зар у новије време не уводи петодневну недељу? Са скраћивањем радног времена иде упоредо усавршавање технике, – да се не би смањила производња ни увећали производни трошкови; обрнуто, технички напретци омогућавају да се скрати радно време: зато захтевају одморнијег и пажљивијег радника.

Ово не значи да свако скраћивање радног времена доноси увећање производње. Ко би то тврдио, ишао би у другу крајност. Има послова где се рад састоји више у *присутству* и *надзору* него у правом телесном и духовном напору. Тако је са радом разних настојника, служитеља, магационера, и т. д. Има, с друге стране, послова где се рад не може ма у ком тренутку прекинути без велике штете, као у *пољопривреди*, нарочито у повртарству, цвећарству, и т. д. Хоће ли се ту радити дуже него у индустрији? У почетку хоће, јер људи запослени и тим гранама нису још довољно јаки да извојште скраћење радног времена. Са временом, ова реформа продире свуда, па чак и у пољопривреду, поред свих тешкоћа које томе стоје на путу. Њу овде не носе економски и технички разлози, као у индустрији, већ *социјални*: и ове врсте радника хоће да живе као људи, да имају своју слободу. Исти разлози говоре за скраћивање радног времена у доба депресије, кад се јавља велика *незапосленост*: да би што већи број људи дошао до зараде, треба сви да раде мање часова дневно. То данас свуда захтевају радничке организације, као један од лекова за светску привредну кризу.

Кад је једном победила мисао да се радно време *може* скратити без опасности по производњу, и да је то *неужно* за телесни и духовни живот радника, још увек је остало неколико спорних питања: 1) *ко да се користи* том мером, да ли само малолетници и жене, или и одрасли; 2) *до које мере* треба скраћивати радно време, и постоји ли неки *нормални* или *оптимални радни дан*, који би важио за све раднике и за све струке; 3) који су *изузетци* од општег правила; 4) како да се реши питање *ноћног рада* и *ноћног одмора*, за поједине врсте радника и послова; 5) како да се уреди *недељни одмор*, који је од увек постојао, а сада се мора провести друкчије, услед савремених техничких друштвених прилика; 6) шта да се учини како би радници *најбоље искористили вишак слободног времена* који добијају овим разним реформама.

Први је Роберт Овен, отац социјализма, скратио радно време у својој фабрици у Њу Ленарку, 1815 године, од 14 на 12 часова. Четири године доцније, донет је први законски пропис о томе: малолетници од 9-16 година не смеју радити више од 12 часова. Тако је почела да се остварује једна крупна социјална реформа која се после проширила на све раднике и на све струке, добила свој нормални вид у 8-часовном дневном раду, у регулисању ноћног рада и недељног одмора у целом свету, као и у читавом низу мера за физичко и културно подизање радника у слободним часовима.

а) *Ко се користи ограничењем.* У почетку је изгледало природно да радно време треба скратити само за малолетнике и жене, можда за раднике запослене у рудницима, на лађама и још у неким тежим струкама. За особље једног истог предузећа, радно време је често трајало различито дуго. Тако су у *Француској*, пре закона о 8-часовном радном дану од 1919, у исто време постојала три разна режима: деца, младићи, жене и радници запослени у истим просторијама остајали су на послу 10 часова; одрасли радници који раде и засебним одајама (у фабрикама и мануфактурама) остајали су 12 часова; изван фабрика и мануфактура радно време законски није било ограничено. У рудницима, на лађама и на железницама радило се краће, а у пољопривреди, трговини, занатима и слободним занимањима није било никаквих законских ограничења. Контрола је услед те разноврсности била врло тешка, скоро немогућна, а и самим послодавцима и радницима ове разлике су јако сметале. Зато се, после закона од 1904, мало по мало уопштава радни дан од 10 часова, који ће, после 1919, бити замењен 8-часовним. У истом циљу, извршено је поступно изједначавање у трајању одмора, по начелу: „улазак у радионицу, одмор и излазак у исто време за све“. Тако је француски законодавац омогућио радницима у извесној мери да обнове свој породични живот: чланови исте породице могли су проводити неколико часова заједно код куће.

Слично су се развијали ти односи у осталим европским државама. *Енглески* закон од 1819 ограничавао је радно време на 12 часова само за сецу и малолетнике до 16 год. Закон од 1833 увео је за децу недељу од 48 часова рада, што је већ значило прву победу 8-часовног рада. 1844, заштита се од деце и младежи проширила на жене, а 1847 и 1848 и на извесне врсте одраслих радника: најпре 11, затим 10 часова дневног рада. За рударе, радно време је већ 1887 ограничено на 6, па и на 7½ часова стварног рада. У последњој десетини 19. века, радничка заштита се проширила на трговину и саобраћај, а појачала се у корист рудара. За разлику од прилика на континенту, овде су законски прописи били скоро савршено примењени. Жалба на гажење закона било је 1895 године свега 156, а 1900 број је спао на 41. Период од 1910-1920 био је обележен великим привредним полетом. Цене су скакале, а радници су тражили и добили реформе за које се до скоро сматрало да су утопије: у рудницима законски, у осталим гранама стварно, а негде и формално, путем колективних уговора, уведен је 8-часовни радни дан. Енглеска је остварила конвенције Вашингтонске Конференције од 1919, унела њене одредбе у свој закон од 23. дец. 1920. Она је увела, као опште правило, 8-часовни дан, са „енглеском недељом“, т. ј. са недељним одмором од 36 часова који почиње у суботу на подне. Закон допушта извесне изузетке, са нарочито плаћеним прековременим радом, али не за све раднике, на пр. не за жене које раде у текстилним фабрикама.

У Немачкој се такође почело ограничавање радног времена са децом и младићима до 16 година (1853), и отишло се чак даље него у Енглеској: радна недеља у Пруској није смела износити више од 51 часа, док је у Енглеској могла трајати и 69 часова (48 за децу од 9-13 година; 69 за оне од 14-18). После стварања Царства, донешено је неколико закона и новела за читаву државу, док новела од 1891 није за раднице увела 11-часовни радни дан, који је закон од 1910 свео на 10 часова, за раднице и за младиће испод 16 година. За рударе и за раднике запослене у прегрејаним просторима (преко 28⁰С), новела од 1905 увела је 6-часовни радни дан. Законом од 12. нов. 1918, уведен је као опште правило, – за све врсте радника и за све струке и послове, – 8-часовни дан: то је био први плод младе немачке Републике. О изузетцима од тога правила имају се споразумевати раднички и послодавачки савези, у колико у самом закону нису предвиђени неки особити случајеви (опасност за опстанак предузећа, виша сила, и др.).

Сједињене Државе су за мање година прошле кроз све оне фазе које су Енглеска и друге индустријске земље познале кроз читав један век. Још 1840 године, уведен је 10-часовни радни дан, али само у државним бродоградилницама: у Америци је у опште чест случај да државна предузећа предњаче у завођењу социјално-политичких мера. Од 1866, 8-часовни дан постоје главном тачком у програму радничких савеза, а већ 1868 он се и уводи за све државне раднике у Унији. Онда се много поправља положај деце и жена, нарочито у држави Колумбији. 1907 године, председник Рузвелт проглашује да у предузећима која лиферију држави не сме да се ради више од 8 часова, и да је „увођење 8-часовног радног дана циљ коме се неодступно мора тежити“. 1909 је он уведен за децу испод 16 година; 1914 за све жене; 1915 на свима међудржавним железницама и на лађама, а 1919 за све врсте радника. Овде је наведено само опште законодавство, које важи за све државе Уније, или бар за већину. Поједине државе су ишле брже, и много раније почеле скраћивати радно време, нарочито за неке теже радове (рудокопи, цемент, дуван).

У *Југославији*, најпре је законски ограничено радно време у покрајинама које су спадале у Аустро-Угарску. У *Хрватској*, *Славонији* и *Војводини*, закон од 1884 одређивао је да деца испод 14 година могу радити највише 10, а она испод 14 највише 12 часова, рачунајући ту и школске часове. Од 1911, жене су могле радити највише 13, а у рудницама, на грађевинама и у саобраћају највише 11 часова. За остале раднике, радно време је било како где, према отпорној снази њиховој: типографи су колективним уговорима успели да га већ 1837 године сведу на 11 и по часова, а 1869 на 10. Осамдесетих година 19. века, свеснији радници у Загребу и Осеку освојили су 12-часовни радни дан, док су други још увек радили више. У почетку 20. века и све до Рата, радно време за већину занатлиских струка у већим градовима освојен је, штрајковима и синдикалном борбом, 10-сатни радни дан. – У *Босни и Херцеговини*, од 5. јула 1908 уведен је 10-часовни рад за особље у државним творницама дувана; само суботом радило се 9 часова. Из аустриског рударског закона пренесена је 1913 године одредба по којој се младићима испод 16 година забрањује ноћни рад, а дневни се утврђује на 8 часова. За све раднике од преко 16 година, радно време у фабрикама и великим предузећима износило је 11 часова. – У *Србији*, до закона о радњама, радно време у опште није било регулисано. Радило се 12 и 14, па и 16 часова. У занатима и кућном раду, ишло се и

до 18 часова. У лесковачким фабрикама штофа радило се без прекида: дневна смена 13, а ноћна 11 часова. У фабрици шешира у Београду радило се 11½ часова, у штофари 12 часова, у млиновима и пекарама 13; јорганције су ишле до 17 часова, док су кројачи радили 11 и 11½, а типографи: старији 10 а млађи 12 часова. Закон од 1910 утврдио је, као опште правило, 10-часовни радни дан за све индустриске и занатске раднике, но с тим да, „у случају нагомиланог рада за време најживље радне сезоне“, министар Народне Привреде, по саслушању комора, може одобрити повишење за 2 сата, који се „плаћају оделито“ (чл. 60). Женскиње у опште и мушки испод 18 година не смеју се употребљавати ни на какав ноћни рад (чл. 61). Радници испод 16 година не смеју радити више од 8 часова, нити се у опште смеју употребљавати (као ни женске) у недељне и празничне дане (чл. 68). Ноћни рад у фабрикама и радионицама ни у ком сличају не може прећи 10 часова. Овај закон је значао велики напредак, али он је ступио на снагу тек 1. јула 1911, и једва се почео примењивати кад је, под јесен 1912, Србија ступила у рат, из кога ће изићи тек почетком 1919 године.

Од октобра 1919, у целој држави важи ово правило, – установљено је једном уредбом: – осмочасовни радни дан. Ово је дошло као резултат једног општег светског покрета у томе смислу, али је спровођено само у оним гранама и само дотле, док су радници били у стању да му прибаве важности. Доцније је ушло и у закон о заштити радника од 14. јуна 1922, бар за индустриска и рударска предузећа. Изузетно се допушта и прековремени рад. За саобраћајна (највећим делом државна) предузећа, ресорни министри утврђују радно време. Но ни у њима, као ни у свима осталим предузећима, оно не може трајати дуже од 10 часова. Женскиње и мушкраци испод 18 година не могу бити упослени ноћу, осим у сасвим строго побројаним изузетним случајевима. А за децу испод 16 година је предвиђено да ни у ком смислу не могу бити запослена дуже од 8 часова (чл. 6, 9, 17).

У свима земљама, па и код нас, ограничењем радног времена најпре се користила дечја и женска радна снага, док је оно за одрасле мушкарце дуго било неограничено, затим је сведено, – на 10, па и на 8 часова, – али са великим бројем одступања. Ова се у осталом за децу и жене у опште не дозвољавају или то бива само сасвим изузетно.

б) *Нормални радни дан.* У уговорима о раду као и у самим законима, све више преовлађују две основне тежње: 1) да се радно време непрестано *скраћује* и да се том повластицом користи све већи број радника; и 2) да се оно *изједначи* за све врсте радника. Прву тежњу је један немачки економист, Е. Бернхард, назвао „економским постулатом“, који се намеће у једно доба када механички напредак захтева од радника све већи умни и нервни напор. То је, додали бисмо, и један социјални постулат, пошто, у колико се цивилизација развија, сваки човек хоће да буде што више слободан. И друга тежња је у вези са техничком организацијом производње. Рад постаје све више колективан, а сам производни процес тешко подноси неједнакости у распореду радног времена. Док је предузеће било мало и док је радило под личном контролом једног шефа, могле су постојати две и три врсте радног времена: један део особља је ступао на рад раније, други доцније, и излазили су у разне сате, дању и ноћу. Са стварањем великих предузећа и колективних средстава за саобраћај, заједничких ресторана, купатила и т. д. морало се све изједначити: фабричка сирена је свирала за све у исто време. У

суштини, тиме су се нарочито користили одрасли радници: сада и они уживају повластицу краћег радног времена, која се раније признавала само деци и женскињу.

Јавља се питање: докле ће се скраћивати радно време? Већ данас, дошло се до 8 часова, а у неким гранама и до 7. Очигледно је да се негде мора стати. То захтева интерес саме производње: има послова где се процес не може убрзавати, а свуда је потребно извесно време за стављање у покрет, не само машина и апарата, већ и самог човековог организма. Ако већ мора да се уведе јединствен радни дан за све, добро је знати колико он треба да траје. Идеално би било пронаћи такву формулу рада и одмора која не би штетила производњи а задовољавала би и телесне и душевне потребе радника. Је ли то чувена формула „три осмице“: осам часова рада, осам часова забаве и духовног усавршавања, осам часова сна? Тако је изгледало до скоро, и та формула још данас задовољава већину социјалних политичара и економиста. *Осмочасовни радни дан*, – то је идеал који је радничка Интернационала од свога почетка себи поставила, и који она од 1889 године понавља и истиче као свој главни захтев, у свима приликама, а нарочито славећи сваког 1. маја Празник Рада.

Пре рата, тај идеал је изгледао прилично далек, ако не и недостижан. Мало по мало, индустрија за индустријом, једна земља за другом, скраћивале су радни дан, и већ пре 1914 године неки радници су били освојили осмочасовни дан за којим су толико чезнули. То су били рудари и радници у фабрикама дувана и још неким опаснијим индустријама, поглавито у англосаксонским земљама. Требало је да дође светски рат, са својим управо револуционарним дејством; да се у многим државама измене политички и економски системи; да у више земаља социјалисти дођу на власт, сами или у друштву грађанске левице; требало је, најзад, да авет Револуције утера страх у душе свих владајућих, – па да се брзо, нагло, преко ноћи, 8-часовни радни дан наметне као скоро опште правило. Разуме се, једна тако крупна реформа, није могла свуда да донесе све корисне плодове, па ни да се одржи, нарочито у државама и у гранама где земљиште за њу није било припремљено. Анкете и научна истраживања су показали да 8-часовни дан не смањује производњу, да не омета ни скупни ни лични принос радника. Видело се, исто тако, да нису биле оправдане зебње оних који су предвиђали да ће радници вишак слободног времена проводити у крчми и за коцкарским столом. Ипак остаје несумњиво, да се простим свођењем радног дана на 8 часова не решавају сви проблеми, како се то чинило радничким борцима који су на својим барјацима исписивали симболичне три осмице. Нарочито није довољно да се та мера просто унесе у закон. При њеном спровођењу у живот, наилази се на велики број тешкоћа: оне се могу уклонити само смишљеним и лаганим радом, како на пољу технике и економије, тако у самој социјалној политици.

Највећи напор да се утврди један *нормални радни дан* за све радике или бар *за што већи број радника на свету* учињен је на Вашингтонској Конференцији Рада 1919. Ту је као опште правило постављена формула „8 и 43“, што значи: 8 часовна дневног, 48 часова недељног рада. Конвенција је изузела од тога правила само нека предузећа: она где су запослени чланови исте породице; где се ради без прекида (8 и 56); где се ради суботом само до подне; за радове на припремању ватре и машина: и допустила је да се три недеље у години ради дуже у свима

предузећима где се правило „8 и 48“ не може спровести. Остављајући појединим државама да све ово ближе одреде, конвенција не пропушта да тражи да се прековремени рад, у случајевима где је одобрен, плаћа засебно и више. Ову конвенцију су прилично брзо, до 1926, ратификовале владе многих држава и то неке без икаквих услова (Бугарска, Чили, Чехословачка, Грчка и Румунија), док су извесне државе (Аустрија, Италија и Латвија) поставиле услов да је пре њих ратификују неке друге, њима конкурентске државе. Главне европске индустријске земље су окледале: свака је чекала да види шта ће учинити њени конкуренти. Да би дошло до неког споразума, М. Б. Р. је сазвао, у Берну, 1925 године, једну конференцију министра рада (или социјалне политике), где су биле заступљене ове земље: Вел. Британија, Белгија, Француска и Немачка. Друга слична Конференција је одржана у Лондону, у марту 1926, на позив енглеске владе: поред поменутих земаља, била је заступљена и Италија. Ова конференција је у великој мери убрзала ратификовање Вашингтонских конвенција и спровођење 8-часовног радног дана у великом броју држава. – М. О. Р. је покушала да овај систем примени и на пољопривредни рад. Томе су се успротивиле многе полуаграрне државе, нарочито Француска: ова је М. О. Р. чак оспоравала надлежност за пољопривреду. Међународни Суд у Хагу је друкчије пресудио, али Конференција Рада у Женеви 1921 је ипак признала да још није дошао тренутак за међународно регулисање радног времена у пољопривреди. У неким земљама, видели смо, ограничење се ипак већ у велико спроводи.

Питање нормалног радног дана добило је тако *светски значај*. Индустријске земље под утицајем своје организоване радничке класе, из страха од револуције или да би смањиле незапосленост, – све више су сводиле радно време и као нормални тип узеле су већином 8-часовни дан. Да им друге, мање развијене државе, не би конкурисале са својом јефтинијом радном снагом, која ради дуже за исту па и за мању награду, оне су вршиле *притисак* и на ове последње, да поправе положај својих радника, нарочито да скрате радно време. Најлепши пример тога притиска, – поред живе акције М. О. Р., у којој највише суделују баш велике индустријске земље, – јесте ова мера аустријске владе. У Бечу, Доњи Дом је прихватио социјалистички предлог да се за $\frac{1}{3}$ веће царине ударе на производе оних земаља у којима је положај радника гори него у Аустрији.

в) *Изузетци*. Већ одмах после рата, показало се ово; ни све државе, ни све индустрије у истој држави, па ни сва предузећа у истој индустријској грани не могу издржати тако велико и нагло скраћење радног времена. Отуда се убрзо осетила реакција: у разним земљама и у разним индустријама, враћало се на дужи радни дан.

Привредна криза, која је настала у Европи убрзо после 1919, нарочито услед катастрофалног пада немачке марке, изазвала је у *многим државама* устук ове значајне реформе. Немачка и друге земље које су морале да плаћају репарације, тражиле су да им се допусти продужење радног времена преко 8 часова. На I. светском конгресу за социјалну политику, у Прагу 1924 године, немачки професор Лујо Брентано, – који је иначе много година проучавао то питање, и доказивао да скраћење радног дана не мора изазвати пад производње, – тражио је за своју земљу право да може радити више: „како ћемо иначе, извикнуо је он, плаћати репарације?!“ На то су пристали чак и немачки раднички синдикати. У кризи која

се све више шири, дешавало се да су неки радници – да би повећали своју дневну зараду, јако смањену услед инфлације – после 8 часова рада у једном предузећу ишли на друго место, да одраде „других осам“. У истом циљу, чиновници и приватни намештеници су често радили „прековремено“, у истој или у некој другој установи, или код своје куће, у време одмора. Најзад, у опасности да изгубе запослење или да им се смање наднице, радници су често сами пристајали да раде дуже. Њихови синдикати, – нарочито у Француској и Италији, у Пољској, Шпанији и Чехословачкој, – попустили су у своме отпору, и нису више правили питање од тога да ли ће се прековремени рад плаћати више него редовни. Једино су у Енглеској прековремени сати плаћани више. У осталом, овде закон регулисава само радно време за децу, жене, рударе и неке „знојне“ гране; иначе свуда то чине колективни уговори између послодаваца и радника. А радничке организације више воле да издржавају незапослене него да због оних који су на раду попусте од својих начела.

Као што ово ограничење не могу поднети све државе, не могу ни све *индустриске гране*. Неки изузетци су били неизбежни, и на њих је пристало како национално тако и међународно законодавство. Ту долазе пре свега оне индустрије где извесни производни процеси захтевају непрекидан рад: свуда где је то могућно, уводи се систем трију смена (шихта), док у неким гранама још постоји само две смене. Сличну тешкоћу налазимо код неких *сезонских индустрија*, чија „кампања“ траје свега неколико месеца, као на пр. прерада шећерне репе. Али и ту постоји тежња да преовлађују три смене: 8-часовни рад дакле постаје могућан.

У *трговачким радњама*, радно време се мање строго ограничава, јер се средина сматра као мање опасна и посао као лакши. Закони о томе су скоро сви послератни. Њих је изазвало ширење т. зв. „великих магацина“. Место малих радњи са свега неколико помоћника, појавила си се циновска предузећа са више стотина продавача, разносача, надзорника, механичара, електричара и другог помоћног особља. Ту се радно време морало ограничити, и то подједнако за све, пошто се радња у одређено време отвара и затвара. „Великих магацина“ има међутим још прилично мало и то само у велеградима. Детаљна трговина се увек обавља у мањим радњама, које радно време морају да прилагоде потребама својих муштерија. Отуда, из земље у земљу и из места у место, велике разлике у дужини и распореду радног времена у трговини: то чини да ту има много више послодавачке самовоље и да је чешће прекомерно искоришћавање особља. Овде је лакше утврдити трајање радног времена преко целе недеље, остављајући могућност да се у тим границама распоређује дневни рад. Тако су многе земље ограничиле радну недељу на 48 часова (*Аустрија, Чехословачка, Финска, Француска, Немачка, Италија, Пољска, Русија*), док су друге усвојиле недељу од 55 (*Холандија*) или од 60 часова.

Сличне тешкоће за утврђивање јединственог радног дана појавиле су се на лађама и у пољопривреди. – Свака *лађа* је читава целина, свет за себе, који никад не престаје да живи и да функционише. Осим тога, није могућно регулисати рад и зато што све зависи од атмосферских прилика на мору. С друге стране, ту су запослене врло различите врсте радника, од најгрубљег носача и ложача до капетана брода и лекара: свака врста ради друкчији посао и друкчије се мора третирати. Најзад, овде се сасвим различито има уредити живот морнарâ за оно

време када нити раде нити спавају: оно се такође мора некако испунити. Најпре су се сва та питања уређивала путем заједничких уговора, а доцније се умешао законодавац. Најуспешније се то радило у *Шведској* (1919), *Норвешкој* (1919), *Финској* (1924), *Француској* (1925). Овај последњи закон је овако решио тешкоћу: кад се саберу сви сати што је један морнар провео на раду у току једног месеца, то не сме да пређе 240, т. ј. просечно 8 часова дневно. У *Португалији*, прави се разлика између бављења у пристаништу и на отвореном мору: за први случај се задржава 48-часовна недеља, док на мору једни раде 84 часа недељно, други 56. *Француски* закон прави разлику између „присуства“ на раду и „стварног рада“. У *Енглеској*, скоро све се решава уговорима, и они су врло разнолики. У напреднијим колонијама (Аустралија, Нови Селанд), законом је утврђен 8-часовни дан. У *Југославији*, уредба од 1924 уводи 10-часовни дан и недељу од 60 часова.

Није мање тешко утврдити трајање нормалног радног дана у *пољопривреди*. Покушало се на више места да се то законски уреди, али до сада није нађен погодан облик. Сви ови покушаји су послератни. Једино је мала државица *Екватор* још 1919 донела ову законску одредбу: „Ниједан пољопривредни радник не сме бити натеран да ради више од 8 часова дневно ни више од 6 дана у недељи“. Одмах после Револуције, *Немци* су прописали – водећи рачуна о сезонској природи овога посла – да радни дан може трајати највише 8, 10 односно 11 часова у сваком четворомесечју у години. Путовање од стана до поља рачуна се у радно време. У *Чехословачкој*, 8-часовни дан је проширен још 1918 и на пољопривредне раднике, али је он више утицао на повећање зарада него на скраћење радног времена: послодавац је морао засебно плаћати прековремени рад. *Естонија* је прописала да годишњи просечни радни дан не сме прећи 9 часова. *Аустриска* држава је у истом смислу прописала 10 часова за Доњу, 9 часова за Горњу Аустрију. У *Италији*, пре рата је у уговорима предвиђен рад „од изласка до заласка сунца“ (1900), а у априлу 1919 је утврђен 8 часовни дан као правило, с тим да се засебно плаћа прековремени рад. Под фашизмом, положај пољопривредних радника се знатно погоршао. У *Енглеској*, закон од 1924 опуномоћава Среске одборе да утврђују недељне наднице и недељно радно време, које се, у појединим сезонама, креће између 48 и 52, и изузетно 60 часова. Рад преко тога мора се плаћати засебно. – У *Југославији*, закон не предвиђа ништа засебно за пољопривредне раднике. Доцније су издавана извесна наређења и упутства, од којих је најважније оно од 24 јула 1929 које важи за Војводину. Радно време није утврђено: „утврђивање услова уговора, каже наређење, предмет је слободне нагодбе између заинтересованих странака“.

Поменимо, најзад, како је то тешко одредити радни дан за *домаћу послугу*, као и за вратаре, ноћне чуваре, шофере, служитеље у уредима и предузећима, келнере у малим кафанама и кантинама, хотелима, и т. д. Њихов рад је врло напоран, али није равномерно распоређен преко дана и преко недеље: није ни мало лако пронаћи нормално радно време за све раднике ове врсте. Они су у заштитно законодавство ушли врло касно, у главном тек после рата. Сада, послодавци траже да се они искључе из законске заштите, наводећи као разлог нередовност њиховог посла. У томе смислу су и наше послодавачке организације упутиле захтев министарству социјалне политике, док се радничке организације противе томе изумимању.

У Југославији, закон о заштити радника води рачуна о овим разним тешкоћама, и зато од општег правила за индустриска и рударска предузећа (8 и 48) допушта изванредан број изузетака. Радно време се може продужити по својеволјном пристанку $\frac{4}{5}$ радника, као прековремени рад, који се плаћа 50% више од редовног, и то у рудницима за 1 сат, а у индустријским предузећима највише 2 сата дневно. Одлука о продужењу вреди само 3 месеца, али се она после тога може обновити. За остала предузећа – осим рударских и индустријских – закон не утврђује нормални радни дан: „радно време траје од 8 до 10 часова, према природи и тежини посла“ (чл. 6). Остављено је министру социјалне политике да, у споразуму са министром трговине и индустрије и по саслушању разних комора, утврди нормални радни дан за сваку врсту предузећа: то је и учињено неколиким уредбама за велики број трговачких и занатских радња. За сва предузећа, – па и за индустриска и рударска, – радно време се изузетно може продужити преко законских граница у случајевима које закон (чл. 8) изрично набраја: 1) кад природа посла или јавни интерес захтевају да се ради без прекида, путем смена; 2) где се рад прекида повремено, али ипак морају бити смене; 3) у случају више силе или непредвидљиве потребе, кад се морају одстранити препреке за нормалан рад предузећа; 4) када се неких дана у недељи, на основу обичаја или радног уговора, ради мање него обично (на пр. енглеска недеља); 5) код послова који служе припремању или распремању просторија за рад, машина или алата; 6) кад треба да се спречи неизбежно кварење материја са којима се ради; 7) када то захтева сам развој послова у појединим предузећима; 8) код предузећа која раде искључиво сезонски и која су изложена атмосферским упливима. Одлуке о продужењу радног времена у овим случајевима доноси министар социјалне политике, на предлог надлежне инспекције рада, којој се власници предузећа обраћају. Продужење, како у ком случају, може важити стално или за ограничен број недеља или месеца у једној години. Али за све врсте ова два правила: 1) просечно дневно радно време у једном месецу не може износити више од 10 часова; 2) ови изузетци не важе за децу испод 16 година, која ни у ком случају не смеју бити упуслена дуже од 8 часова дневно.

Није ни мало лако спровести у целоме свету нити за све послове и све врсте радника један исти нормални радни дан: многобројни *изузетци*, допуштени и недопуштени, чак и онде где су радничке организације јаке и послодавци разумни, најбољи су доказ за то. Па ипак се, – више из социјалних него из економских разлога, – свуда осећа ова тежња: да се сваком људском бићу обезбеди неколико часова слободе, које ће моћи посветити телесном одмору, душевном опоравку и уживању, и духовном усавршавању. Томе служе у првом реду дневни и недељни одмор.

г) *Дневни одмор и ноћни рад*. Хоћемо рећи одмор у току свака 24 часа. Ранији закони морали су прописивати прекид рада на подне, пошто је радни дан трајао 10 и више часова. Са доласком 8-часовног дана, ово питање је у великој мери упрошћено. Сада се радно време преко дана може да распореди само на два начина: или да рад траје 8 часова без прекида, или да се ради пре подне четири и после подне четири часа. У предузећима која раде без прекида, усвојен је први систем: три смене са по 8 часова непрекидног рада, или пак само две смене, код предузећа која прекидају рад ноћу. – Други систем налазимо у предузећима мањим, нарочито у трговинама и у уредима, где се ради свега 8 часова: ту се може све

обуставити на подне, за 2 или 3 сата. У овоме погледу, законодавац обично оставља послодавцима слободу да рад у својим предузећима распореде према природи посла, према врсти радника са којима располажу, и према томе да ли радници имају могућности да у подне одлазе својим кућама, или пак рачунају и одмарају се у фабричким просторијама.

Много је теже питање *ноћног рада*. Ноћ је, по природном реду и по биолошким законима, намењена за одмор и за сан. Тако је од увек и било, све док машинизам није наложио непрекидан рад у фабрикама. Дневни рад је још у главном правило, али све већи бива број индустријских, а нарочито саобраћајних предузећа у којима рад траје без прекида, кроз читава 24 часа. Модеран живот се у многим облицима не прекида ни ноћу (каване, ресторани, хотели); читав ред послова се обављају по ноћи: дању треба продавати свежу робу (мешење и печење хлеба, клање стоке, довожење животињских намирница на пијаце), да и не говоримо о томе да људски и робни саобраћај не престаје ни једнога часа. Притиснут овим многобројним нужностима производње, размене и потрошње добара у модерно доба, законодавац је морао у начелу пристати на ноћни рад, ма да је познавао све његове незгоде за здравље и морал радника. Да би пак ове незгоде свео на најмању меру, он се већ врло рано постарао да оне не погоде бар лица за која представљају највећу опасност: женску и дечју радну снагу. Тако је, у скоро свима културним државама, забрањен ноћни рад за женскиње у опште и за младеж до 18 година.

Као ноћни рад се обично сматра онај који се обавља од 9 до 10 часова у вече до 4 или 5 часова у јутро, како у којој земљи. Он се забрањује женама и младежи не само из здравствених, већ и из моралних разлога. *Француски* закон од 1919 изрично наређује да ноћни мир за раднице мора да износи најмање 11 узастопних часова. Изузетак је допустио само за раднице старије од 18 година, у извесним сезонским индустријама (где рад за 2 месеца може трајати и до 10 часова у вече), као и у случају више силе. Истим законом забрањен је ноћни рад у пекарницама и посластичарницама. – *Немачки* закон такође начелу забрањује ноћни рад, и тражи за раднике и намештенике, особито за жене и децу, непрекидан одмор од 11 часова. Изузимају се фабрике где рад траје непрестано, апотеке и јавни локали, за које у осталом важе други, више полициски него социјално-политички прописи. У *Енглеској*, ноћни рад је забрањен у главном само женама и деци. Слично је у *Сједињеним Државама, Италији, Белгији* и другим земљама.

По *нашем* закону, ноћ значи период од најмање 11 непрекидних часова и у ове мора ући време од 10 часова у вече до 5 часова у јутро, а ноћни рад је забрањен само женама и деци. Закон помиње и „пекарнице, у којима је ноћни рад забрањен“, али се не види из његовог текста ништа ближе: у ствари, у свима пекарницама се ради ноћу.

д) *Седмични одмор*. Међу мерама које се односе на све раднике, најопштија је она која обезбеђује један цео дан одмора после 6 дана. То је традиционални обичај, који води порекло још из Библије. Он се од увек и код свих народа строго поштовао. Али и њему је, као и многим другим остацима из прошлости, модеран фабрички и машински систем утиснуо свој печат. Хришћанска црква је учинила да тај седми дан буде *недеља*, као што је то код Муслимана петак, а код Јевреја субота. Прве индустрије су се јавиле у *Енглеској*, и британски протестанти, – ако ни због чега другог, оно због своје познате хипокризије, – не би лако мењали ову

вековну навику. Али закон индустриске производње је наложио друкчију праксу. У многим гранама, нарочито у саобраћају, рад не престаје никако: зато извешан број радника не могу да се одмарају недељом. Овај одмор се отуда не зове недељни већ *седмични*. То није свеједно, јер законодавац је хтео да одмор буде заједнички за све породице, како би се бар тога дана окупили. Ипак је он у исто време недељни за већину радника, нарочито за скоро све чиновнике и намештенике, за трговачке помоћнике, занатлиске раднике, за зидаре, па и за рударе који нису запослени на испумпавању воде, на одржавању постројења и на стражи у рудницима. У Енглеској, у Чехословачкој и још у неким протестантским земљама, много се данас полаже на то да се недељом што мање ради: обустављају се листови, затварају се радње, каване, биоскопи, позоришта, и т. д. Саобраћај, међутим, остаје свуда у току. Законодавац нигде не спречава ни шефа породице да ради са својом децом, док употребу најамне радне снаге допушта само у нарочито одређеним струкама.

Које су то струке? – *Француски* закон од 1906 предвиђа три врсте одступања од недељног одмора: 1) она која набраја сам закон (хотели, ресторани, продавнице пића и дувана, купатила, позоришта, осветљење, фабрике са непрекидном ватром); 2) случајеви где инспектор рада може обуставити привремено недељни и завести седмични одмор (нужни радови, рад на отвореном пољу, сезонски радови и 3) где би истовремени одмор свих радника довео у опасност правилан рад самог предузећа: ту ће префект допустити да одмор буде у који други дан осим недеље, по партијама. Овај последњи случај је изазвао највише дискусије, јер се најлакше могао злоупотребити. Зато је прописано да префект мора претходно добити мишљење извесних установа (општински одбори, синдикати и т. д.), и да ово одступање мора важити за сва предузећа исте врсте у округу. – У *Немачкој* § 105 царевинског обртног закона такође утврђује недељу као дан одмора, и то 24 сата најмање, 36 часова кад се сустигну недеља и празник, и 48 часова за велике верске празнике. Од овога се изузимају исте врсте послова као у Француској. Изрично се помињу саобраћајна предузећа, чији радници се одмарају у друге дане, по партијама. За пекарнице закон наређује да се у недељу после 6 часова у вече у току 1 сата могу површити извесни послови, нужни да би се припремио сутрашњи рад. За пољопривреду, предвиђено је ово: радници који обично не хране и не тимаре стоку обавиће недељом и празником ове послове, но с тим да им се то плати као прековремени рад двоструко. За продавце свежих животних намирница, цвећа, дувана, новина и за бербернице, допуштено је да буду отворене целог дана недељом, или свега неколико часова пре подне. – У *Енглеској*, недеља се поштује још више него на континенту; она ту чак почиње раније, у суботу на подне, и траје 36 часова: то је weekend или „енглеска недеља“. Постоји велики број изузетака, но ипак их је мање него у другим европским земљама. И тамо се све више увиђа да привредни живот не може да буде обустављен за цео један дан, ма како изгледало демократски да се недељом сви одмарају. Долази се на то да већина ради свакога дана, а да се после редом одмарају у току недеље: тако на дан свога одмора сви имају на расположењу услуге читаве производње, размене, саобраћаја и т. д.

У *Југославији*, усвојено је начело недељног одмора за све врсте помоћног особља (чл. 12). Изузетно, министар социјалне политике може одредити за одмор неки други дан, ако то затражи $\frac{3}{4}$ помоћног особља једног предузећа или радње. И онда се особљу мора обезбедити сваке седмице одмор од пуних 36 часова, или од

60 часова, ако се стекну два празнична дана. Има случајева где министар не доноси одлуку само за поједина предузећа (по жељи радника), већ где сам закон допушта други дан за седмични одмор (чл. 14). То су на првом месту предузећа у којима се рад никако не прекида због природе самог посла: њих одређује министар социјалне политике, по саслушању надлежних комора. То су, затим, радње каванске, гостионичарске, хотелске, фотографске, погребне: у њима помоћно особље може радити по цео дан и недељом. У трећој врсти предузећа, особље може радити до подне: то су радње пекарске, месарске, берберске, цвећарске, и оне за продају животињских намирница, дувана, новина. Најзад, нарочитом уредбом може се дозволити да, у општинама са мање од 10.000 становника, и трговачке радње могу бити отворене недељом (највише два часа), под условом да помоћно особље добије у току седмице одговарајући вишак одмора. У свима овим случајевима, власници радња дужни су своје особљу дати један дан у седмици за одмор. Сваки радник из предузећа која раде непрекидно мора се бар сваке треће седмице одмарати баш недељом. Поред тога, он мора имати сваке године одсуство од онолико дана колико је пута те године радио у недељу.

Осим ових изузетака, закон о заштити радника предвиђа још неке случајеве, који долазе само повремено, и о чему послодавац мора одмах следећег дана извести надлежну инспекцију рада (чл. 15): 1) виша сила или јавни интерес; 2) инвентарисање предузећа; 3) чишћење и одржавање радионица и других просторија у добром и безбедном стању; 4) да би се спречило кварење сировина или прерађевина; 5) да се доведу у исправно стање инсталације. У свима овим случајевима, особље запослено недељом мора такође добити одговарајући одмор преко седмице. Изузеци обадве врсте (из чл. 14 и 15) не важе за децу испод 18 година: њима се у недељне и празничне дане мора „неизоставно и без изузетака дати пун одмор“ (чл. 16).

Сем недеље (или дана који долази да је замени), помоћно особље по закону не ради код нас још на неке *празнике*: први и други дан Божића, други дан Ускрса и државни празници. За остале празнике, радници, односно њихови синдикати, споразумевају се са послодавцима. Неке врсте радника, као на пр. типографи, успели су, путем тарифног уговора, да им се као плаћено време рачуна одмор на дан Тирила и Методија, календарска нова година и Празник Рада 1. мај. Раније, број празника је био још много већи. Данас, празници се све више избацују, а као правило се намеће седмични одмор, т. ј. један дан одмора после 6 дана рада. Прво одступање од тога правила, и корак ка даљем смањивању броја радних дана у седмици, јесте *енглеска недеља*. Непрекидни одмор траје 36 часова. Из Енглеске, ова пракса је прешла на континент, али не одмах за обичне раднике, већ за чиновнике и намештенике. Како је незапосленост врло велика у свима индустријским земљама, није тешко предвидети да ће се енглеска недеља ускоро применити и на фабричке раднике. По извесним знацима би се чак могло судити да ће се седмични одмор повећати још и за нових 12 часова: тако ће *радна седмица* трајати само 5 дана. Мисао о томе први је пустио у свет Хенри Форд, који има рачуна да људи праве излете и возе се аутомобилима на један него на два дана у недељи. Њу су прихватили неки раднички синдикати, верујући да ће се тако смањити број незапослених.

Занимљиво је да су почетком 1931. год. неке послодавачке организације у Југославији тражиле од министарства социјалне политике да се у индустриским предузећима уведе *петодневна радна седмица*. За то би се морао мењати закон, јер оне у исто време предлажу да нормално радно време не буде више 8 него 10 часова. Послодавци се овде не руководе жељом да увећају раднички седмични одмор, већ хоће да смање своје производне трошкове (гориво, осветљење и др.). Радничке организације су се изјасниле против овог предлога, наводећи да њима послодавци иду у ствари на то да уштеде шесту радничку надницу. Штета за раднике је вишеструка: већма би се замарали преко дана, мање би зарадили у току недеље, а и незапосленост би се повећала. Постоји на име бојазан да би индустриски радници, слободни два дана у седмици, ишли да раде у занатске радионице: тиме би се повећала незапосленост и обориле би се најамнице занатских радника.

е) *Корисна употреба одмора*. Од кад је радно време почело да се скраћује у већој мери, нарочито од кад се уводе 8-часовни радни дан и енглеска недеља, социјална политика је добила један нов, до недавно непознат задатак. Поставило се питање: на шта ће радник да употреби вишак слободног времена. У неким предузећима рад траје 8 часова без прекида, те раднику остаје читавих 16 часова које зацело не може да испуни само сан. За то време, радника вребају све опасности нездравог и неморалног живота. Код извесних социјалних политичара појавила се чак бојазан да ће краћи радни дан довести до овога: радник ће у кафани и у рђавом друштву упропастити и оно мало наднице што му преостаје. Тако би у материјалном и моралном погледу изгубио се оно што је добио у физичком. Питање се најпре расправљало у штампи; затим га је ставила у свој програм М. О. Рада у Женеви. Са своје стране, француско министарство рада приредило је једну врло опсежну анкету о томе какве резултате је дала примена закона од 1919, којим је као правило уведен 8-часовни дан. Хтело се сазнати *како су радници искоришћавали вишак слободе*: где су то време проводили; да ли више пију и да ли се више коцкају; или раде у башти и код куће, више шетају, читају и т. д. Како се види, овде је потпуно остављен по страни економски и технички вид овог питања: да ли, у колико и у којим гранама скраћено радно време смањује или повећава производњу.

Сличне анкете приређене су ван Француске. Оне су показале да су *резултати у главном позитивни*. Скраћивање радног времена баш у социјалном погледу није оправдало црне слутње оних који су предвиђали да ће се радници више опијати, да ће се још више удаљавати од породице, да ће морално пропасти. Напротив, приметило се да они сада одмах после рада журе кући; да већи део времена проводе са својим; да стан траже даље од радионице, у предграђу или у пољу, како би могли имати баштицу, неговати живину и питоме зечеве; да у крчму не иду више него раније, већ можда и мање, јер нису у толикој мери исцрпљени, да би их алкохол мамио неодољиво. Примећено је, затим, да се сада радници радије облаче и излазе у варош, не само кад су „фрај“, један пут у седмици, већ и радним даном, пред вече или у јутру; да чешће одлазе у синдикална седишта; да праве посете и мешају се са људима изван своје радионице. Најзад, од кад краће раде, радници више читају новине и књиге, слушају предавања, у самој фабрици или у организацијама, иду у биоскоп. У Америци, све већи број радника имају свој аутомобил: на њему иду у радионицу, а кад су слободни праве излет са породицом.

У Европи, радници сада чешће излазе у поље, а по њиховим домовима се више виде грамофони и радио-апарати. Једном речју, 8-часовни дан и скромније скраћивање радног времена имали су за раднике врло благотворних последица: њихово здравље је од тога добило, и у живот им је ушло више радости и више духовне садржине.

Све ове последице дошле су обично саме по себи, *без икакве нарочите припреме*, и без стварања ма са чије стране да радници што боље употребе ново слободно време. Од самих људи је најчешће зависило у којој мери ће штети и умети да се користе свима могућностима. Те могућности у највећем броју случајева нису Бог зна какве. Пуштен раније са посла, куда ће радник да се окрене? Има да бира између стана и каване. Ако је без породице, или ако му је стан бедан, он се редовно решава за кавану. У рудницима, у фабрикама које се налазе и пољу, на градилиштима, на шумским или земљаним радовима, нема чак ни кавана: све своје слободно време радници проведу у кантини и око ње. Горег решења за ово питање не може бити. Нарочито су јадни услови под којима најчешће радници проводе подневни одмор. У радионице не могу, у кавани мора да се троши, а напољу немају где: то је право мрцварење. Пошто се скратило радно време, јасно је да треба учинити нешто да би људи у што пунијој мери искористили ту повластицу. Иначе се стаје на пола пута, и често се постиже управо обрнут резултат: радник је доведен у искушење да више троши и да се деморалише.

За приватан и јаван социјалан рад отворило се тако једно ново поље: *омогућити радницима да што боље искористите слободне часове* који им остају после скраћења радног времена. Велики број мера са таквим циљем већ се практикују; друге су предложене, или се јављају у овом или оном предузећу. Почели су обично сами послодавци, са т. зв. „установама радничког благостања“, нарочито они који држе много радника, те могу да организују читаве радничке колоније. За Форда и друге у Америци, за Мишлена у Француској, Баћу у Чехословачкој, Цајсова предузећа у Немачкој, и т. д., то је данас најбоља реклама. Собе за одмарање, раднички клубови, сале за предавања, биоскопи, позоришта, фабричке шегртске и стручне школе, вечерњи и празнични курсеви, књижнице и читаонице, оркестри и певачка друштва, гимнастички и спортски клубови, стрељачке дружине и т. д., – то су разне установе којих има све више у фабрикама и око њих. Једне потичу од послодаваца; друге су плод удружене радничке и послодавачке иницијативе: ове су најбоље, јер је особље и материјално и морално заинтересовано у њима.

Од још већег значаја су напори да се раднику пружи *јевтин и здрав стан и парче земље* за обраду: тек кад добије ово он може потпуно искористити слободу која му остаје после кратког радног дана и од седмичног одмора. О економској страни ових услова биће речи мало ниже, кад будемо говорили о материјалној заштити радника и у глави о станбеном питању. Овде истичемо, да се потреба за њима осетила нарочито после увођења 8-часовног дана и да оне управо дају тој реформи њен пуни смисао. Захваљујући добром *стану*, – нарочито ако је његова својина, – радник може телесно потпуно да се одмори од рада, душевно да се окрепи и духовно да се усавршава: тако се друштву богато накнађује сав мањак који може доћи од краћег радног дана и од краће радне седмице. Још боље је ако поред стана радник има и *парче земље*: оно га држи у вези са природом, даје му

прилике да се одмара мењајући посао, диже му морал и повећава самопоуздање, да и не говоримо о чисто материјалној користи коју отуда може имати. Ова установа је нарочито честа у Француској: многа велика предузећа купују или узимају под закуп простране површине земље и уступају их својим радницима по цени коштања, или сасвим бесплатно. То су т. зв. *раднички вртови*. У Енглеској и Немачкој, иде се још даље у овоме смислу, па се подижу читаве радничке колоније, у облику *цветних градова*, где су поред здравствених услова задовољени и културни, што није могло бити у самим фабрикама, па ни у јефтиним становима. У Америци, радничка насеља су обично грађена у облику *котежа*, издвојених станова, који су прављени по укусу самих радника – сопственика. Ту, разуме се, нема свих оних удобности које се могу наћи у чувеним енглеским *garden-cities* Лечворту (1903) и Велвину (1918), који су на 40 km. од Лондона, или у неким радничким колонијама близу Берлина, Хамбурга и Дрездена. Необично развијена употреба аутомобила и радија учинила је у Америци да и ови котежи врло лепо служе радницима и помажу им да што више искористе остало слободно време.

Већ је велики социјално-политички напредак кад се радно време скрати, и кад се за све врсте радника сведе на један нормалан тип (8 часова), кад се рад преко дана и у току седмице распореди тако да, поред времена нужног за сан, сваком раднику остане свакодневно 6-8 часова, а један пут у недељи по 20-28 часова непрекидно за друге телесне и духовне потребе. Све те реформе добијају своју пуну важност тек ако се радницима свесно и плански пруже многоструке могућности да ову слободу што потпуније искористе.

4. Особита заштита деце. Код свих заштитних мера које смо до сада побројали и које иду на то да пруже безбедност на раду и хигијенске услове рада или да скрате и регулишу радно време, сви законодавци показали су нарочиту бригу у корист деце и младежи. Она је редовно ишла у два правца: 1) да се од свих *опасности* нездравог и претераног рада заштите најпре и најсигурније деца и младеж до 18 година; 2) да разна *одступања* од прописаних правила, – како у погледу услова рада, тако у погледу радног времена, – ни у ком случају не важе за малолетнике, а особито за оне испод 16 година.

Све горе приказане мере важе, дакле првенствено и у најпунијој мери за децу и младеж: то нас ослобођава обавезе да их овде поново набрајамо. Али поред *општих прописа*, – који се, понављамо, најстрожије и без икаквих изузетака морају примењивати према онима који су не само социјално већ и физички најлабији део радничке класе. – у свима законодавствима постоји извештан број *нарочитих прописа* који важе само за децу и за младеж оба пола: налазимо их свуда где је реч о физичкој, материјалној или моралној заштити радника. У овом одељку, где је реч о физичкој заштити, истиче се један необичан важан пропис: у којим *годинама старости* дете може *ступити на привредни рад*. Остали прописи у погледу физичке заштите односе се на трајање *радног времена*, нарочито на рад ноћу и празником, и на *опасне индустрије и радове*, који су забрањени за децу.

а) *Узраст за ступање на посао*. Још у еснафском уређењу постојали су извесни прописи у корист ученика (шегрта). У статутима обично није био предвиђен узраст у коме ученик може ступити на занат, али се зна да мајстори нису примали сувише младу децу. Не ради њих, већ из својих разлога: морали су им давати стан и храну, па су узимали само оне који одмах могу да буду корисни.

Фабрички рад и машински систем омогућили су да се корисно употребљава и сасвим нејака дечја радна снага. Последице тога рада и таквог начина живота биле су тако грозне да је законодавац врло рано морао да интервенише. Данас, у томе погледу влада једнодушност код свих социјалних политичара, па и чак код најзатуцанијих либералних економиста: физичка заштита деце нема противника. У почетку није било тако. Једни су се позивали, на начело о *слободи рада*; други, озбиљнији, замерали су што се тиме крњи *родитељско право надзора* над децом. Али ова примедба мора да отпадне, пошто родитељи нити умеју нити често хоће да заштите своју децу од експлоатације: они их некад и сами искоришћују, узимајући им зараду. Најзад, родитељи немају никакво право својине над својом децом. Они су пре обавезни да их штите и подижу: чим то не чине, држава је дужна да се умеша у корист деце, и на тај начин заступи општи интерес.

Забележимо, у осталом, да прве заштитне мере нису дошле из човекољубних и сентименталних мотива већ из *себичног страха* који је у то време овладао имућним класама. У *Енглеској* се још крајем 18. века опазило да деца - радници страховито разносе заразе по великим градовима. Да би сачували своју децу, богаташи су почели водити рачуна о сиротињској. Тако је било за домаћи рад и за знојни систем; тако за примање деце на посао и за дужину радног времена. Први заштитни закон, – донесен у *Енглеској* 1802, – односио се на дечји рад и носио је значајан наслов: „Закон о моралу и здрављу“. Он је забрањивао ноћни рад за децу и утврђивао да она не смеју радити дуже од 12 часова: ништа се није говорило о забрани рада за децу испод једног одређеног узраста. Такво ограничење налазимо тек у закону од 1819 године: оне је апсолутно забранио да се узимају за фабрички рад деца *испод 9 година*. Овај закон, – као и они који ће доћи доцније (1825, 1831, 1833, 1844, 1847, 1853 и др.), и који ће ближе регулисати дневни рад и забранити ноћни рад за младеж испод 16, односно испод 18 година, – важио је у прво време само за текстилну индустрију. Мало по мало, уредбама или новим законима, његово дејство се проширило на остале индустријске гране, на рудокопе, па и на занате и трговину. Закони од 1878, 1891 и 1895 отишли су корак даље: забранили су да се у опште узимају на рад деца *испод 12 година*; она *испод 14* могла су радити само у *полудневним* сменама или сваког *другог дана*; ни једно дете није могло бити примљено на рад ако није свршило *основну школу*; *ноћни рад* је забрањен свој деци испод 14 година, како у индустрији, тако у занатима. Најзад, закон од 1918, – чувени *просветни закон*, – забранио је свој деци испод 14 година да раде пре свршетка основне школе. Децембра 1920 донесен је закон – у сагласности са Вашингтонском конвенцијом – по коме је у опште забрањен сваки привредни рад деци *испод 14 година*.

Енглеско законодавство, најстарије по своме постанку, јесте и најрадикалније у погледу пријема деце на рад. Остале европске државе су пошле истим путем, али све мере су долазиле касније, као што се и сама индустрија спорије развијала. У *Немачкој*, на пример, прве злоупотребе са дечјом радном снагом приметиле су се око 1833, а први заштитни закон дошао је 1839. Он је забрањивао употребу деце испод 9 година за рад у фабрикама, рудницима, ливницама и млиновима. Све до навршења 16. године, ни једно дете не може бити запослено ако није бар три године редовно ишло у школу или ако нема школску сведоцбу о томе да може читати и по мало писати на своме матерњем језику.

Изузетно се допуштало да могу радити деца у оним предузећима која сама установе неку врсту школе за своје младе раднике. 1853 забележен је нов корак: пријемни узраст је сада 12 година. А 1891, закон је у опште забранио употребу деце која по својој узрасту треба да похађају школу. 1903, вежење ове одредбе се проширило и на занате, а пријемни узраст је повишен на 13 односно 14 година. Немачки закон данас посве забрањује рад деци испод 14 година у свима предузећима са најмање 10 радника; у цигљанама, мајданима и каменоломима са најмање 5 радника, и у свима рудокопима, ливницама, тесарницама, на зидарском послу, као и у дуванској индустрији и у свима радионицама где има мотора, у циркусима и т. д. За остале послове, нарочито за занат и трговину, прави се разлика између *туђе* и *своје деце*. Своју децу родитељи могу да запосле врло рано, чак одмах по навршеној 10. години: сматра се да им родитељска љубав неће допустити да их злоупотребљују.

Пре рата, већина европских држава је усвојила ту меру: *12 година* (поред Енглеске и Немачке, Француска, Белгија, Холандија, Италија, Русија, Бугарска и др.). Аустрија и Швајцарска су тражиле 12 година за занатске а 14 година за индустријске послове. Обично се узраст за пријем на рад поклапао са годинама до којих се мора учити школа. – У Америчкој Унији, и један и други рок су били различити, како у којој држави. Негде се још пре рата на теже послове нису смела примати деца испод 16 година (Монтана, 1907), док је у другим државама граница била 12, 13, 14 и 15 година. – После рата, пријемни узраст је свуда подигнут на *најмање 13 година*. Како је у многим земљама школска обавеза трајала само до 11. или 12. године, допуштало се изузетно да се запосле и деца млађа од 13 година, ако лекарски преглед утврди да су здрава и довољно снажна: тиме су отворена врата за безбројне злоупотребе. У Француској је допуштено да раде и деца испод 12 година, ако су смештена у каквом сиротишту, где у исто време уче школу и занат, али не више од 3 сата дневно. Као одговарајућа контра – мера предвиђено је (Француска, 1928) да инспектор рада може тражити лекарски преглед за свако дете испод 16 година, и забранити му рад ако је недовољно развијено. У ствари, ово се никад не дешава.

У *Југославији*, закон од 1922 одређује као минимум старости за пријем деце на рад 14 година. Пре тога, у нашим земљама су важила разна законодавства. Обртни закон од 1884 (за Хрватску, Славонију, Међумурје и Војводину) у појединостима је одређивао услове под којима ће деца учити занат, али није садржавао јасне прописе о узрасту испод кога не сме нико бити примљен на рад. Закон и радњама од 1910, по својим формалним прописима, ишао је у овом погледу испред скоро свих европских земаља: „за ученике се могу примити, гласио је чл. 71, само они који нису млађи од 14 година“. Изузетно се допуштао рад онима који су навршили 12 година кад лекарски преглед утврди са су довољно развијени: ова одредба је стварно спуштала границу на 12 година. У пракси, на рад су ступала деца чим сврше основну школу, т. ј. у 11-години. – Закон о заштити радника је сасвим категоричан; „деца испод *14 година* не могу бити запослена у предузећима у којима ради помоћно особље. Од овога се изузимају само стручне школе које су одобрене од надлежних власти и стоје под његовим надзором: оне се не сматрају као предузећа (чл. 20). Наш законодавац је био врло напредан. Друге земље су, међутим, усвајајући ову реформу, предузеле и мере да се она спроведе. Ми смо стали на пола пута: закон је у толико лакше био изиграван. Тек нови закон о

основној настави, који је предвидео обавезну 8-разредну наставу – у колико буде био примењен! – омогућава да деца у радионице улазе одиста тек после навршених 14 година.

М. О. Рада већ од свога почетка се занимала за питање дечје заштите. Већ у Версајском уговору о миру (чл. 427) говори се о „укидању дечјег рада“ и о томе да се „раду младих особа оба пола морају поставити извесна ограничења која ће им допустити да наставе своје васпитање и да се физички потпуно развију“. У Вашингтону је као пријемни узраст одређено 14 година, а то су потврдиле и конференције у Ђенови 1920 и у Женеви 1921. Ова последња је исти узраст одредила и за поморски и за пољопривредни рад (изузимајући рад после школских часова). Изван заштите су дакле остала сва деца која раде „не-индустриске“ послове: шегрти у трговачким радњама, продавци новина, дечаци (пиколо) у хотелима, у ресторанима, и т. д. 12. Конференција Рада, која се држала у мају 1931 у Женеви, имала је своје дневном реду пријемни узраст за децу баш и овим „не-индустриским занимањима“, и донела је предлог конвенције по коме се тај узраст утврђује такође на 14 година.

б) *Забрањене индустрије и радови*. Већ врло рано, закони су у свима индустриским земљама узели децу и младеж испод 18 година у нарочиту заштиту од извесних опасних индустрија и послова. Све оно што је предвиђено за одрасле овде је поопштено, док је за неке радове просто забрањено употребљавати малолетнике.

Тако је *француски* закон још 1909 прописао максимум терета који они смеју да носе или да гурају. Забрањено је да деца чисте и оправљају машине, као и радионице у којима се налазе машине чији опасни делови не би били покривени; да окрећу извесне машине, притискујући ногом папучу или (за млађе од 16 година) рукама; да раде са циркуларом; деци испод 15 година да дувају стакло, и т. д. У истом смислу, француски закон, с обзиром на децу, дели индустрије на три врсте: *прва врста* је забрањена за децу испод 18 година и за жене (арсеничне, нитричне и пикричне киселине, фосфор, сулфат живе, превлачење огледала живом, и т. д.); *друга врста* је забрањена само деци испод 18 година (рад са барутом, израда куршума, рад са целулоидом, и т. д.); у *трећој врсти* је допуштено употребљавати децу испод 18 година и жене, али само под извесним условима. До 1926, сва ограничења су била побројана у закону, и то је било сасвим непотпуно. Сада је пак министру рада остављено да поједине индустрије и послове стави у једну од ове три врсте.

Слично поступа *немачки* законодавац. Децу испод 18 година он у заштити обично изједначаје са женама, а за извесне радове их штити у још већој мери: производња оловних боја, израда праскавих запущача, и т. д. У неким пословима, опет, младићи су мање заштићени него жене: тако ону могу да раде у отвореним рудницима, док жене то не могу.

Енглеско законодавство најстарије по датуму, у погледу дечјег рада, садржи највише појединости за највећи број грана. Закон од 1903 односи се не само на индустрију већ и на трговину, али он је децу испод 14 година штитио само од извесних тешких или опасних послова, док су доцнији закони (1920, 1921) тој деци забранили у опште сваки привредни рад, осим домаћег. Деци испод 16 година сасвим је забрањено или је строго регулисано продавање робе по улицама: девојке

на пр. нису смеле продавати ако нису у друштву старије особе. Закон о 1919 набраја читав низ опасних или нездравих послова које не сме да ради особље млађе од 16 година: облагање огледала живом, рад са оловним белилом, горење или топљење стакла, прављење цигаља, опеке, соли, а у мокрој предењу може бити запослено само под извесним условима. 1920 године, заштита се проширила. За жене и младеж забрањен је рад код пећи, топљење или прерада цинкане и оловне руде оловног пепела, издвајање сребра, топљење отпадака од олова и цинка, као и легура са више од 10% олова, чишћење електричних акумулатора, чишћење просторија у којима се ово ради, као и рад у просторијама где има прашине или дима од олова.

У скоро свима законодавствима опажа се у овом погледу једна велика празнина: није регулисан дечји рад у *домаћим радионицама*. Ове су ослобођене сваког надзора чим у њима нема мотора и чим нису нарочито класиране међу опасна и нездрава предузећа. Ништа не вреди што и инспектори рада имају право да их надзиравају: тај надзор није ни обавезан ни редован. Међутим, ту деца, мушка и женска, највише пропадају. Мало које и почне да ради у правом предузећу: најнежније доба обично сва проведу у домаћим радионицама, које ни по чему не одговарају захтевима индустријске хигијене. Неки закони, као на пр. немачки, покушали су да регулишу и овај рад, док француски није ништа учинио, као ни наш, ни многи други.

Као велика гаранција у корист деце сматра се једна мера, коју налазимо у француском, америчком, енглеском, немачком, па и у нашем закону: послодавац је дужан да држи и пријави властима *списак свега запосленог особља* по годинама старости. Тиме је инспектору рада скренута пажња на сваку радионицу, па и на домаће. Чим се промени машинерија, пријава мора да се обнови, као и кад се уведу особље млађе од 18 година. *Наш закон* такође предвиђа „регистар помоћног особља“, и изрично тражи да се оно групише по старости: до навршених 16 година, до навршених 18 година, и преко 18 година, са назначењем кад је ко рођен, од колико до колико часова ради, од када и докле трају њихове паузе, и када су прековремено били запослени (чл. 21). Сваки послодавац је дужан да овај регистар држи „јавно изложен на једном лако приступачном и видном месту у просторијама свога предузећа, а ако се обавља на слободном простору, онда пред канцеларијом“.

Што се тиче самих опасних или нездравих индустрија или радова, који би били нарочито забрањени за децу и младеж, прописи *нашег закона* су врло оскудни. Он оставља министру социјалне политике да одреди услове под којима мушка деца испод 18 година и жене у опште могу бити упослени у предузећима која се, с обзиром на саму природу њиховога посла, сматрају за нездрава. Министарство може и потпуно забранити да се у таквим предузећима употребљавају малолетници испод 18 година и жене (чл. 33). Пре закона о заштити радника, био је донесен (28 јануара 1922) један „Правилник о хигијенским и техничким мерама у предузећима“ који је забрањивао запославање младића испод 18 година и жена у овим гранама: индустрија и примена олова (т. ј. сва предузећа, где се пречишћава сребро, редуцира цинк и олово, израђује оловни емаљ, оловне легуре, соли и боје, и т. сл. (чл. 136), топљење и дување стакла, а у штампарским предузећима са неким изузетцима, код преса и код свих осталих послова где је радник изложен утицају олова (чл. 230). Правилник врло детаљно прописује услове

рада код других опасних индустрија и радова (грађевинарство, предузећа где се ради електрицитетом, под згуснутим ваздухом, механичке перионице рубља, производња и употреба калцијум карбида и ацетилена, каменоломи, вађење иловаче, песка, шљунка, производња шећера, производња папира, бродарство), али за све ове гране не каже апсолутно ништа и употреби дечје и женске радне снаге. Инспектори рада су слободни закључити да се и она у њима може упославати. У томе их нису много ограничили ни други правилници и наредбе министарства социјалне политике.

в) *Радно време за децу и младеж*. Осим пријемног узраста, особита заштита малолетних односи се на трајање њиховог рада и на послове који им се дају. У погледу радног времена, у почетку је прављена разлика између оних што су млађи од 16 година и оних од 16 до 18. Максимум радног времена је био различит. У Француској, закон од 1892 наређивао је да деца испод 16 година не смеју радити више од 10 часова, док су млађи од 18 могли радити 11, а остали радници 12 часова. Слична разлика се правила за ноћни рад: забрањен за млађе од 16 година, он је био допуштен старијима. Доцније се и у овом погледу извршило изједначење: младићи испод 18 година користили су исту заштиту као жене. У разним земљама, овај развој је прошао кроз различите етапе. Малолетници су негде дељени на више од 2 категорије. Правила се разлика између деце од 12-14 и од 14-16. Али се свуда навршених 18 година сматра као знак зрелости за индустријски рад: то тачно одговара ономе што смо рекли о брзој пењању радникове способности. Исто тако су се мењали појмови о томе које малолетнике ваља сматрати као децу, а које као младиће одн. девојке. Најпре су децом сматрани само до навршене 14. године, и њима је признавана особита заштита у погледу дужине радног времена и ноћног рада. Доцније се та повластица проширила до 16. године, младићи се сматрају као одрасли.

Од кад је уведен 8-часовни дан као правило, све ове одредбе су се необично упростиле. Радно време од 8 часова, које су уживали само млађи и жене, сада је постало опште за све. Особита заштита деце и младежи у погледу радног времена сада се састоји само у овоме: 1) *изузети од 8-часовног рада* не могу се односити на њих; 2) њима је *забрањен ноћни рад*, као и рад *недељом* и празником; 3) они не смеју радити непрекидно 8 часова, већ морају имати једну или више *пауза од 1 до 2 сата*.

1. Законодавац није могао тражити од индустрије, а по готову не од других привредних грана, да се потпуно и до краја подвргну правилу о 8-часовном радном дану: допуштени су, видели смо, многобројни изузеци, према захтевима разних послова. Али, ако је био трпељив у погледу одраслих радника, па чак и жена, законодавац је готово у свима земљама наредио да се одступања од нормалног радног дана не примењују на децу и младеж до навршене 18. године. Овде је та наредба изрична и у томе смислу што се не тражи просечан радни дан од 8 часова, већ је за сваки поједини дан строго прописан максимум. Одмор исто тако мора да буде потпун: чак чишћење радионица, машина и алата и њихово стављање у покрет сматра се као рад. Најзад, ове одредбе су опште: оне важе како за ученике тако за друге младе раднике. Па ипак, ни ово правило није могло бити без изузетака. – *Француски закон од 1928 предвиђа* да инспектор рада може привремено да обустави ове забране у извесним индустријама које назначи административна

уредба: производња сира, маслаца, и т. д. Закон додаје, у осталом, да се радно време може продужити само у границама дневног рада, дакле не и ноћу. – *Немачки закон од 1923* допушта да се дневно радно време продужи и за младеж испод 16 година, но с тим да им се још исте недеље додели већи одмор и да продужење за млађе не сме бити веће од 1 часа дневно, а за старије 2 часа. За децу испод 14 година, која су запослена у предузећима са више од 10 радника закон наређује да ни у ком случају не смеју радити дуже од 6 часова дневно. – *Енглески закон* допушта и за младеж компенсирање радних часова у току једне недеље, али наређује да то може бити само у овим границама: од 7 до 19 часова за текстилне од 6 до 18 или од 8 до 20 за не-текстилне индустрије; за једне, суботом се рад мора завршити у подне, за друге у 16 часова.

Југословенски закон сасвим одлучно забрањује да се на децу испод 16 година примењују разна продужења радног времена: она „ни у ком случају не смеју бити уполсена дуже од 8 часова дневно“, а за неке радове министар социјалне политике може ограничавати радно време деце испод 16 година и на мање од 8 часова дневно, односно 48 часова недељно (чл.9). Према томе, младићи од 16 до 18 година могу радити и прековремено, под истим условима као одрасли.

2. Још строжији су прописи у погледу *ноћног рада* за децу и младеж: изузеци су овде скоро потпуно искључени. Нека законодавства праве разлику између деце *испод 16 година*, којима апсолутно забрањују ноћни рад, и младића од 16-18 година, којима је он у начелу такође забрањен, али се лакше трпе изузеци. Нарочито се то дешава у индустријама које раде без прекида. Вашингтонска конвенција о ноћном раду то не допушта: она тражи потпуну забрану ноћног рада за све малолетнике *испод 18 година*. Њу су ратификовале многе државе, међу којима су Вел. Британија, Француска, Италија, Аустрија. – *Наш закон* забрањује ноћни рад у опште особама млађим од 18 година. За одрасло женскиње и за младиће од 16 до 18 година, он међутим допушта ноћни рад у овим изузетним случајевима: 1) кад виша сила прети да упропасти предузеће или да му нанесе веће штете; 2) кад треба спасти од пропадања сировине које су склоне квару (највише 30 пута у години); 3) у случајевима неизбежне више државне потребе, које утврђује сам министар социјалне политике.

Деца и младићи су исто тако повлашћени у погледу *недељног одмора*. Док је за одрасле раднике довољно да имају слободан један дан у седмици, за малолетне испод 18 година се тражи да то буде баш недеља. У неким земљама (Вел. Британија) њихов одмор обавезно почиње у суботу на подне. У томе су законодавца руководили више духовни и морални обзири: недељом се иде у цркву, а суботом у вече и недељом раде празничне школе, има више светковина, приређују се утакмице, и т. д. Од ове забране недељног рада изузимају се (у Немачкој на пр.) јавне приредбе и представе вишег уметничког карактера, док је он ограничен само на преподневни рад у продавницама животних намирница, у гостионицама и у домаћем раду. – *Наш закон* каже да се деци испод 18 година у опште „мора неизоставно и без изузетка дати пун одмор“, недељом и у остале празничне дане када се по обичају, по уговору или по законским прописима не ради (чл. 16). Сви случајеви у којима је стално или изузетно допуштено да се седмични одмор даде радницима другог дана не важе за њих.

3. У току самог радног дана, за децу и младеж рад не сме трајати непрекидно ни целих 8 часова: он се мора *прекидати за време пауза*, које трају 1 до 2 часа, како где. За децу испод 16 година, која раде 8 часова, *немачки закон предвиђа 3 паузе*: једну од целог сата на подне и две од по $\frac{1}{2}$ сата пре и после подне. По правилу, за време ових пауза деца не би смела остати у радионици, већ на слободном ваздуху или у нарочитим просторијама. Закони других земаља још ништа не говоре о тим паузама, ма да су оне насушна потреба за радничко здравље. Многи паметни послодавци су увидели да кратки прекиди рада ништа не смањују производњу, већ да је чак повећавају. Тако је Тејлоров систем научне организације рада у целини заснован на *уметнутим паузама*, и то не смао за децу већ баш за одрасле раднике. Наука о раду користи се примерима из физиологије, нарочито примером срца, које успева да ради без прекида по 80 година, само захваљујући ритму у своме кретању и наизменичним одморима. Поред нарочитог ритма који им се прописује, радници у неким америчким фабрикама, – нарочито жене и деца, – имају право да с времена на време прекину рад и оду на одмор у суседну собу, где су за то намештени столови и столице. У уредима, где рад траје целих 7 или 8 часова, у подне се рад прекида за пола часа: чиновници једу сендвиче и пију чај. У толико пре се мора нешто учинити за младеж испод 18 година, која још теже подноси дуготрајан и монотон рад. Где то није нарочито регулисано, деца сама узимају изванредан одмор излазећи по неколико пута „на поље“... *Наш закон*, као ни многи други у осталом, не наређује ништа нарочито за децу у погледу пауза у току рада. За све раднике у опште он предвиђа да се на „сваких 8 часова рада мора дати одмор од најмање 1 часа“, а кад се ради на слободном простору, под непосредним утицајем сунчевих зракова, онда тај одмор, лети, мора износити најмање 2 часа (чл. 11). Тај одмор у току самога рада не урачунава се у радно време, као ни одмор који би био предвиђен уговором или обичајем за поједина предузећа или за поједине врсте предузећа (чл. 7).

Сви разлози, – економски, социјални и хумани, – говоре за то да се деци и младежи која ради пружи особита заштита, како у погледу узраста у коме ступају на рад, тако у погледу радног времена и хигијенских услова рада. Сва законодавства су сложна у томе да им ту заштиту пруже, овде у већој, онде у мањој мери. Али је исто тако општа појава да се од прописаних правила опет најчешће одступа на штету деце и младежи, јер она не могу да се бране: разлог више да јавни надзорни органи њиховој заштити обрате највећу пажњу. Та гаранција се није показала довољном. Ако је положај деце и младежи ипак сношљивији него раније, то долази поглавито отуда што су разне повластице, у почетку предвиђене само за њих, мало по мало проширене на све раднике.

Заштитни законодавство показује, дакле, двоструку тенденцију: *прописи* намењени најпре физички слабима проширили су се на све социјално слабе; с друге стране, у *пракси*, одрасли радници, својом организационом снагом, прибављају важности свима заштитним мерама, па и онима које се односе на децу и младеж. Слабост једних изазива заштитне мере; снага других чини те мере стварним и трајним.

5. Особита заштита жена. Као што је заштита одраслог радника најбоља онда кад почне заштитом младића и детета, тако је најбоља она заштита деце која почиње заштитом жене. То је разумљиво. Жену законодавац узима под своје

окриље не само зато што је физички и социјално слаба: она је још *супруга* и *мајка*, дакле носилац живота, родитељ будућих радника. Ако је њен живот бедан и њен рад убитачан, то ће се осетити и на мужу који поред ње живи, а још више на деци коју она доноси на свет одгаја и васпитава.

Полазећи од тога да штити првенствено оне који су физички слаби, законодавац је, природно, одмах после деце, узео у обзир жену. Њена заштита, – као и заштита деце, и још више, – наишла је на велики отпор код противника државног мешања. Они су навели ове против-разлоге: 1) жена, нарочито пунолетна, мора бити *слободна да ради*, као и људи, ако то захтевају потребе њене породице; 2) ограничавајући радно време за одрасле жене неизбежно се иде томе да се, пре или после, мора *ограничити и за одрасле људе*, јер само предузеће не трпи разлике у распореду радног времена; 3) заштитом одраслих жена у привреди *смањује се производња и повећавају се производни трошкови*: домаћа индустрија ће у толико теже моћи да се бори са страном конкуренцијом. – Присталице посебне женске заштите одговорили су на ове наводе. Осим општих разлога који говоре за то да се послодавачка експлоатација мора обуздати и да треба заштити социјално слабе, жене заслужују, исто као и деца, нарочиту заштиту. Ево зашто. 1) Жена је, чак и одрасла, *физички слабија од човека*, и не може да издржи исту радну дужину, нарочито кад је рад напоран и монотон, и кад се обавља у прабини и лупи: све то на жене делује много убитачније него на људе, а *ноћни рад и позно враћање са рада* за жене представља непријатности и опасности којих нема за мушкарце; 2) скоро све одрасле жене су удате и имају, поред рада у фабрици, да се *старају о кући и домаћинству*, о деци, а и оне које нису удате обично имају некога о коме се брину: браћу, родитеље...; 3) најзад, – и то је најважнији аргуменат у корист женске заштите, – сувише дуг и тежак рад не штети само жени лично, већ и *детету које она носи или ће носити* у својој утроби. Жена-радница, и кад престане да буде малолетна, и осим заштите која јој припада као раднику, заслужује, дакле, да буде и засебно заштићена. Одиста, она није само *радница*, већ је још *женско биће, супруга и мајка*.

Заштита жене се најпре јавља у оним земљама где су се рђаве последице индустрискога система већ одавно почеле осећати на проценту рађања и на броју мртворођене и болесне деце. Доцније, под утицајем радничког покрета и међународне акције, она прелази и на друге земље, у којима опасност још није тако акутна. Та заштита узима у главном исте облике које има код деце и младежи с једне, и код одраслих с друге стране. Њу одликује ово: 1) многе заштитне мере прописане за *децу и младеж испод 18 година* односе се на *све жене*, дакле и на одрасле (забрана ноћног рада, максимум радног дана, обавезан недељни одмор и забрана рада у неким опасним индустријама); 2) женску радну снагу највише погађа *домаћи рад и знојни систем*, и њу са те стране нарочито ваља заштитити; 3) сасвим изузетно од осталих врста радника, жена ужива *особиту поштеду при порођају*.

а) *Мере заједничке за малолетнике и за жене*. Све заштитне мере, које се односе на децу и младеж испод 18 година – нарочито у погледу хигијене рада и дужине радног времена, ноћног рада и недељног одмора – скоро у свима законодавствима важе и за жене. Ово изједначавање се нарочито истицало пре него што је 8-часовни дан постао опште правило за све врсте радника. Данас се жене

изједначавају са децом највише у погледу *ноћног рада*, који им је и једнима и другима забрањен: у томе су у главном сложни сви законодавци. Извесне разлике се већ јављају кад је реч о *нездравим и опасним индустријама*: има радова који су забрањени женама а допуштају се младићима од 16 – 18 година (на пр. у рудницима под ведрим небом), док су други забрањени деци испод 18 година а допуштени су женама (као извесне хемиске индустрије, радови са неким бојама и т. д.). Највећи број одступања налазимо за дужину *радног дана* и за недељни одмор: и ако мање него за одрасле раднике, законодавац ипак у извесним случајевима допушта да одрасле жене раде и преко нормалног радног дана и да буду запослене недељом, док и једно и друго обично потпуно забрањује за децу, нарочито за оне који су млађи од 16 година.

1. Све *нездраве индустрије* као и *опасни радови* који су забрањени деци и младићима обично нису допуштени ни одраслим женама. *Немачки* закон иде још даље па женама забрањује и извесне послове које могу радити младићи од 16 – 18 година: рад у рудницима, не само у јами већ и товарење и гурање вагоната; у каменоломима, на цигланама, па и у фабрикама сировог шећера. Али док је забрана подземног рада апсолутна, остале су умерене извесним изузецима, нарочито за сезонске индустрије. У *Белгији*, малолетним женама је забрањен рад у подземним рудницима: за одрасле закон не каже ништа. У *Италији* је он забрањен свима женама. У *северо-америчкој* Унији, многе државе забрањују нездраве радове само женама испод 21 године: осталима су ови допуштени као и мушкарцима. *Француски* закон у погледу заштите од нездравих и опасних индустрија и радова у начелу изједначаје жене са малолетницима, али ипак издваја читаву једну категорију радова у којима допушта рад младићима од 16 до 18 година и одраслим женама. Подземни радови су женама апсолутно забрањени још 1892. *Југословенски* закон у овоме потпуно изједначаје жене и децу до 18 година. Само што су његови прописи о томе, – видели смо говорећи о деци, – сасвим општи. Правилник од 28 јануара 1922, у колико забрањује извесне радове, чини то подједнако за жене и децу.

2. Много већа сагласност влада код разних законодаваца кад је реч о *забрани ноћног рада* за жене. Ту забрану садрже скоро сва законодавства, и изузеци су свуда врло строго побројани. – *Немачки* закон тражи за жену најмање 11 часова непрекидног ноћног одмора, који почиње од 6 часова а суботом од 5 часова по подне. Одступање допушта само кад има да се спасава предузеће, да се радионице чисте или доводе у ред: онда је ноћни рад допуштен само одраслим и неударним женама, и то само до 8 часова у вече. – *Француски* закон је мање строг. Под ноћи он разуме време од 10 часова увече до 5 ујутру, али и он тражи за жене и децу непрекидних 11 часова одмора. Изузетно се допушта ноћни рад женама преко 18 година у индустријама где се сировине брзо кваре (воће, поврће, риба), но с тим да у целој години одступања не могу да трају више од 90 дана, увек по одобрењу инспектора рада. Одрасле жене могу да раде ноћу исто тако у случају какве несреће (пожар, експлозија, поплаве), која би рад прекинула за дуго, па изгубљено време треба да се накнади. Чим се прекорачи 15 дана у години, мора се тражити нарочито одобрење. Најновији закон од 30 јуна 1928 укинуо је многе од ових изузетака који су били често злоупотребљени: ни жене, ни радници млађи од 18 година не могу радити никакав посао ноћу у фабрикама, мануфактурама и радионицама. –

Енглески законодавац у овом погледу следује препорукама међународне конференције у Берну (1906): од тада па све до Вашингтонске конвенције, ноћни рад се женама све више забрањује. Допуштени су само ови изузеци: кад је предузеће разорено вишом силом и кад се прерађују брзо кварне сировине. У сезонским индустријама (највише 60 дана), непрекидан ноћни одмор може се свести од 11 на 10 часова – *Наш закон* забрањује ноћни рад у предузећима свим женама без разлике старости (чл. 17). За одрасло женскиње (као и за младеж од 16 до 18 година) може се одступити само у случају кад предузеће има да се спасе, кад се ради са брзо кварним сировинама (највише 30 пута у години) и у случајевима више државне потребе. Одредбе су дакле истоветне са онима које смо нашли код деце.

3. Сва законодавства допуштају извесна *одступања од нормалног радног дана*, нарочито од како је уведен 8-часовни дан коме не могу лако да се прилагоде сва предузећа. Та одступања обично не важе за децу, нарочито не за ону испод 16 година. Што се тиче жена, законодавци се врло често не слажу. Скоро сви допуштају и женама да раде прековремено, с тим да ти часови рада буду нарочито и више плаћени и да укупан *дневни рад* не пређе једну одређену границу, обично 10 часова, и то не просечно, већ и сваког појединог дана: нема, дакле, компенсације као код одраслих мушкараца. Као и за децу, за жене се наређују извесне *паузе*, нарочито ако рад траје пре и после подне читавих 6 или 8 часова. *Наш закон* прећутно допушта женама, као и младићима преко 16 година, да раде прековремено (дању), под истим условима као и одрасли радници (чл. 9).

4. У погледу *недељног одмора*, закони обично још нису довољно строги у корист жена. Оне не воде довољно рачуна о томе да је женин положај у кући сасвим дружичји него човеков. Добро би било да она седмични одмор узме увек недељом, кад то чини већина радника. Тако би у највећој мери користила свима члановима породице. У ствари, и ако то закон не предвиђа, сами послодавци, где год је могућно, избегавају да жене задржавају на послу недељом и празником. То је у осталом била замисао законодавчева: скоро сви закони наређују да суботом и у очи празника жене прекидају рад раније него обично. У Енглеској, раднице се суботом са посла пуштају у подне, или најдаље у 16 часова. Сличан пропис или пракса постоји и у другим земљама. *Наш закон* о томе не наређује ништа за жене, док се деца испод 18 година морају одмарати недељом, а не којим другим даном у седмици.

б) *Домаћи рад и знојни систем*. Везана за кућу и за децу, жена се још најлакше решава да свој стан претвори у радионицу. У малим женским занатима (конфекција, израда рубља, плетиво, везиво, и т. д.), раднице су често много више експлоатисане него у правом индустријском и фабричком раду. Оне ту често не раде за рачун самог капиталиста и предузетника, који на неплаћеној радничкој најамници узима своју зараду. Услови под којима жене раде код куће превазилазе све што се зна о тешким условима рада у фабрикама. Радно време траје по 12 и више часова, а хигијенске прилике су увек горе него у ма коме контролисаном предузећу. Врхунац несреће је у томе што законодавац нема скоро никакве могућности да ово стање измени. Зато су неки економисти ишли дотле да су предлагали просто укидање домаћег рада. То, разуме се, није могућно. С друге

стране, то се не може ни желети, јер домаћи рад, крај свих својих незгода, има једно преимућство над фабричким: он задржава жену код куће.

Законодавац ипак није могао остати скрштених руку пред овим друштвеним злом. Најпре сасвим опрезно, затим све смелије, он је узео да пропише услове домаћег рада, имајући у виду нарочито *зараду* жена и деце. Доцније је дошла на ред и *физичка* заштита, али она све до данас није ни довољна ни ефикасна. Док су се европске државе у главном задовољиле само да контролишу награђивање у домаћем раду, у америчкој Унији више држава су донеле нарочите законе у којима се прописују хигијенски услови тога рада. Ми смо већ говорили о томе (стр. 58). Овде напомињемо да је контрола над домаћим радионицама користила нарочито женској радној снази, која и јесте највећа жртва посредничког знојној система. Од европских закона, немачки, који важи од 1. јануара 1918, даје највише места физичкој заштити. Нема особитих прописа за жене, али у ствари оне су главни корисници ове заштите. Наш закон не садржи никаквих прописа о домаћем раду.

в) *Поштеда за породиље*. О овоме облику заштите први су почели говорити и писати лекари. Они већ одавно траже да се бремените жене уклоне са рада, не улазећи у питање на који начин да се то изведе, о чијем трошку, и т. д. Поједине земље су, једна по једна, почеле уводити ту заштиту, прописујући да жене не сме да раде у фабрици извесно време пре и извесно време после порођаја. Немачка је једна од првих која је донела тај пропис: – још 1891 тражила је 4 недеље поштеде за породиљу. Доцније, 1908, та поштеда се попела на 8 недеља. У овоме смислу, нарочито је деловала међународна конференција у Берну, 1906, која је много пажње посветила заштити жене-раднице.

Пре светског рата, скоро све европске државе су имале прописе о поштеди породиља. У једнима је она износила 4 недеље (Енглеска, Француска, Белгија, Аустрија, Холандија), у другима 6 недеља (Швајцарска, Шведска, Норвешка). Немачка је, дакле, предњачила са 8 недеља, од којих 6 морају бити после порођаја. Француска је дуго оклевала. 1909 је до душе донесен један пропис по коме је жена у бременитом стању *могла* напустити посао без редовног отказа, за време од 12 недеља, пре и после порођаја, не раскидајући тиме радни уговор и не губећи своје место. Тек 1913, закон је наредио да бременита жена *мора* да напусти посао пре порођаја. За то време, како ћемо видети доцније, она ужива дневну потпору. – У *југословенским* земљама, важило је аустриско односно мађарско законодавство (6 недеља), а за Србију закон о радњама. Омашком или намерно, овај закон је ишао даље него ма који текст у свету у то доба. Он је прописивао ово: „Породиље се не смеју употребљавати на рад за 6 недеља пре и 6 недеља после порођаја“ (чл. 68). Док је немачки закон предвиђао 8 недеља, а остали 6, па и 4, српски законодавац је давао *12 недеља*. Но тај пропис, као ни многи други у овом закону, никад није био примењен.

У току рата, показала се сва корисност ове поштеде за породиље. Никада број жена запослених у индустрији није био већи, а опет никад није било нужније да се сачува свако дете, зачето или донесено на свет. У неким земљама, законодавство се у томе смислу мењало за време самих непријатељства. У *Француској*, закон од 1913 – који је наређивао одмор од 4 недеље и новчану потпору свима радницама породиљама, чак и онима које раде код своје куће, – допуњен је 1917 новим законом. Овај је наређивао да мајке које саме доје своју

децу могу да се удаље од посла два пута дневно по $\frac{1}{2}$ сата, било у самом предузећу, било у каквом обданишту, или код своје куће. Шефови предузећа у којима ради више од 100 жена изнад 15 година морају установити у самој фабрици или близу ње собе за дојење деце. Та наредба је, у највећем броју случајева, остала неизвршена. – *Аустриски закон* од 4. јануара 1917 попео је поштеду на 6 недеља, а 1919 године наређено је да се, у рудокопима изнад површине, видљиво бремените жене могу употребити само на лаке послове, а породиле тек 6 недеља после ослобођења.

После рата, Вашингтонска Конференција израдила је једну конвенцију о породиљама, која се, поред индустријских, односи и на раднице у занату и трговини. По њој, жене не смеју бити запослене на привредном раду *6 недеља пре и 6 недеља после порођаја*. За све то време оне имају право на дневну потпору и на бесплатну лекарску помоћ, у колико им то није с друге стране обезбеђено, на пр. социјалним осигурањем. Конференција предвиђа исто тако да се радницама мора омогућити да два пута дневно по $\frac{1}{2}$ часа хране своју одојчад. Ово све није важило за пољопривредне раднике. Конференција у Женеви, 1921, попунила је и ту празнину. Неколико држава је формално ратификовало ову конвенцију, али још не значи да је у њима радницама – породиљама обезбеђен плаћен одмор од 12 недеља, а нарочито не да су ову повластицу добиле раднице запослене у пољопривреди. (У корист ових последњих израђени су до краја 1926 законски предлози у Аустрији, Француској, Италији, Пољској и Швајцарској.) У ствари, ова мера је тесно везана са установом и са праксом радничког осигурања: у колико ово правилно функционише, у толико и породиле добијају одговарајућу поштеду и потпору. Иначе саме раднице, – ма да им је законом обезбеђено да неће изгубити место услед прекида рада, – напуштају посао у последњем тренутку, и журе да се што пре врате на посао. То је разумљиво: или немају за то време никакве потпоре или је ова безначајна, ако долази од јавних каса.

У *Немачкој*, вашингтонска сугестија о 12-недељном одмору схваћена је и законом од 1927 регулисана овако: породиле се не сме вратити на посао пре него протекне 6 недеља од порођаја. За даљих 6 недеља, она може на основу лекарског уверења тражити поштеду од рада, а бременита жена може исто то тражити за 6 недеља пре порођаја. За све то време, иде јој недељна помоћ од стране уреда за осигурање. – *Француска* је остала код 4-недељне поштеде после порођаја са новчаном потпором, али се по закону уговор о раду не раскида ни онда кад бременита жена одсуствује 12 узастопних недеља (закон од 1928), па чак ни 15 недеља. Потребно је само да лекарским уверењем докаже да је болест дошла као последица трудноће и порођаја.

Југословенски закон о заштити радника забрањује женама породиљама сваки рад у предузећима која регулише овај закон, за време од 8 недеља пре и 8 недеља после порођаја (чл. 22). Чим утврде лекарским уверењем да им порођај предстоји у року од два месеца, оне имају право да обуставе сваки рад у предузећу. На рад се не смеју враћати док не протекне два месеца. Породиле се сматра као болесница у смислу закона о осигурању радника и прима помоћи које јој као таквој припадају. Ако је болесно стање у вези са порођајем трајало и преко четири месеца, и све до године дана, послодавац је не може отпустити са рада док потпуно не оздрави. Као у Француској, код нас су власници предузећа дужни омогућити материма да своју

децу доје у току самог рада. У томе циљу, они им, – поред редовног одмора, – морају одобравати и нарочити одмор, и то: до 30 минута на сваких 4 – 5 часова рада, ако се дете налази у стану материном; два пута по 15 минута ако је дете у склоништу самог предузећа. Као што се услед овога не сме крњити њихов редовни одмор – подневни или паузе, – тако им се ни надница не сме смањивати. На питање које жене се имају користити овом повластицом, наш законодавац одговара овако: свако женско биће без разлике година и народности, удато или не. Исто тако се не прави разлика између брачне и ванбрачне деце (чл. 25).

Наш закон прилично подробно прописује установу *дечјих склоништа*: њих морају подићи власници предузећа са више од 100 радника, од којих су бар 25 раднице са малом децом (чл. 26 –29). Како ова се склоништа не установљавају само за одојчад жена-радница, нити за децу-раднике, – а ми једино ове имамо у виду кад говоримо о физичкој заштити радника, – ми ћемо ту установу испитивати доцније, у нарочитој глави о заштити деце и младежи.

Било да пружа све мере безбедности на раду, или да остварује хигијенске безбедности на раду, или да остварује хигијенске услове рада у радионици и регулише нездраве радове и опасне индустрије; било да скраћује радно време и распоређује дневни и недељни одмор; или, најзад, да посвећује особито старање дечјој и женској радној снази, – физичка заштита радника представља најстарији и још увек најважнији део радничког законодавства. Она је предуслов за друге облике радничке заштите, – материјалну и моралну, – као и за остале мере радничког законодавства. Она је предуслов за друге облике радничке заштите, – материјалну и моралну, – као и за остале мере радничког законодавства и социјалне политике у опште.

II. Материјална заштита

Несравњено је слабије развијено законодавство које има за циљ да раднику пружи гаранције у материјалном погледу. Дуго се сматрало да је питање радникове најамнице приватна ствар коју имају да уреде сами међу собом он и његов послодавац, и да законодавац нема у то да се меша. Много више него кад је реч о физичким условима рада, овде се, одиста, све мора решавати на личној основи, т. ј. за свакога радника посебице. Између појединих радника постоје, у погледу зараде, тако велике разлике, да су неке опште мере у том погледу не само непотребне већ и неизводљиве. Током времена међутим показало се да *радничка најамница* као таква има извесних правних, економских и техничких својстава која чине да се о њој може говорити у опште, с погледом на све раднике, и да законодавац такође може о томе да каже своју реч, без обзира на то колика је најамница и какве облике узима. С друге стране, за радника је од животне важности да му *зарада буде исплаћена*, и то не по речи о њиховој материјалној заштити. Очигледно је, међутим, да се ова не сме занемарити ако се неће да стане на пола пута: без ње, физичка заштита, ако није илузорна, остаје без свога пуног дејства. Законодавац до душе овде може много мање да учини. Нарочито је немоћан да утиче знатно на висину најамнице. Зато је тим пре позван да радницима обезбеди оно што су постигли у радном

уговору и што су већ заслужили. Још боље је ако бар извесним врстама радника може да пружи нешто више, тражећи веће жртве од послодаваца или од саме државе.

1. Регулисање радничке најамнице. Ако скраћење радног времена не повлачи за собом смањење радничке најамнице, онда и сама физичка заштита значи у исто време посредну поправку материјалног положаја радничке класе. То радници знају. Иначе не би ћуди послодавчевој, већ у оно време и у оном облику како је за њега као социјално слабог најзгодније. Исто тако је судбоносно за све раднике да њихова *зарада буде обезбеђена* од свих напада који би на њу могли бити уперени, како од стране послодавца и њихових поверилаца, тако и од стране поверилаца самог радника. Негде се чак осетила потреба да се *зарада жене-раднице* заштити од њеног мужа и *зарада малолетника* од њеног мужа и *зарада малолетника* од њихових родитеља. Најзад, прелазећи од негативних мера на позитивне, законодавац је у извесним струкама и за неке врсте радника хтео да обезбеди један *минимум дневне и недељне зараде* или извесну *помоћ за радничке породице*.

Овај део радничког законодавства је сасвим нов. У многим државама, јавне власти се тек последњих двадесет година мешају у материјалне односе између радника и послодавца. Наш закон, – иначе врло напредан кад је реч о физичкој заштити радника, – не садржи ни једне толико полагали на краћи радни дан. Они у ствари желе ово: да им рад буде лакши, да траје мање и да буде боље плаћен. Та њина трострука жеља је сасвим природна и разумљива. Она је у складу са општим економским начелом и са вечитом тежњом човековом да се мање мучи и да боље живи. Цео технички и економски напредак је, у осталом постићи највеће резултате. Само, док се у техници побољшања постижу на рачун природе и других слепих сила, од чијег притиска се све више ослобађамо, овде једни могу имати више само ако се одузме од других. Радничка најамница је један део производних трошкова, према томе један део цене, и она се може повећати само на један од ова три начина: или на штету *послодавца*, коме се на тај начин смањује профит; или на штету *потрошача*, којима се за толико поскупљују цене произведених еспапа; или, најзад, тако што ће се усавршити *техника рада* и смањити други производни трошкови. Овај последњи начин за повећање радничке најамнице – усавршавањем поризводне технике – узима се у обзир тек у новије време, нарочито захваљујући изучавањем В. Тејлора и научној организацији рада.

а) У *економској теорији* се сматра да је радничка најамница зависна од извесних *закона* из којих не може да изиђе. Најпознатији су ови: 1) закон о „фонду радничке најамнице“, по коме у свакој народној привреди у једном тренутку постоји само једна одређена количина капитала која се може распоредити на све раднике: њихове најамнице се могу повећати само ако се увећа тај капитал, или ако се смањи њихов број; 2) „гвоздени закон најамнице“, по коме радници у крајњој линији добијају само друштвено најнужнији минимум који је потребан да би могли живети, радити и множити се: свако побољшање преко тога или је привремено или привидно; 3) „теорија продуктивности“ (Смит и после Сениор) излази у неколико из ових мучних алтернатива, и тврди да добар радник добија већу, рђав мању најамницу: рад се плаћа према радничком економском приносу.

Све ове теорије су једностране и стварност их је само делимично оправдала. У пркос закону о „фонду“ као и „гвозденом закону“, радничке најамнице – не само номиналне, него и реалне – непрестано су расле у току 19. века, и све до данас. С друге стране, приметило се да, – у пркос закону о „продуктивности“, – оне нису увек ишле упоредо са усавршавањем радне технике и са повећањем приноса од рада: један део произведеног вишка увек је ишао послодавцу, у облику „вишка вредности“, или потрошачима, у облику боље или јевтиније робе. Радничка најамница, према томе, није нипошто везана у кврге једног неумитног економског закона, већ зависи од већег броја чинилаца, који нису само економске већ и социјалне природе. Поједине економске теорије тумачиле су обично гледиште једне класе, капиталистичке или радничке, и имале су више борбен и пропагандистички него објективан и научни карактер. Радници су, међутим, у борби за бољи живот, вршили све већи притисак на приватна предузећа и на државу. Помогнути од других елемената друштвеног прогреса, они су учинили да се радничка најамница извуче из области чисте теорије и да се пребаци у економску политику. То питање не расправља се више само у теориској народној економији и у посебним уговорима између послодаваца и радника, већ се почиње да води читава једна „политика радничких најамница“. Из области фаталности, – која се увек разрешавала на штету слабијих, то јест радника, – питање најамнице ушло је у живу законодавну и синдикалну праксу, где долази до речи општи интерес. Друштвена организација савија економске законе и чини да њихово дејство не буде одвише штетно за радничку класу.

На *правном подручју* извршила се слична еволуција. Грађански законици скоро свих културних земаља сматрају радничку најамницу као обичну плату за ма какву учињену услугу. И као што се ни законодавац ни судија не мешају у то пошто ће ко продавати своје услуге, остављена је и овде странкама, то јест послодавцима и радницима, потпуна слобода: уговором или усменом погодбом они утврђују како висину најамнице, тако услове плаћања. Тај уговор или погодба зависе од понуде и тражње на пијаци рада. Законодавац не поставља питање да ли је тако утврђена најамница довољна раднику да живи, као ни то да ли радник има неких особитих потреба с обзиром на број чланова у породици, и т. д. Законодавац се, даље, не занима ни тиме да ли је радник добио тачну најамницу за свој рад и шта бива са вишком који му евентуално није плаћен. Најамница се утврђује унапред, без обзира на успех или неуспех предузећа: радник не сноси никакав ризик за случај губитка, али не учествује ни у добити ако је она већ него обично. *Рад* је, према томе, у грађанском законику, изједначен са ма каквом услугом или са ма каквим еспапом: он се купује и продаје по свима правилима који важе за склапање купо-продајних уговора. *Радник* се сматра као сваки други правни субјект, дакле као преговарач, равноправан са другом странком, послодавцем, и са другим радницима.

Показало се временом, – у колико се више развијао привредни живот, што је рад добијао разноврсније облике и што су се више множили број и врсте радника, – да су постојећи правни прописи о радничкој најамници недовољни, баш као што су сувише једностране поједине економске теорије о њој. Теорије су смењивале једна другу, а законодавство се морало мењати и усавршавати. Јер, нити је привредни рад обичан еспап, нити је радник обичан преговарач, нити је, најзад, уговор о раду

обичан грађански уговор. Над свима овим појмовима доминира чињеница да је *радник социјално слабо биће* и да његова *најамница има исхрањивачки карактер*. Он мора да ради, т. ј. мора да продаје своју радну снагу, да би живео, и висина његове најамнице не зависи само од његове добре воље, већ од пуно чинилаца који су изван њега, и који га често стављају у подређен и зависан положај. Друштвена заједница, – оличена у држави и у законодавцу, – не може да остане равнодушна према таквом стању ствари: она има да се умеша, и да радника заштити од свих опасности које могу да му прете као економски и социјално слабом. Држава то мора да чини у толико пре што радникова делатност има велики друштвени значај. Није свеједно како ће, у коликој мери и са каквим срцем он да ради: од тога у великој мери зависи опстанак и напредак цивилизације. Не само, дакле, из обзира према његовој слабости, већ исто тако у свом властитом интересу, друштвена организација узима на себе да изближе осмотри и регулише радничку најамницу. То питање, у почетку приватна ствар радника и послодаваца, постало је предметом јавног стварања. *Најамнички однос* се све више јавља као битна одлика данашњег друштвеног система, и сви већи друштвени реформатори су осетили да данас не може бити мира међу људима док се тај однос не уреди, као што се у будућности не могу замислити никакве промене ако се тај однос не преобрази или сасвим не укине.

в) *Облици радничке најамнице*, сем тога, бивали су све многобројнији и све разноврснији. Награђивање рада еволуисало је у току времена, баш као и сама техничка организација рада. Од првобитних сасвим простих начина нагађивања, прешло се на модерне, врло сложене системе. Од обичног годишњег или шестомесечног „ајлука“ који је мајстор плаћао калфи у еснафском уређењу, дошло се – преко пуно прелазних облика – до разних награда и премија на производњу и квалитет и на уштеду материјала, и до учешћа радника у добити и у капиталу самог предузећа. Створила се читава наука о награђивању радника, наука свестрана, која узима у обзир не само количину произведених добара и интерес послодаваца, већ исто тако душевно расположење радника, њихов однос према предузећу и према раду у опште. Као у организацији самог рада, овде је циљ да се у радионицу врати *душа рада*, коју је одатле истерао груби машински систем, и да се радник поново заинтересује за посао. Безглав и безличан у акционарском друштву, капитал ће, можда, добити најзад један лик на крају ове значајне еволуције, кад *радници постану сами акционари* предузећа у коме раде. А неумољиви механизам фабричке производње, – који је за последњих сто година самлео толике животе и убио толико душе, – можда ће се хуманизовати и оплемени, кад се *радници претворе у сараднике*, на тај начин што ће учествовати и у самој управи предузећа коме посвећују своје најбоље снаге.

Примитивни облици награђивања *према дужини радног времена*, – на годину, на месец, на недељу, на дан, на сат, – постоје од старе давнине, а још ни до данас нису ишчезли. Они су, могло би се рећи, остатак некадашњег ропства. Један човек могао је располагати по својој вољи другим човеком, за целог његовог живота или за краће време док га не прода или не изгуби. Израз „располагати човеком по својој вољи“ тачан је, јер су се тек много касније, у новије време, најамни радници почели специјализовати у пословима и погађати за један одређен рад. И старовечни слободни радник и средњевековни калфа, често су мајстору

радили и друге послове ван заната, да и не говоримо о шегрту, који је у самој радионици проводио најмање времена. Још и данас, није редак случај да мајстор пошаље своје помоћнике на њиву или у виноград, лети, кад је у занату „мртва сезона“. Та појава међутим поступно ишчезава: постало је правило да се радник – плаћен на време – узима само за *унапред утврђену врсту посла*. – Можемо забележити еволуцију још у једном правцу: *јединица времена* која слижи за основу награђивања бива *све мања*. Док се роб продавао за цео живот, а средњовековни слободан радник на годину, данашњи радник је узет на месец, на недељу или још чешће на дан. У модерним фабрикама, радници су плаћени на сат. Француски револуционари су прописали да се нико никоме за услуге не може обавезати на дуже време. Они су овим хтели да онемогуће повратак кметства, еснафа и феудалног система у опште. Руководио их је у томе интерес сељака и радника. Доцније, фабриканти су у тој забрани нашли свој рачун. Њима је згодно дошло да се при погађању са радницима не обавезују на дужи рок: тако су их могли по својој вољи отпуштати чим из буди којих разлога више не би били задовољни. Зато се јавила потреба да буде прописан отказни рок, како се радник не би за час и у невреме нашао на улици без посла. За само награђивање, међутим, у индустрији за основицу служе обично најмање јединице: дан или сат. Тако је најзгодније и за послодавце и за раднике. Једнима је лакше да израчунавају и исплаћују; други тако боље уравнотежавају свој домаћи буџет. Он кад је уведен нормални радни дан, прековремени часови се нарочито плаћају, по једној вишој скали: разлог више да се целокупна награда израчунава по сатима.

Награђивање *према израђеном послу* јесте новијег порекла, и зацело је савршеније од плаћања по дужини рада. То је т. зв. „рад на парче“ или „рад на сицу“, онај исти који је озлоглашен под именом „знојног система“. Послодавци, у данашње доба поделе рада и специјализације, воле овај начин награђивања. Радници, а нарочито радничке организације, његови су огорчени противници. Над првим, овај начин има несумњиво преимућство: он успева да радника заинтересује за посао, повећава његову пажњу, тера га да се усавршава у методима рада. У радничковој је руци да себи осигура један минимум за живот, и то добро долази људима који су без воље, без трајног замаха, без амбиције. Раније се ово награђивање практиковало у облику погодбе „на ђутуре“, од ока, за цео посао, од комада, као и у облику разних врста бакшиша. Налазимо га већ у 15. веку. Данас се он толико усавршио, да се у фабрикама израчунавају до ситница сви послови и делови послова, и да се тачно издвајају по томе како су урађени: цени се, дакле, не само количина него и квалитет рада. – Са више страна чине му се разни приговори. Једни му замерају што је, – поред свег старања да се радник натера на што марљивији рад, – *квалитет жртвован количини* производа. Други налазе да рад на парче изазива *сукобе између послодавца и радника*: произлазе често штрајкови и избацивања, чиме је угрожен друштвени мир. Најважнија замерка је ова: у жељи да произведу што више, *радници се физички упропаићују*, нарочито ако послодавац снижава награду по комаду чим види да радници доста зарађују. И *морал раднички* јако је погођен овим начином награђивања. Пошто су плаћени на парче, они чешће изостају од посла и закашњују, или се користе својом привидном слободом да би се одавали неуредном и распусном животу. Осим тога, да би избацили што више

посла, они су често доведени у искушење да „подваљују“ послодавцу, да кваре алате и да упропашћују сировине.

Сви ови разлози учинили су да се од првобитних начина награђивања – према проведеном времену и према израђеном послу – прешло на *модерне облике радничке најамнице*. Ови исправљају недостатке примитивних начина, било тако што код временског награђивања од сваког радника траже један минимум приноса и што код рада на парче прописују строг правилник о раду у радионици, или тиме што контролишу квалитет израде и кажњавају за упропашћење алата и сировине. Још један корак даље, па се долази до *модерне најамнице са премијама*. Ово је сасвим нова појава – нема ни 40 година од како постоји – и још је прилично ретко примењена у заосталим индустријама. Она се и не може увести од једном: мора пре тога да се изврши реорганизација читаве производње на новој основи. Сами радници, нарочито они обични и осредњи, не примају је радо. Она одвише тачно води рачуна не само о произведеној количини, већ и о каквоћи посла, о брзини и правилности са којом се радило, о томе како се радник служи алатима и машинама, колико горива и сировине троши и колико отпадака му остаје иза свршеног предмета. У свакој од ових тачака прописан је један просечан тип (стандард), који се мора постићи: ко га премаши, награђује се; ко га не добаци, кажњава се. Пронађена пре рата, нарочито заслугом Тејлоровом, најамница са премијама усавршила се до неслућених размера за време рата, нарочито у фабрикама за оружје и муницију. После рата, она је у велико изгубила од свога значаја. Услед кризе која је убрзо дошла, радника је било сувише, њихове наднице су јако пале: није се морало толико водити рачуна о сваком њиховом покрету.

Иста је судбина постигла после рата и разне покушаје да се радници више загреју за посао у фабрикама, тиме што ће се организовати њихово *учешће њихово у добити, у капиталу и у управи самих предузећа*. Настали у једном времену када се оскудевало у радној снази и када је требало произвести што више за најкраће време, ове установе су често добиле и законску санкцију. У Француској, на пр., 1917 донесен је закон о радничким акцијама. У Енглеској су 1918 законом установљени мешовити одбори за утврђивање најамнице. У Немачкој су 1920 створени „фабрички савети“ (Betriebsräte) који значе скоро праву радничку контролу над управом предузећа. Да и не говоримо о разним установама т. зв. „индустриске демократије“ које су сами послодавци завели у корист својих радника, нарочито у Америци. Све ове установе – наметнуте законом или драговољно уведене – на првом месту су имале за циљ и за дејство да утичу на висину радног времена и на износ и облик најамница. Оне деле судбину свих социјално-политичких мера: настају под притиском радничке класе, њених организација и јавног мњења; делају под утицајем истих фактора; развијају се јаче или слабије, или падају, опет према снази тих фактора.

г) *Улога законодавца* у свима овим питањима сведена је, очигледно, на врло скромну меру. Од много већег значаја су, као што ћемо видети, радничке организације, нарочито кад праве или бране колективне уговоре о раду. Државне власти могу само у ограниченој мери да утичу на *висину надничких најамница*, и то је једино прописујући минимум зараде који се мора плаћати радницима запосленим у домаћем раду или у предузећима која раде за државну. Осим ова два изузетка, – које налазимо у Француској и још неким земљама, – висина најамнице остаје ствар

приватног уговора, личног или колективног, између послодаваца и радника. Али ако не може да је повећава непосредно, законодавац је у стању да то чини посредним путем. Ево најважнијих: стварање мешовитих комисија, за утврђивање најамница и за решавање спорова око тога, у којима ће радници бити равноправно заступљени; стручна настава и школе, које раднике оспособљавају за финије послове и за већу зараду; најзад, широка слобода акције за радничке поверенике и синдикате, чиме се необично повећава отпорна и нападна снага радника према послодавцима.

Нешто је моћније законодавство кад је реч о томе да се *раднику обезбеди и заштити најамница* коју је већ успео да извојује и да заради. У томе држава врши пре свега своју дужност јавне власти према радницима као грађанима: гарантује извршење радног уговора. Али она прелази ту границу, и стварно се меша у само склапање уговора о раду: пре свега прописујући кад, на који начин и у коме облику раднику мора бити исплаћено оно што је заслужио, а затим узимајући радничку најамницу у заштиту од разних опасности које могу да јој загрозе. И у једном и у другом низу мера, законодавац има у виду животни значај и исхрањивачки карактер најамнице како за самог радника, тако за његову породицу.

2. Исплаћивање зараде. Овде је реч о томе како ће се најамница *израчунавати*, у каквим *роковима* ће се вршити исплата, и да ли ће то бити *у новцу или у натури*.

а) *Израчунавање најамнице* је сасвим лако кад се радник плаћа према *времену* проведеном на раду. Увек постоји, разуме се, могућност да послодавац закида радницима на сатима: наређује да рад почиње пре времена, да се завршава касније, укида паузе у току рада, и т. д. Али те злоупотребе се дешавају само у малим радионицама. Фабрике имају један утврђен ред, за улазак и излазак, и за одмор. Може бити злоупотребе и са прековременим радом, који ће послодавац хтети да плаћа по обичној тарифи, док ће радници тражити двоструку или бар за 50% вишу цену. То је ствар уговора, али многи закони изрично наређују како ће се плаћати сати проведени на раду преко нормалног рада. Тако наш закон прописује јасно: „сваки прековремени рад власници предузећа дужни су плаћати најмање 50% више од редовног“ (чл. 10).

Много је теже израчунати радникову зараду кад је он плаћен према *произведеним количинама*. Незгоде и неспоразум, злоупотребе и сукоби постојали су од увек у томе погледу између послодаваца и радника. Нарочито су познате распре у енглеским рудницима, у прошлом веку, око мерења ископаног угља или руде. Незадовољство међу радницима је било толико да је законодавац морао установити нарочите радничке делегате који су присуствовали израчунавању. У Француској је 1906 био израђен један законски нацрт о радном уговору по коме су радници имали увек право да контролишу мерење и друге операције помоћу којих се одређују произведене количине. Осим оваквог једног сасвим општег прописа, законодавац не може да улази у појединости, пошто је у сваком занату и скоро у сваком послу друкчија техника мерења и израчунавања. У француском Законику Рада ипак има извесних ближих упустава за израчунавање зараде код неких одређених послова (ткање, мотање на чауре, сечење чоје, бојење, приређивање штофова, и т. д.), увек у циљу да се избегну послодавачке злоупотребе у

одређивању радничке зараде. У рудницима, надзор и овде врше раднички делегати. Наш закон не садржи никакве прописе у овом смислу.

б) *Рокови за исплату зараде.* Колико је оскудно кад је реч о одређивању саме најамнице, законодавство је у толико богатије прописима о томе кад и како ће она бити исплаћена. На прво место долази старање да радник своју зараду добија редовно, и што пре, по могућству одмах. На то су мислили, видели смо, још стари Јевреји. Радник обично нема никакве резерве, и свако задоцнење исплате упућује га на то да се задужује и да узима намирнице на вересију. Сем тога, потребно је да му најамница буде исплаћивана у једнаким и у кратким размацама: тако ће тачно знати с чим има да рачуна и у ком тренутку. Да би се избегле злоупотребе од стране послодавца, закон те рокове изрично прописује, или бар каже колико пута у месецу мора да се врши исплата.

Француски закон од 7. децембра 1909 захтева да се приватни чиновници (намештеници) исплаћују сваког месеца, а радници у трговини и индустрији најмање два пута месечно, са размаком од највише 16 дана. За оне који раде на парче тако, да цео посао не заврше за пола месеца, предвиђа закон да морају добити аконто. Изван ове заштите остају многе врсте радника, који нису ни у трговини ни у индустрији, и којима се зарада обично исплаћује у дужим размацама: послуга, пољопривредни радници, помоћници у слободним професијама. За ове раднике, важе обичаји који владају у појединим струкама и крајевима. Закон од 1924 утврдио је за трговачке путнике да морају бити плаћани најмање тромесечно. У осталом, обичај у погледу исплате често је повољнији од самог закона: у трговини, а нарочито у занату и индустрији, исплата се врши обично сваке суботе. Закон 1909 је поред тога забранио да се радници исплаћују недељом или на дан одмора, нити у крчмама и продавницама (осим за раднике који су ту запослени).

Остала законодавства такође наређују да се зарада исплаћује у редовним размацама. Једни строго прописују те размаке: белгиско, швајцарско, руско, многа у Сев. Америци, талијанско, холандско, и т. д. – Друга законодавства прописују рокове, али ипак остављају слободу преговарачима да, ако хоће, предвиде споразумно друкчије: аустриско, мађарско, норвешко. – *Немачки закон* заузима посебно место. Послодавци и радници могу у начелу сами да утврде рокове за исплату, али ово правило има извесне изузетке: 1) за извесне индустријске гране, општине могу да пропишу зараде у одређеним роковима, од једне недеље до месец дана; 2) у фабрикама које држе 20 радника и више обавезан раднички правилник мора да предвиди кад и где ће се вршити исплата. *Енглески закон* – изузетно од свих осталих – оставља преговарачима потпуну слободу у овоме погледу. *Наш закон* о заштити радника нема о томе никаквог прописа.

в) *Забрана исплате у натури.* То је један од најстаријих начина послодавачке злоупотребе, и злоупотреба против које су најраније предузете законске мере: чувени *систем трока* (truck-system). Појавио се у Енглеској, у почетку индустријског периода. Радници су исплаћивали у натури, боновима, жетонима. Послодавац је тако зарађивао и на роби, поред вишка вредности који му је остајао од недовољно плаћене најамнице. Место новца, радник прима робу или животне намирнице, – често у већим количинама него што је неопходно, – алкохолна пића и друге непотребне ствари који му натурају послодавац или његови

агенти. Овај систем јавља се у разним облицима: 1) радник час добија све у природи, час нешто у новцу а други део у природи; 2) добија све у новцу, али с тим да мора да купи што му треба у газдиној радњи или у дућану који му од одреди; 3) исплату врши надзорник који сам држи продавницу; 3) најзад, радник место новца добија купоне, помоћу којих набавља намирнице, а газда има проценат од трговца. Изван Енглеске, овај начин исплате много се практиковао у Америци и у Немачкој.

Ређи је био у Француској. Овде је добио нарочити облик. Велике индустријске компаније образовале су за своје раднике властите магацине, т. зв. *економате*. Место новца, радник, у целом износу најамнице или делимично, добија бонове, а помоћу ових у фабричком магацину купује све што му треба. На први поглед, то је учињено за радничко добро: нека врста обавезне потрошачке задруге. Али, пошто магацин припада предузећу, лако је замислити све злоупотребе које могу да се јаве: послодавац је увек у искушењу да продаје рђаву и скупу робу, а радник да узима алкохолна пића или робу која му не треба и коју препродаје да би дошао до новца, и т. д. Чак и ако куповина у економату није обавезна, зна се каквим оком послодавац гледа на раднике који се снабдевају на другом месту. Није много боље ни кад радник један део зараде добија у готовом новцу, а други део му се исплати у економату: злоупотребе су исте као и код система трока.

Радници су већ врло рано устали против ове установе: штрајковали су, бојкотовали газдину робу, придруживали се протесту ситних трговаца који су на овај начин били оштећени или упропашћени. Убрзо је интервенисао и сам законодавац, и то на тај начин што је забранио плаћање најамнице у природи. У *Енглеској* је већ 1831 донесен први закон против truck-system-a. Други је од 1887, а трећи од 1896. Они сада чине једну целину, и забрањују послодавцима: 1) да исплаћају раднике друкчије до у текућој законској монети; 2) да раднике упућују где ће куповати и да им продају робу на рачун зараде; 3) да дају предујмове или врше неке обуставе. Од ових забрана се изузимају једино случајеви кад радник има стан код послодавца или да се храни код њега, као и аконто који радник може узети да би платио лекара, лекове или школарину за децу. – Швајцарска је прва следовала енглеском примеру (1877). А и друге европске земље су убрзо забраниле исплату најамнице у природи: Мађарска (1884), Аустрија (1885), Белгија (1887, 1896), Немачка (1891), Норвешка (1892), Луксембург (1895). У Америци, већина држава имају слично законодавство (1905, 1906, 1911 и т. д.).

Од свих, *белгијски* закон је најпотпунији: забрањује да се радници исплаћују у крчмама, магацинима, дућанима или локалима који су у вези са овима, и не допушта исплату у природи. *Немачки* закон забрањује послодавцу и то да робом или новцем кредитира своје раднике, осим кад станују или се хране код њега, као и за лечење, и за набавку сировина и алата: ово им може давати и унапред, по цени коштања. Радницима се сицу (на парче, или код куће) послодавац може уступати алате и сировине, али цена се претходно утврђује, и она не сме бити већа од просечне цене у дотичном месту. Све друкчије извршене исплате не важе, и радник их поново може тражити. Немачки законодавац је предвидео грађанске и кривичне санкције за све ове прописе, и сматра ништавним све уговоре који би били њима противни. – *Француски* закон од 1909 такође је врло потпун. Он забрањује плаћање најамнице у природи: она се мора плаћати у важећем металном или папирном новцу. Овим економати још нису били погођени: они су се представљали као

филантропске установе које служе радницима. Зато је, – на захтев радничких синдиката и трговаца детаљиста, – донесен закон од 1910, који је укинуо економате. Задржани су једино економати у следећим случајевима: 1) на железницама (и то само онда кад то захтева особље, кад не траже зараде и кад радници учествују у управи); 2) они који су се претворили у потрошачке задруге особља и 3) они где је бар већи део капитала у рукама особља. Ипак је и овде (као у Енглеској и Немачкој) остало могуће да радник има стан и храну код послодаваца (чест случај у пољопривреди), као и то да радници на сицу узимају у природи материјал за рад као и алате.

Наш закон о заштити радника не садржи никакве одредбе о томе како ће се исплаћивати радничка зарада. Закон о радњама од 1910 који важи за Србију, има, међутим, неколико врло занимљивих прописа. „Власници радња, каже чл. 62, исплаћивање награду своме помоћном особљу у готовом новцу, недељно, петнаестодневно или најдаље месечно, према обичајима који се практикују код појединих занимања“. Исти члан допушта да се ученицима изузетно награда исплаћује и у „натуралијама (храна, стан, одело)“. А један део своје награде могу добијати у натуралијама и радници оних предузећа у којима је тај обичај везан са самим послом: у том случају, ово се мора изричито назначити у уговору о раду. Закон додаје да се „исплата зараде не сме вршити ван радње“, чиме се избегава опасност коју предвиђају неки страни законодавци да се радници исплаћују у крчмама. То није све. Закон о радњама сасвим одређено каже да „послодавци не смеју давати својим радницима на кредит робу и алкохолна пића“, нити смеју обавезивати раднике да намирнице купују у продавницама које им они препоруче. Као и европски закони, овај предвиђа да послодавац који би се огрешио, нема права обустављати штогод од радникове зараде против његове воље. У случају спора, послодавцу се неће досуђивати кредитована сума.

Као први корак у материјалној заштити радника, дошла је помоћ коју законодавац пружа радницима у погледу *исплаћивања њихове зараде*. Прописујући начин и услове под којима ће се вршити *обрачунавање* дневне, недељне или месечне зараде, као и зараде од комада и од посла; одређујући тачно *размаке и тренутак саме исплате*; забрањујући, најзад да се посредним путем, нарочито *исплатом у природи, у сурогатима новца* или разним пресијама у погледу снабдевања, крњи радникова зарада, – разна законодавства су у великој мери пружила извесну материјалну сигурност оном радном свету који у најамници налази искључив извор опстанка. Тиме радници још нису ни из далека довољно заштићени: потребно је саму њихову зараду, – већ израчунату и доведену до исплате у новцу, – обезбедити од разних злоупотреба и опасности које јој увек прете.

3. Обезбеђење зараде. Спречен у своме искушењу да раднику закине при израчунавању најамнице, да исплату одложи или му подвали на „монети“, *послодавац* још увек није обезоружан: он може да *злоупотреби* свој положај, изричући казне, вршећи разне обуставе и т. д. Али крај своје најбоље воље, он може сâмј пасти у тежак положај и радникова зарада долази у опасност од *послодавчевих поверилаца*. Сами *радникови повериоци* могу такође да загрозе његов опстанак тражећи наплату својих потраживања. *Удата жена* често има да страхује због своје потчињености према мужу, који може ставити руку на њену зараду. Иста

опасност прети *малолетницима* од родитеља који могу посегнути за њиховом платом. Најзад, честе су злоупотребе са сумама које се обустављају за *инвалидски* и *пенциони фонд* или за радничко осигурање. Радникову зараду ваља заштитити од свих ових напада.

а) *Послодавчеве обуставе при исплати*. Како је радник лишен резерве и готовине, послодавац је скоро увек у положају да према њему игра улогу кредитора, и да га на тај начин држи у сталној зависности. Зато сви законодавци забрањују послодавцу – у интересу самог радника – да овоме даје авансе, предујмове, једном речи кредит у ма каквом облику. Допуштају се, видели смо, само два изузетка: 1) може се авансирати новац потребан за лекара и лекове; 2) могу се, на рачун зараде, дати у натури алати и материјал нужан за сам рад. У обадва ова случаја, послодавац може раднику обуставити при исплати предујам који му је учинио у новцу или у натури. Али, да радник не би остао без довољних средстава за живот, предвиђено је колике могу бити те обуставе, т. ј. *који део зараде може бити задржан за дуг, за казне због прекршаја радионичких правила, и за штету нанесену послодавцу* рђавим радом. – По француском закону, за дуг учињен код послодавца може се обуставити сваки пут само $\frac{1}{10}$ *део зараде*. Осталих $\frac{9}{10}$ су потпуно заштићене од послодавца као повериоца, чак и онда кад би сам радник хтео да му се обустави више: овај законски пропис има јавно-правни карактер, и нико га не може мењати. Судови су установили праксу да преко $\frac{3}{10}$ не допуштају апсолутне никакве обуставе, долазиле оне од позајмица или услед разних казни, обештећења због рђавог посла, упропашћеног алата или материјала, изненадног прекида уговора, или пак због улагања у осигуравајуће касе, и т. д. У томе, они се, поред Законика Рада, наслањају и на Грађански Законик, који забрањује сваку компенсацију у погледу средстава нужних за човекову исхрану. – По *нашем закону о радњама*, за позајмицу у готовом новцу, издату раднику на рачун његове зараде, послодавац може задржати у току једне недеље највише половину његове недељне зараде (чл. 63).

Обраћа се пажња исто тако да послодавац не злоупотреби своју власт изричући многобројне и високе казне за раднике који се огреше о радионичка правила. Свака фабрика има свој унутрашњи закон: то су *радионичка правила*. Она прописују: кад почиње и кад се свршава рад, како се радници морају понашати док траје радно време, шта се сматра као повреда дисциплине а шта као штета нанета предузећу, кад и како се врше исплате, како се чине откази, као и одговарајуће казне за прекршај сваког од постојећих прописа. Радионичка правила су у главном једнострана наредба послодавчева, ма да се донекле могу сматрати и као уговор, пошто сваки радник, ступајући на рад, изрично или прећутно пристаје на њих. Да би та привидност уговора била нешто стварнија, закон обично прописује извесне гаранције у томе погледу: 1) да радионичка правила морају постојати, бар у крупној и средњој индустрији; 2) да их не израђује сам послодавац, већ да у томе у неколико суделују радници, или њихови повереници; 3) да она буду објављена или истакнута стално на видном месту. У томе смислу постоје прописи у разним страним законима: у швајцарском (1877 и 1902), у мађарском (1884) и аустриском (1885) који су важили и у нашим северним и западним крајевима, у немачком (1891, 1900), у норвешком (1892), у белгиском (1896), грчком (1914). Французи још немају законски пропис о томе, и ако је било неколико пројеката (1890, 1906, 1927).

Србијански закон о радњама садржи о томе пре свега једну кратку и сасвим општу одредбу: „Радници су дужни да свој посао савесно и исправно врше. Послодавац који би био оштећен лабавим или несавесним радом свога радника има право да од њега тражи одштету“. Нарочито су поменути руковаоци машина и машинских инсталација (чл. 63). Затим долази један нарочити члан посвећен радионичким правилима (чл. 70). Њих обавезно израђују „сопственици фабрика“; она морају бити истакнута на видном месту, и морају се дати свакоме раднику при ступању на рад. Она садрже прописе о начину и времену рада, о плаћању и исплати радника, о отказу, о казнама за погрешке против правила, као и о „другим односима који се радника тичу“. Овако израђена правила подносе се на одобрење индустриској и радничкој комори. Ако се оне не сложе, спорно питање решава министар народне привреде, сада социјалне политике. – Закон о заштити радника, који важи за целу земљу, нема о томе никаквих прописа.

Да би се радионичким правилима прибавило поштовање, установљавају се разне *казне* које послодавац изриче. То су пре свега новчане казне, затим опомена и укор, суспендовање од посла за кратко време и отпуштање. Овде нас занимају поглавито *казне у новцу*, које могу да смање радникову зараду. Да би се спречиле или бар умањиле послодавачке злоупотребе, закони прописују извесне гаранције које се састоје обично у овоме: 1) послодавац може применити само оне казне које су предвиђене у радионичким правилима; 2) прописан је максимум преко кога једна казна не сме да иде и део зараде који може да се задржи на име казне; 3) све што се добије од казни не иде послодавцу, већ радничким хуманим установама, и 4) све изречене казне морају се обзнанити и саопштити инспекторима рада, заједно са узроцима који су их изазвали. Ове гаранције против послодавачке самовоље не налазимо све у свима законодавствима: нека садрже само прву, друга имају две или три, а најновија их комбинују све четири (немачка, белгиска). Енглеска и нека америчка законодавства допуштају само обуставе за рђав рад, а не и дисциплинске казне: право да кажњава, по њима, припада само судији, не и послодавцу. Французи и о овоме немају још законског прописа, ма да се питање одавно расправља у јавности и у Парламенту. Само за рударе је утврђено да ће новац од казни ићи касама за узајамну помоћ (закон од 1894). – *Наш закон о радњама* прописује да казне не могу бити веће од једне дневнице дотичног радника и да се наплаћују у корист болесничке касе. Против изречене казне радник се може жалити суду добрих људи, у року од пет дана, преко општинског суда (чл. 70). Закон о заштити радника не садржи ни о овоме ништа.

Као *оштету за рђав рад*, поједина законодавства овлашћују послодавца да раднику обустави један део зараде. Да би се избегле злоупотребе, тражи се да радник посао предаје у присуству једнога повереника, који представља радничку заједницу (енглески рударски закон од 1860), или пак закон тачно прописује како ће се израђени посао мерити и оцењивати: то смо видели горе, где је било речи о израчунавању најамнице (стр. 82). Пошто штета нанесена послодавцу може да буде врло велика, не порписује се обично никакав максимум. Ово претпоставља, разуме се, да су предузете све мере предострожности против послодавчеве самовоље. Најзад, ако је поверени посао од велике вредности, послодавац се може *унапред обезбедити* од евентуалне штете, – ако га радник не би извршио или би рђаво урадио, – задржавајући раднику неку врсту *кауције*. На тај начин, послодавац је

заштићен од радникове небриге, која би могла доћи отуда што зна да нема шта да му се узме. Задржавање ових сума за кауцију дозвољавају ови закони: швајцарски (18779, немачки (1891) и белгиски (1900). Извесним врстама најамних радника поверавају се често знатне суме новца или велике вредности, и отуда се све чешће уводи та пракса чак и у земљама где је закони не предвиђају: за благајнике, пословође, књиговође, руковаоце магацина, инкасанте, и т. д. По себи се разуме, да кауција не може бити употребљена ни задржана ни за какав други циљ, осим за обезбеђење поверених вредности.

б) *Заштита од послодавчевих поверилаца.* Може се десити да послодавац дође у тежак материјалан положај: тада је радникова зарада доведена у опасност од људи којима послодавац дугује. Ако он падне под стечај, целокупна његова имовина по правилу иде у стецишну масу. Радници не могу бити исплаћени, и њихов опстанак долази у питање. Да се то не би десило, радник је снабдевен једном нарочитом привилегијом у погледу своје зараде. У случају да послодавац падне под стечај или банкротира, пре него се образује стецишна маса, радницима мора бити исплаћено све што им се дугује за истеклу и за текућу годину. У почетку, та привилегија је важила само за послугу (на основу Грађанског Законика), а после се проширила на раднике, намештенике и чиновнике. Најпотпунији је у овом погледу *француски* закон од 1919. Већ пре њега, ову привилегију су имале извесне категорије најамника: радници запослени на јавним радовима, зидари и други који нешто израђују за предузимача, пољопривредни радници који су засејали или ожели. Закон од 1919 је обухватио све најамне раднике, намештенике и чиновнике у индустрији, трговини, или на ма каквом најамном раду. – *Немачки* закон од 1877 даје свима најамницима истоветну привилегију за наплату своје зараде у читавој последњој години. Исто чине *белгиски* (1851) и *швајцарски* закон (1889).

Наш грађански законик није у овом погледу предвидео никакве гаранције у корист радника. У свом закону о заштити радника такође нема ништа. Међутим, закон о *стецишном поступку* од 1929 издваја међу стецишним повериоцима и узима у заштиту радника коме послодавац дугује заслужену најамницу. И он мора да се пријави заједно са свима повериоцима, али долази у први ред исплате за суме које му послодавац дугује до дана кад је отворен стечај. Осим тога, њему се не може отказати посао одмах по отварању стечаја: мора се поштовати најкраћи отказни рок, било законски, било уговорни. За суме које му следеју за време трајања отказног рока, радник улази у ред поверилаца стецишне масе, тако да се он мора исплатити пре свих поверилаца стецишног дужника, т. ј. заједно са адвокатом, стараоцем масе, и т. д. који се први намирују. Ове суме су дакле заштићене у још већој мери него што је радник заслужио пре отварања стечаја.

в) *Заштита од радникових поверилаца.* Заштита радникове зараде била би непотпуна ако не би обухватила извесне људе који су често за радника опаснији од самог послодавца: кафецију, бакалина, баракера, и њима сличне. Ови му дају робу на вересију, и може се десити да, на крају недеље или месеца, цела плата припадне њима. То се мора спречити. Али, с друге стране, за самог радника би било незгодно да се апсолутно свима повериоцима одузме свака могућност да ставе руку на његову зараду: то би потпуно убило његов кредит. Зато поједини законодавци допуштају да раднику на *један део зараде* могу ставити *законску забрану* његови повериоци, а да он сам може *уступити* још један део. Тако ће он сачувати свој кредит бар код

пекара, бакалина и месара, који му често омогућавају да преживи са својом породицом време најгоре беспослице. Други законодавци, међутим, *искључују сваку забрану на радникову зараду*.

1. *Француски* закон од 1895, допуњен 1921, предвиђа да радникови повериоци могу ставити забрану на $\frac{1}{10}$ његове зараде, а да он сам може уступити својим повериоцима још $\frac{1}{10}$ своје зараде. Са оним што му може задржати послодавац, раднику се, дакле, у Француској може обуставити приликом исплате свега $\frac{3}{10}$ његове зараде. Овај пропис се односи на све раднике, послугу, намештенике или чиновнике који примају годишње мање од 6000 франака. У закону од 1895, ова сума је износила 2.000 франака, а 1929 она је попета на 12.000. Како се врши забрана на радникову зараду за рачун његових поверилаца? Изузетно од нормалних грађанских правила, овде се све свршава пред примирителним судијом (*juge de paix*), који се налази у сваком кантону. Та мала административна јединица, која групише неколико општина, врло је блиска раднику, обично је њему наклоњена, и не изазива скоро никакве трошкове. Пре него што би се приступило забрани, увек се покушава измирење пред судијом. Ако се у томе не успе, судија наређује забрану на одређену суму новца. Пресуда се саопштава раднику и послодавцу који има да исплати повериоца. Други повериоци, који могу да се појаве, имају да чекају на ред, ако је већ захваћена $\frac{1}{10}$ зараде. Сва саопштења се врше препорученим писмима, али ова су ослобођена поштарине: тако се избегавају сви трошкови који би теретили радника-дужника. – Слично поступају, т. ј. допуштају радниковим повериоцима да стављају забрану на један мали део његове зараде, ови закони: мађарски и аустриски (који су до 1922 важили и за наше северне и западне крајеве) и шпањолски. *Мађарски* закон од 1881 год. није допуштао никакву забрану над платом радника који зарађује мање од једне и по форинте дневно. *Аустриски* закони од 1888 и 1912 забрањују да се дира у радничку зараду испод 2000 круна годишње, а на остале може да се ставља забрана у $\frac{1}{3}$ целокупног износа. *Шпањолски* закон од 1906 штити посве зараду од 6 франака дневно. Делимично забране допуштају још ови закони: предратни руски ($\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{4}$), белгиски ($\frac{1}{5}$), швајцарски, луксембуршки и већина америкањских.

2. Другу групу закона чине они који *посве забрањују* радниковим повериоцима да стављају руку на његову зараду. То су закони немачки, енглески, норвешки и бразилијански. *Немачки* закони од 1869 и 1897 онемогућавали су сваку забрану. 1928, међутим, донесен је закон о „забрани на зараду“, по коме се од забране изузима зарада од 195 марака месечно и $\frac{1}{3}$ онога што би радник зарадио преко тога. Ако радник од своје плате издржава још кога, ослобођава се од забране још $\frac{1}{6}$ вишка зараде за свако лице које издржава, до највише $\frac{2}{3}$ тога вишка. Ова ограничења не важе за оне који примају више од 650 марака месечно. За чиновнике у јавним службама, заштићене су $\frac{2}{3}$ вишка зараде, и не води се рачуна о члановима породице. Тако је Немачка стварно пришла оној групи земаља које, као Француска, штите радникову зараду од његових поверилаца, али не иду у томе до краја, у интересу самог радника, из страха да потпуно не изгуби кредит код продаваца најнужнијих животних намирница.

Наш закон о радњама, као ни закон о заштити радника, не предвиђају никакве мере предострожности у овом погледу: радникови повериоци могу ставити забрану на цео износ његове зараде. Закон о чиновницима је много пажљивији

према својим штићеницима. Он предвиђа да се за приватан дуг чиновнику може ставити забрана само на $\frac{1}{3}$ његове систематске плате, не рачунајући лични и породични додатак на скупоћу у које се не сме у опште дирати. За државна потраживања и за издржавање породице може се ставити забрана и на ове додатке, и то у првом случају до 50% активних а 30% пензиских принадлежности, а у другом колико пресуди надлежни суд. По дисциплинској казни, чиновнику се могу умањити ове принадлежности: плата, положајни додатак и лични додатак на скупоћу, најдуже до једне године, и то највише за 20%. За пензионере, казна умањења принадлежности односи се на пензију и лични додатак на скупоћу, може трајати до 10 година, с тим да у поједином месецу не може бити већа од 20%.

Тешко је рећи у коме правцу ће се развијати законодавство у погледу забране на радничку зараду. С обзиром на њен исхрањивачки карактер, требало би онемогућити сваку забрану. У толико пре, што послодавци врше те обуставе у корист трећих лица, и радије отпуштају презадуженог радника: досадно им је да воде сложене рачуне око многобројних ситних обустава. С друге стране, ако се забране онемогуће, радник остаје без кредита. Излази ово: раднику се мора сачувати од сваке забране извештан минимум зараде, – неопходно потребан за опстанак његове породице, – или се на један део те зараде, од $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{4}$, може ставити забрана у корист његових поверилаца за предмете исхране.

г) *Зарада удате жене и малолетника.* Жена је ушла у привредни рад, видели смо, зато што мужевљева зарада није била довољна за издржавање породице. Али се може десити да муж, као старешина, расипа и упропашћује не само своју него и женину и дечју зараду. Грађански законици скоро свих европских држава ишли су у томе на руку мужевима. У браковима склопљеним без нарочитог уговора, – то значи у огромној већини радничких породица, – муж је имао право да располаже целим заједничким имањем и свим што су супрузи стекли у браку. Муж је могао забранити послодавцу да зараду женину исплаћује њој и тражити да је прима он. Такво стање је трајало скоро све до краја 19. века. Онда је законодавац почео да штити супругу-радницу, дајући јој могућност да сама прима своју зараду и њоме слободно располаже. И ако се сви слажу у томе шта хоће да постигну, законодавци се разликују у границама до којих иду у заштити женине зараде. Имамо у ствари три групе законодавстава: англо-саксонску, латинско-скандинавску и германску.

1. *Англо-саксонски закони* издвајају јасно мужевљеве интересе и приходе од жениних. Жена је потпуно независна у располагању са својим имањем и са својом зарадом. Тако решавају то питање енглески закони од 1870, 1882 и 1893, као и већина закона у северно-америчкој Унији. У ову групу спада и *талијански закон* од 1919, који удатој жени даје потпуну правну слободу.

2. *Латинско-скандинавска група закона* остаје при заједници добара међу супружницима, али жени ипак придржава право да лично располаже вредностима која је сама унела у заједницу. Први је тако прописао шведски закон од 1874, а затим су се убрзо ређали закони дански, норвешки, фински, женевски, белгиски, *француски*. Овај последњи, од 1907, – допуњен законом од 1923, – угледа се на скандинавски и белгиски пример. Он жени даје право да слободно располаже плодовима свога рада и свима уштедама које отуда проистичу. Једини је услов да се она бави другим послом него њен муж. Она може не само да прима лично своју

зараду, већ и да купује за њу покретна и непокретна добра, да продаје и залаже, да узајмљује на тој подлози, – све без одобрења свога мужа. Само једно не може: да чини поклоне. Ако би она трошила у лудо и расипала, муж може да јој одузме, делимично или сасвим, слободно располагање зараде, али само на основу одлуке грађанског суда. Женини повериоци, као и мужевљеви повериоци за дугове учињене у корист породице, могу да ставе забрану на њену зараду. На мужевљеви зараду могу женини повериоци такође ставити забрану, али само онда кад се је жена задужила у интересу брачне заједнице и са мужевљевим овлашћењем. Најзад, ако један од супруга не би допринесио како приличи за издржавање породице, други има право да стави забрану на зараду оног другог. За ову врло смелу меру потребна је одлука примирителног судије. Тако је жени дата могућност да суботом у вече прими један део мужевљеве зараде, ако овај не врши своју дужност према породици. Очувана формално, заједница интереса је, као што се види, стварно укинута: француски законодавац се у великој мери приближио англо-саксонској групи закона, где је подвојеност интереса између супружника потпуна.

3. *Германска* група заузима средину између прве две. Имовина и интереси супруга деле се на две јасно издвојене врсте добара: заједничка и резервисана. У ову другу врсту спада и женина зарада, као и добра која јој служе за обављање свога заната: што се њих тиче, жена се појављује као одељена. Све што уштеди, – пошто допринесе свој део у издржавању породице, – припада њој самој, чак и онда кад је брак закључен тако